

MAGYAR NYELVŐR

140. ÉVF.

*

2016. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Nyelvi világgép, tükörszavak és etimológia

A „humán tudományok” gazdasági hasznát korunkban világszerte sokan megkérdőjelezzik mondván, hogy közvetlen anyagi hasznot nem hoznak. Az utóbbi időben merült fel egyre szélesebb körben, hogy mind szellemi, mind gazdasági fejlődésünket is nagyban elősegítené, ha figyelmünket szomszédainkra (elsősorban déli szomszédainkra) összpontosítva egymást alaposabban megismernénk, hiszen a magyar történelem ezer szállal kötődik elsősorban a balkáni népek történetéhez, az övék pedig hozzánk. Célszerű, de minden bizonnyal kölcsönös megértést is eredményezne a történelem folyamán egymásról kialakult képünk megismerése és megértése, amihez megbízható alapul és eszközül a nyelv szolgál; elsősorban azért, mivel segít a világról alkotott képünk megismerésében. Erre az egyszerű tényre a 2010-ben Uwe Hinrichs német nyelvész, az „Einführung in die Eurolinguistik” című kötet szerkesztője és több szerzője is rámutatott, és az Előszóban a szerkesztő hangsúlyozta is, hogy az európai civilizáció fejlődésének alapja a földrészünkön beszélt nyelvek kölcsönös ismerete, amely az angol nyelv „relatív egyeduralmának” megszűnését is eredményezheti.

„Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok” című 1944-ben megjelent munkájának bevezetőjében Hadrovics László az európai nemzetek „két különböző kulturális világáról” beszél, és az akkori időknek megfelelő szellemben a magyarság missziójának tekinti, hogy „egész lényével a nyugati műveltséget vallva, annak értékeit Kelet és Délkelet felé közvetítse”; hozzáteszi azonban, hogy „ezzel párhuzamosan... arról is tudomást kell venni, hogy évszázadok folyamán a szomszédos népekkel való kulturális érintkezés milyen javakkal gazdagította a magyar művelődést”, majd a kor (1944!) egyik fő feladatául jelöli meg, hogy ne csupán a kulturális, de a gazdasági és politikai összefüggéseket is tárja fel, majd mihamarabbi megismerésüket szinte kötelező feladatnak tekintve hangsúlyozza, hogy „a magyarság közvetítő és befogadó szerepének feltárása egészen új diszciplínákat alakít majd ki történettudományunk, irodalomtörténetünk, néprajzunk, nyelvtudományunk stb. területein” (Hadrovics 1944: 3–4). A filológia feladatáról, sőt hívatásáról szólva ezt a célt vallotta már jóval korábban a neves német filológus, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, akinek a filológia feladatát, sőt küldetését kifejtő megállapítását érdemes idéznünk: „Die Aufgabe der Philologie ist jenes vergangene Leben durch die Kraft der Wissenschaft wieder lebendig zu machen” (l. Wilamowitz-Moellendorff 1959: 1; részletesebben: Nyomárkay 2014: 6). Az idézett vélemény, azaz a filológia fő feladatának megvilágítása, amely nem csupán egymás, hanem kimondott vagy leírt szavainkban tükröződő világgépünk

megismerését is jelentené. A különböző, egymástól többé vagy kevésbé eltérő kultúrákon alapuló civilizációs szokások megismerése lehetne tehát a humán tudományok, elsősorban a filológia, mint azt az idézett neves német filológusok is mondták, sőt Hadrovics László véleménye szerint a megújult történettudomány, irodalomtudomány és néprajz feladata is.

A kultúra és a civilizáció fogalmát közel száz évvel ezelőtt, ma is elfogadhatóan, Kornis Gyula így határozta meg: „A *kutúra* szó eredetileg ápolást, művelést jelent. Ahogyan a rómaiak *agri cultura*-ról, a földnek műveléséről beszéltek, éppúgy használjuk e szót átvitt értelemben a lélek ápolására, művelésére is. Gyakran fölcseréljük a *kultúrát* a *civilizációval*, pedig az utóbbi elsősorban nem [inkább: ’nemcsak’, Ny. I.] a bensőre, a lélekre, hanem a külsőre [’is’, Ny. I.] vonatkozik. A civilizáció a társadalmi szerveződésnek az a foka, amikor valamely népnél már a társadalmi életnek bizonyos **szabálykódexe** kialakult; ez szabályozza a közösség tagjainak egymással szemben való viselkedést” (Kornis 1922: 248). Hogy a kölcsönös megértésben az általános „szabálykódex” milyen szerepet játszik, két egyszerű példán be is tudom mutatni. Néhány évvel ezelőtt betértem egy jó nevű zágrábi étterembe, amelynek tulajdonosát is ismertem, és a felszolgálótól „samoborski kotlet”-et (’szamobori karajt’) kértem. Rendelésemre a pincér mindössze ennyit mondott: *može* (’lehet’). En ezt a kívánságomat nyugtázó választ akkor zokon vettem, mivel a magyar kultúra és civilizáció által előírtaknak megfelelően ezt kellett volna mondania: *Izvolite!* (’Parancsoljon, tessék’). Csupán később tudatosult bennem, hogy a horvát felszolgáló reakciója az ott kialakult „szabálykódex” szerint egyenértékű a mi civilizációnk által előírttal, csak a két kifejezés szemléleti háttere különböző. Ha akkor jobban ismertem volna déli szomszédunk civilizációs szokásait (esetünkben például az udvariasság nyelvi formáiról kialakult világgépét), bizonyára nem sértődtem volna meg. Hogy mennyire igaza volt Humboldtnek a „nyelvi világgép’ – sprachliches Weltbild” fogalmának létezésében, elegendő még egyetlen példával bemutatnom. „Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus” című munkájában Dengl János nyolcvan évvel ezelőtt (Dengl 1937) elítélte a *nyugdíjba megy* kifejezést, és a kor civilizációs szokásainak megfelelően a *nyugdíjba vonul*-t tartotta megfelelőnek, amely a 20. század első felének világgépét tükrözte, és a lassú, szinte méltóságteljes cselekvést kifejező *vonul* ige használatával érzékeltette azt a szemléleti hátteret, amely a mi akkori civilizációs kódexünknek megfelelt, azaz az aktív munkát koruknál fogva abbahagyók iránti tiszteletet.

Érdekes és sok tekintetben a Humboldtéval egybehangzó Herder véleménye is, aki szerint „keine Sprache drückt Sachen aus, sondern nur Namen: auch keine menschliche Vernunft also erkennt Sachen, sondern sie hat nur Merkmale von ihnen, die sie mit Worten bezeichnet” (idézi Sundhausen, Holm 1973: 72), és ezek a nyelv által kifejezett ismertetőjegyek a világról alkotott kép kifejezői. Ezt kellett volna annak idején nekem is megértenem. Ez a vélemény egybehangzó a már említett *kultúra* → *civilizáció* értelmezéssel is.

A történelmi események korunkban is tanúsítják, hogy egymás megértése egyes fogalmak, tények, felfogások, irányzatok stb. megnevezésének értelmezésén, tehát kifejezéseinek szellemi (történetileg kialakult világgépi) alapjain nyugszik.

Az egyes szavak mögött (vagy bennük magukban) kifejeződő világgép (Herder kifejezésével) a dolgokat szavakkal értelmezi, amelyek (ti. szavak és kifejezések) kölcsönös megértése már eleve gátat vethet számtalan kisebb-nagyobb félreértésnek, akár magánéleti („privát szférába” tartozó), akár társadalmi, sőt nemzetközi viszonylatban is. Jobban kellene ismernünk egymás kultúráját és erre épülő civilizációját, és ez napjainkban különösen időszerű, s minden bizonnyal vonatkozik a hivatásos fordítók nem csupán nyelvi, hanem nyelvi világgépi ismereteire is, és így mindenekelőtt szomszéd népeinkkel való kapcsolataink egyes megnyilvánulásairól szolgál széles társadalmi körök számára érthető és elfogadható magyarázattal, de megbízható képet nyújthat a határainkon túli magyarok helyzetéről és lehetőségeik reális megítéléséről is. Természetesen ehhez a kultúrák és civilizációk és – magától értetődően – a kölcsönös nyelv-, sőt bizonyos szintű történeti és nyelvtörténeti ismeret is elengedhetetlen. Mivel a kultúrák és rajtuk keresztül civilizációink kölcsönös megismerésének eszköze a szó vagy az írás, ezért a következőkben röviden megkísérlem (részben korábbi kutatásaim alapján is) néhány több mint száz esztendeje alkotott, de ma is használatos szó és kifejezés szemléleti háttérét jelentő, az adott kor „nyelvújítói” által tudatosan kialakított jelentésnek a megfelelő alakját felderíteni. Minthogy ezek a (jelentős számban) idegen minta alapján alkotott vagy átvett szavak és kifejezések nagyrészt az átadó vagy mintanyelv szavainak értelmezései, így tehát az általuk közvetített világgép sokszor nem esik egybe az átvevő vagy utánzó nyelv hagyományaival, grammatikai rendszerével, és ezt számos, ma már érthetetlen vagy olykor mosolyt is keltő szó vagy kifejezés is igazolja. Ezek az esetek dokumentálják Humboldtnek a nyelvi rendszer kényszerítő erejéről (Systemzwang) kifejtett nézetét, amely meghatározza vagy legalábbis befolyásolja az idegen szavak átvételét vagy utánzását (tükörfordítását) is. Ezekben az „ismertetőjegyekben” jut kifejezésre a már említett nyelvi világgép. Kilencven esztendeje már Horger Antal is hangsúlyozta, hogy „a nyelv [értsd: a szavak] a mindenkori emberi **tudattartalomnak**... a kifejezése” (Horger 1926: 25). A más nyelvi mintára alkotott szavak, kifejezések az átadó vagy mintanyelvben kifejeződő világgép közvetítői, ezért tartotta fontosnak Hadrovics László is (például, hogy) „a magyarba átkerült német szók szinonimikai árnyalatainak további elemzéséhez... a társadalmi háttérhez... kell visszamennünk” (Hadrovics 1944: 101). A szláv nyelvek közötti kölcsönös kapcsolatokat illetően Lew N. Zybátow arra a megállapításra jutott, hogy „a nyelvi kapcsolatok kutatása megrekedt egyes tények regisztrálásánál és néhány szociális tényezőnek a rendszerezési igény nélküli pusztá számbavételénél”. Ennek oka szerinte az, hogy a kutatók Meillet-től kezdve Sapiron, a prágai iskolán és Weinreichen keresztül egészen a generativistákig azt a felfogást képviselték, hogy a nyelv struktúrája szabja meg a külső hatások érvényesülésének határait, holott a nyelv történetét – Zybátow véleménye szerint – beszélő történetének funkciójaként kellene kutatni, és ebben a funkcióban a társadalmi tényezők erősebbek a struktúra törvényeinél, vagyis struktúrabeli, sőt tipológiai változásokat is eredményezhetnek (Zybátow 1998: 329). Lényegében hasonló megállapításra jutott Kiss Jenő is (Kiss 1995: 202–3).

Az egyes európai népek kultúrája és civilizációja a múltbeli tényekről, eseményekről stb. nyilvánított, sőt hangsúlyozott megnyilatkozásaik vagy a jövőre

vonatkozó terveik, elgondolásaik, azaz történelemszemléletük tekintetében is jelentős mértékben eltérnek egymástól. Ez lehet az egyik oka annak, hogy nehezen vagy egyáltalán nem értjük meg egymást, sem egyénileg odavetett szavakban, sem tágabb értelemben vett gazdasági és (kultúr)politikai állásfoglalásokban, tervekben és intézkedésekben, vagy csak ritkán. Úgy vélem, ezt a bizonyos fokú meg nem értést a nyugat-, közép- és délkelet-európai kultúra és civilizáció, valamint az általuk „szabályozott” megnyilatkozások történetileg részben megokolják. Tanulságos lenne a manapság nemzetközi használatúvá avanzsált angol nyelv kutatása a már említett nyelvi világkép szempontjából; vajon a nem angol anyanyelvűek vagy nem angol nyelvi környezetben élők ugyanazt értik-e az azonos alapjelentésű szavakon, mint angolul jól beszélő, de idegen ajkú partnereik. Az esetleges félreértések elkerülésében olykor segít a kölcsönös kétnyelvűség, amelyet egy különös személyes élménnyel is igazolhatók. A múlt század nyolcvanas éveinek végén hivatalos voltam egy bécsi horvátok által rendezett ünnepségre, amelyen egy Draskovich gróf is részt vett. Bemutakoztam, és azonnal elkezdtem horvátul beszélni, azaz elkezdtem volna, ha az első félmondat után történelmi nevű partnerem félbe nem szakít mondván, hogy „beszéljünk inkább magyarul, az mindkettőnknek könnyebb, és nem is fogjuk egymást félreérteni”. A hasonló esetek persze inkább kuriózumszámba mennek, de a kölcsönös megértésre való ösztönös törekvést jól mutatják.

Európa történetében az elmúlt közel fél évezred folyamán a nyelvi változásokat, reformokat is eredményező két hatalmas kulturális és civilizációs változás ment végbe: a humanizmus, majd a reformáció szellemében kialakult, sőt intézményessé vált egy olyan általános művelődési (kulturális) program, amelynek középpontjában a közérthetőségre való törekvés állt (l. bibliafordítások, nyelvtanok és javarészt a különböző jogi szövegek, katonai szabályzatok stb. nemzeti nyelvekre való átültetéseit), különös tekintettel az egyszerű népre. A második változást a felvilágosodás hozta, amely már csírájában, azaz elméletté való rendeződése kezdetén határozott célul tűzte ki a nemzettudat ápolásával is együtt járó anyanyelvfejlesztést. Így indultak az európai nyelvújítási mozgalmak, amelyek közös célja, bizonyos fogalmak, eljárások stb. eladdig klasszikus (a beszélt anyanyelvhez „igazított”) vagy Közép-, Kelet- és Dél-Európában valamely idegen nyelvű (leginkább német) kifejezése helyett lehetőség szerint anyanyelveket alkosson. Amíg a hivatalos használatát is tekintve viszonylag szűk társadalmi körre korlátozódó görög és később latin nyelven alapuló kultúra és civilizáció uralkodott, felmerültek ugyan nyelvi kérdések, de ezek a nemzetközi kapcsolatokban alig okoztak problémát. Érdekes, hogy a klasszikus nyelvek, például a görög nem anyanyelvi beszélők által való nyilvános, sőt hatásos használata már a Római Birodalom hivatalos köreiből is csodálkozást váltott ki, amint ezt egy, a Bibliában is megörökített párbeszéd is mutatja. (Szent) Pál apostolhoz egy római ezredes az apostol egy beszédét követően, csodálkozást kifejező kérdéssel fordult: „Hát te tudsz görögül?” (Ap.Csel. 22: 37).

Az ógyházi szláv nyelv vallási, valláserkölcsei, szertartási terminológiáját javarészt görög tükörfordítások alkották, amelyeknek a mindennapi kommunikációban legfeljebb alkalmi jelentőségük lehetett. A zömében tükörfordítások alkotta

korabeli szláv szavak a mintául szolgáló görög kifejezések pontos, elemről elemre való fordításait (tükörszavait és kifejezéseit) Robert Zett dolgozta fel részletesen.

A szókincsváltozások eszmei megindítója – mint említettük – a közérthetőségre való törekvés volt, amely nagyrészt az átvevő nyelv(ek) grammatikai rendszeréhez igazodó szóalkotást, de számos esetben az idegen nyelvi minták utánzást is jelentette.

Elsősorban a tükörszavakban figyelhető meg, hogy noha az utánzott (minta- vagy átadó) nyelv kifejezéseit a nyelvújító fordítók vagy kutatók igyekeztek tartalmilag (is) pontosan visszaadni, olykor azonban e cél elérésében az utánzó nyelv szókincsének hiányossága komoly akadályt jelentett. A források azt is mutatják, hogy a nyelvújítókat nehéz feladat elé állította, hogy az idegen nyelvű szöveg szemléleti háttérének, azaz jelentésének megfelelő anyanyelvi kifejezést alkossanak. Különösen fontos volt ez a törvénytövegekben, a grammatikákban, valamint különféle rendeletek, szabályzatok minél szélesebb körű érthetőségét tekintve. (Erre a továbbiakban konkrét példák alapján még visszatérek.) A 19. századi német katonai szókincsben például néhány esetben egyes szavak, például rendfokozatok megnevezései túlságosan általánosak voltak, illetve megértésük előzetes ismeretet tételez fel, így a korabeli háromnyelvű szabályzatok magyar és horvát fordításában használt megfelelők nem is tekinthetők tükörszónak, hanem inkább a lefordított szöveg egy-egy általános vagy elvont jelentésű szavának. Ilyen szó az 'örvezető'-nek, a horvátban magyarból fordított *örvezető* (razvodnik) szóban forgó kifejezés érthetőségére való törekvés. A magyar nyelvújítás történetében számos ilyen (a mintanyelv oldaláról nézve) „szerencsétlen”, valójában azonban annál konkrétabb szóalkotást találunk. Ezt a kérdést Thaisz András (ügyvéd, akadémikus; 1769–1840) már 1817-ben is érintette. Érdekes, hogy példaként a németeken kívül a „míveltebb szláv nemzeteket” állította a magyar nyelvújítók elé: „Ha tehát a Németek és a' míveltebb Szláv nemzetek, úgymint a' Csehek és Oroszok, az idegen szókat nemzeti nyelvekből kiirhatták; nekünk annyival nagyobb okunk vagyon a' Deák, 's más Európai idegen szónak kiirtására, mivel a' Magyar nyelvnek azokkal legkisebb atyafisága, legkisebb hasonlósága nintsen” (Tud. Gy. XII. k. 22), majd így folytatja: „A'ki tsak közepszerűen is érti [ti. az említett nyelveket, Ny. I.], elbámúl, mennyi sok hasonlatosságra akad az említett nyelvek közt” (uo.). A hasonlatosságokról szólva javasolja, hogy „szedjük össze... azokat a' magyar szókat, ...jelentésüket, ...kutassuk ki a' magyar nyelvnek lelkét, hasonlítsuk össze más idegen nyelvekkel, 's e' szerint faragjunk... új szókat” (Tud. Gy. XII. 29). Itt azonban, amint fentebb mondtuk és láttuk, az a probléma merült fel, hogy a klasszikus (görög–latin) eredetire visszavezethető, illetve értelmezésüként vagy tükörfordításuként alkotott német nyelvű kifejezésekben a különböző közép-(kelet-) európai nyelvek más-más szempontot (világgépet) tartottak alapvetőnek. Mindenképpen meghatározónak kell tartanunk Humboldtnek a nyelvi világgépről (sprachliches Weltbild) való véleményét, tudniillik, hogy a nyelv – éppen egy világszemlélet vagy világgép pontos kifejezése érdekében – mintegy rákényszeríti akarátát használóira. Az idegen, más nyelvből alkalmilag átvett szavak vagy idegen mintára alkotott tükörfelfejzések az átadó nyelvközösség világgépet is közvetítik. Ezért hangsúlyozza Hadrovics László is, hogy például

„a magyarba átkerült német szók szinonimikai árnyalatainak további elemzéséhez... a társadalmi háttérhez... kell visszamennünk” (Hadrovics 1992: 101). A nyelvi világképek különbözőségének tudata nyilvánul meg már a fordításokkal szembeni 18–19. századi szkepticizmusban is, amelyet határozottan (mások előtt és mellett) Schopenhauer is megfogalmazott: „Fast nie kann man irgend eine charakteristische, prägnante, bedeutsame Periode aus einer Sprache in die andere so übertragen, daß sie genau und vollkommen dieselbe Wirkung täte” (Parerga und Paralipomena; idézi Dengl J. 1937: 11).

A világképek azonosságának, de különbözőségének is jellegzetes kifejezői és egyben bizonyítékai a tükörfordítások és a tükörjelentések. „Egy-egy idegen nyelv szókészleteti hatását a jövevényszók, tükörszók és tükörjelentések összessége adja meg. Ahonnan van jövevényszó, onnan tükörszó is lehet” (Kiss L. 1976: Bev.). Megjegyzi azonban, hogy „a kérdés [ti. a *tükörszó* minősítés] tisztázásához a sajátosan nyelvtudományi mozzanatokon kívül fel kell használnunk mindazokat a fogódzókat, amelyekkel a történelem, a földrajz és más tudományok segítségünkre lehetnek”, hiszen „a különböző nyelveknek azok a szavai, amelyek egymás fordításának látszanak, ...létrejöhetnek egymástól függetlenül, idegen példa közrejátszása nélkül is, pusztán **közös szemléletmód** [az én kiemelésem, Ny. I.] alapján” (Kiss L. 1976: 4). A tükörszavak jelentős hányada nyelvújítási produktum. Forrásaik (mintáik) meghatározásában legbiztosabb alapul a párhuzamos szövegek szolgálhatnak, amint ezt – egyebek mellett – például Verböczy Tripartitumának magyar és horvát fordítása, valamint (korábbi kutatásaim tárgyát is képező) 19. század hetvenes éveiből való német nyelvű szövegek (katonai szabályzatok, tantervek, jogi fogalmak stb.) igazolják. Verböczy (természetesen) latin nyelvű szövegének magyar jövevény- és tükörszavait, amelyek a fordító Ivan Pergošić biztos latin, magyar és német nyelvtudáson alapuló alkotásait vagy kölcsönzéseit Hadrovics László részben már feldolgozta (Hadrovics 1985), magam részletesebben a 18. század harmadik harmadában kialakuló horvát katonai, jogi-közigazgatási és oktatási szókinccsel foglalkoztam (Nyomárkay 1989).

Viszonylag ritkák azok az esetek, amelyekben egy (legtöbbször) szakszót vagy szakkifejezést az átvevő vagy utánzó nyelven pontosan vissza lehet adni. A Tripartitum esetében több olyan magyar jövevényszót találunk, amelyek – mondhatnánk – szükségből keletkeztek, mert az érintett jogi fogalmak vagy eljárások kifejezésére a horvátban egyszerűen nem volt megfelelő szó. Meggyőző példa erre a Hármaskönyv ’örökség’ fogalmának magyar mintára alkotott tükörszava: *vekovečina*, amely Pergošić fordításában nyolc paragrafusban is előfordul, első-sorban a latin *hereditas* megfelelőjeként a magyar *örökség* mintájára alkotott tükörszó. A jogi szaknyelvnek ezt a kifejezését megtaláljuk A. Jambrešić 1742-ben megjelent négy nyelvű szótárában, amelyben az *aeternus* ’vekovečan’ és *aeternitas* ’vekovečnost’ is szerepel. Két évszázaddal később a lehető legszélesebb körű megértés érdekében szerkesztették az Osztrák Monarchia népei számára a jogi és politikai terminológiai szótárakat, amelyek két kötetben: német–cseh és német–szerb, horvát, szlovén kiadásban láttak napvilágot. Ezek a szakszótárak szláv szomszédaink (csehek, szlovének, horvátok, szerbek) használatára készültek, így becses, sőt nélkülözhetetlen forrásai nyelvi kapcsolataink több szempontú kuta-

tásának, hiszen az említett nyelvek szókinése lényegében latin, végső forrásként számos esetben görög mintára visszavezethető terminusai alapján, német nyelvi közvetítéssel keletkezett. Előfordulnak persze olyan esetek, amelyekben a forrásnak tekinthető német kifejezés az idők diktálta követelményeknek és szokásnak megfelelően a szlávban és a magyarban is más szemléleti háttérrel fejez ki. Ilyen – egyebek mellett – az örökös és az örökség főnév, amely az 1853-as kiadású négy nyelvű (német–szerb–horvát–szlovén) terminológiai szótárban (Juridisch-politische Terminologie) *der Erbe* jelentésben *nasljednik*, *das Erbe* jelentésben pedig *nasljedstvo* alakot ad meg. A magyar örökség-et az OKISz. 1560/1665-ből datálja ’possessio, allodium, Besizung; birtok, birtoklás, tulajdon’ jelentésben. Az említett szláv nyelvekben *naslijediti* ’következik’ és a *nasljednik* örökös, tkp. ’az, aki vki után következik’ használatos. A mintaszó minden bizonnyal a ném. *das Erbe*, amelynek melléknévi alakja feltehetően közös germán eredetű, és jelentése, szemléleti háttér az elárvult, védtelen gyermekekről való gondoskodást fejezte ki (DudEt). A feltehetően ótörök eredetű magyar szó jelentése ’hosszú, végtelen, időtlen folyamatosság’ (TESz). A mintának tekinthető német szó szemléleti háttérben (amint ezt a szó története is mutatja), az időképzet mellett célképzet is dominál, a későbbi magyar és szláv terminusokban az öröklés joga áll a jelentés központjában.

A jog témakörében maradvá más típust képvisel a m. ’jogorvoslat’ magyar mintára alkotott horvát tükörszava: *pravni lijek*, amely először az 1865/67. és 1868. évi törvények gyűjteményében fordul elő. A magyar összetett szónak a horvátban „a rendszer kényszere” szerint jelzős szerkezet felel meg. A párhuzamos szövegekben *jogorvoslat* és *perorvoslat* is szerepel (Nyomárkay 1989: 119). A németben ebben a jelentésben a *Rechtsmittel* ’jogi eszköz’ kompozitum volt használatos. A *Mitte* főnévből képzett *Mittel* melléknév jelentése elsősorban ’Mitte, in der Mitte befindlicher Teil’, majd „das zwischen zwei Dingen Befindliche”. Ehhez a szóhasználathoz kapcsolódott a 17. században a *mittels* ’mit Hilfe von, durch’ jelentés és használat, így a *Rechtsmittel* jelentése ’a jog segítségével vmit elérni’.

A tükörszó (tükörfelfejtés) szinte megcáfolhatatlan bizonyítékai a szövegek. Ha például egy német nyelvű szövegben előforduló latinból származtatott szónak a horvát fordításban ugyanazt a funkciót jelentő, de más szemléleten alapuló, magyar mintára alkotott szó felel meg, akkor a tükörfordítás bizonyított. Jó példa rá a német nyelvű gyakorlati szabályzatokban használt *der Gefreite* ’örvezető’, amelynek mintája a lat. *exemptus* ’ausgenommen (vom Schildwachstehen)’, jelentése, illetve szemléleti háttér, hogy valakinek valamit nem kell elvégeznie, valami alól mentesül. A horvát szövegben *razvodnik* szerepel, amely pontos megfelelője a magyar *örvezető*nek. Míg a német szó azt fejezi ki, hogy ’valakinek valamit **nem** kell megtennie’, a magyar és a horvát kifejezés ennek éppen ellenkezőjét, tudniillik valakinek valamit meg kell tennie, nevezetesen az örök (örtség) vezetése a feladata.

Érdekesek az olyan esetek, amikor egy idegen szó egy bizonyos folyamat természetesen klasszikus nyelvi megnevezésének anyanyelvvel való helyettesítése több lehetőséget is kínál, azaz egy folyamat (eljárás) különböző elemeit emeli ki. Ilyen típusú szemléleti háttér (világbé) közötti különbséget mutatnak egyes

tudományágak közép-európai nyelvújítási mozgalmak eredményeként alkotott terminusai, közöttük például a *kémia* tudományág tükörfordításai. Az alapszó a görög *chēmeia*, *chymeia* von *chymós*; *Flüssigkeit*, *Saft*, von *chýō*, *chéō*, ich gieße, weil das erste Geschäft der Chemie darin bestand, Säfte aus den Pflanzen zu ziehen u. diese als Heilmittel zu mischen die Lehre von den Grundstoffen (Elementen) der Naturkörper, ihren Verbindungen und ihrem gegenseitigen Verhalten, die Scheidekunst' (Heyse 1910). A *Scheidekunst* tükörszavai a horvát *luđba* (korábbi helyesírással: *lučba* szlovén *ločba*, valamint a közvetítő nyelvnek tekintett cseh *lučba*, amelynek jelentése 'az elválasztás (szétválasztás) tudománya' (vö. Fröhlich–Veselić 1854; Šulek 1874–75). A *luđba* szó mint tankönyvcím Horvátországban az 50-es évek elejéig használatos volt, hasonlóképpen itthon annak idején magam sem *kémiát*, hanem *vegytant* tanultam. A horvát kifejezést P. Skok „az általánosan használt *kemija* helyetti bohemizmusnak” tartja (Skok, EtRj 2: 236). A horvát és szlovén anyanyelvi terminusok esetében, amelyek az egyik német mintát, a *Scheidekunst*-ot követik, lehetséges a cseh közvetítés, de az alapképzet a német terminusban keresendő. A feltehetően Bugát Pál alkotta *vegytan* szavunk mintája a másik német értelmezés, a *Mischkunst*, amely nem az anyagok szétválasztását, hanem elegyítését fejezi ki. „Az Értzválasztás' tudománya vagy Chemia” nem vált általánossá. A két német „mintaszó” tulajdonképpen egyazon folyamat két fázisát fejezi ki. A horvátban a *Scheidekunst* mintájára alkotott *lučba*, a magyarban a *Mischkunst* fordításaként *vegytan* volt sokáig használatos. Alkalmi szemléletbeli különbségről volt tehát szó már magában az átadó, illetve mintanyelvben is.

Viszonylag ritkák azok a tükörszavak, amelyek nem egy, hanem két mintára, azaz két nyelv egy-egy szavára vezethetők vissza. A két nyelvből származó minta meggyőző példája horvát *brzjav* 'távirat', amelyet – minden valószínűség szerint – két minta alapján alkottak. A görög forrásra visszamenő *Telegramm* anyanyelvi kifejezésül a német nyelvújítók elsősorban az *Eilbrief* és a *Drahtmeldung* szavakat ajánlották. A horvát kompozitum első tagja: *brzo* csaknem bizonyosan a magyar 'sürgős, gyors' mintáját követi (vö. *sürgöny*), a horvát *jav* pedig a német *Meldung* (<*melden* 'ankündigen, mitteilen; oft von Sinne von „pflichtgemäß” verwendet' (DudEt) mintájára keletkezhetett. Érdekes, hogy míg a magyarban a *sürgöny* kissé régies hangulatot áraszt, a horvátban pedig a *brzjav* meghonosodott.

Előfordul, hogy a Systemzwang nem érvényesül, noha az utánzó nyelvnek a mintanyelv egy-egy érintett szavának pontos kifejezéséhez grammatikailag szabálytalan; azaz rendszerétől eltérő szerkezettel kellene élnie. Ilyen különös eset például a horvátban a jelen idejű cselekvő melléknévi igenevek infinitivus tőből való, szabálytalan képzésével alkotott szavak. Érdekes példa erre a magyar *szántó föld* tükörfordításaként keletkezett *oraća zemlja*, amelyet az OkLSz. 'ager, avrum' jelentésben 1473-ból datál (vö. UngEl 70–1 is). Hadrovics megállapítja, hogy néhány ilyen típusú példát már az egyházi szláv szövegekben is találunk, mint *pitij* 'trinkbar', *oratij* 'arabilis'. Később ez a nyelv rendszerétől idegen szerkezet egyre jobban elterjedt, sőt néhány ilyen kifejezés ma is használatos, például: *kupaći kostim* 'fürdőruha', *spavaća kola* 'hálókocsi', *pisaći stroj* 'írógép' stb. A képzés maga eltér a grammatikai szabályoktól, és erre az is utal, hogy egyes *-áci* képzővel alkotott, (participiumszerű) mellékneveket később „korszerűsített-

tek” (*škakaća daska* ’ugródeszka’ → *odskočna daska* ’ugrásra szolgáló deszka’, *kupaći liječnik* → *kupališni liječnik* ’fürdőhelyi orvos stb.). Néhány hasonló, szokatlan vagy „szabálytalan” szerkezetű kifejezés azonban gyökeret vert a köznyelvben, például: *pisaći stol* ’íróasztal’, *brijaći sapun* ’borotvaszappan’, ám néhányat átalakítva évtizedek óta már a nyelv grammatikai szerkezetének megfelelő alakban használnak, például ’hálókocsi’ jelentésben már a *kola za spavanje* ’alvásra való kocsi’, nem pedig az archaikusnak ható, grammatikailag szabálytalan *spavaća kola* ’alvókocsi’. Mindezekből kitűnik, hogy a szigorú értelemben vett „rendszerkényszer” nem örök életű. Érdemes lenne ilyen szempontból a mai magyar nyelvet is megvizsgálni részben az idegen (többségében angol) szavak használatát, részben az idegen hatásra kialakult körülírással szerkezeteket érintve (pl. *elintézést nyer*, *vizsgálat történik* és hasonlók).

Az egyes kisebb nyelvjárásokban (helyi nyelvekben) érdekesen mutathatók ki olyan szókölcsönzések, amelyek a beszélők kisebb vagy nagyobb csoportja számára érthetetlen vagy nehezen érthető intézmények, foglalkozások nevei. A Dráva menti horvát nyelvjárásban használatos az *ovoda* ~ *ovuda* kifejezés. Ennek fő oka a magyar nyelv hatása és ezzel együtt a kissé bonyolult anyanyelvi szó. Az óvoda orosz, német stb. mintára horvátul *dječji vrtić* ’gyermekkert’ (vö. *Kindergarten*, *детский сад* stb.). Hiába szépek és szemléletesek ezek a szavak, szláv nyelvre csak jelzős szerkezettel adhatók vissza. A magyar *óvodás* átvételének nincs akadálya, így vált használatossá az *ovudaš*. További előnye, hogy egyetlen képző hozzáadásával nőnemű alak is kifejezhető: *ovudašica*.

A nemzetek közötti kölcsönös megértés legfontosabb eszköze a nyelv. Balkáni szomszédainkkal együtt végigélt több évszázados történelmünk szinte kötelez is arra, hogy egymás nyelvét, kezdetben csupán az alapszókincset és a leggyakoribb frazeológiai kapcsolatokat, üdvözléseket stb. megismerjük. Ebben pedig, mint az említett néhány példa is mutatja nélkülözhetetlen a latin, a német és mindegyik kutatásunk területére eső szláv nyelv ismerete.

SZAKIRODALOM

- Dengl János 1937. *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*. Szeged.
- DudÉt = Duden 1973. *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bibliographisches Institut. Mannheim.
- Hadrovics László 1944. *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heyse, Joh. Christ. Aug. 1910. *Heyses allgemeines verdeutschendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter...* neu bearbeitet, vielfach berichtigt und vermehrt von Professor Dr. Otto Lion, Stadsschulrat in Dresden. Neunzehnte Original-Ausgabe. Hannover und Leipzig.
- Jur.pol.term = *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreich. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe*. Wien, 1853.
- Kiss Lajos 1976. *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornis Gyula 1922. *Bevezetés a tudományos gondolkodásba. A tudomány fogalma és rendszere*. Budapest.

- Nyomárkay István 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- OKISz. = *Magyar Oklevélszótár 1902–1906*. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. Budapest.
- Ráth György 1853–54. *Német-magyar és magyar-német műszótára az új törvényhozásnak*. Első rész: Német–magyar.
- Wilamowitz–Moellendorff, Ulrich von 1927. *Geschichte der Philologie*. Nachdruck der 3. Auflage. B.G. Teubner Verlagsgesellschaft. Leipzig.
- P.Skok EtRj – Skok, Petar 1971–1974. *Etimolgijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1–4*. Zagreb.
- Sundhausen, Holm 1973. *Der Einfluss der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*. R. Oldenbourg Verlag München.
- Zybatow, Lev N. 1998. *Zu neuen Horizonten der slavischen Sprachkontakt – und Sprachinselforschung*. WSL 43/2: 329.

Nyomárkay István
 professor emeritus
 akadémikus
 ELTE BTK

SUMMARY

Nyomárkay, István

Linguistic world view, loan translations, and etymology

According to Wilhelm von Humboldt’s dictum, all languages reflect a definite “linguistic world view”. This is especially apparent in processes of lexical borrowing and their results: loan words and loan translations. A faithful representation of pieces of such world view may come up against grammar-based obstacles in loan items. In such cases grammar or, more specifically, “system congruity” often comes off badly – but language tends to remedy such unsystematic twists as time goes by. In both defining and comprehending loan words, and especially loan translations, the researcher may be assisted by bilingual/multilingual texts. Familiarity with languages of neighbouring Slavic peoples may be an important help in understanding and accepting one another.

Keywords: Hungarian-Croatian linguistic contacts, loan words, loan translations, world view, grammatical “system congruity”

Posztkoloniális korszak a magyar nyelv és nyelvközösség történetében*

1. Bevezetés

A magyar nyelvközösség, kivált annak túlnyomó többségét adó Kárpát-medencei része a posztkolonializmus korszakába került 1990 körül, és azóta is e korszakában él. Az 1945 és 1990 közötti koloniális korszakban hierarchikus, egy központú, a cenzúrára és a közösségi szemantika központi ideológiai irányítására épülő kommunikációs rendszert épített ki és működtetett a politikai vezetés, mind Magyarországon, mind a szomszédos államokban. E kommunikációs rendszernek hatása volt magára a magyar nyelvre is, és e hatás ma is kimutatható egyfajta posztkoloniális állapot jellemzőiként, miközben a magyar nyelvközösség nagymértékben és gyorsan átalakult: fő jellemzője az ezredfordulón a heterarchikus kommunikációs rendszer, a kommunikációs hálózatok dinamikus rendszere, a nyelvvaltozatok funkcionális és identifikációs gazdagsága és a nyelvi innováció. A magyar nyelvközösség estében specifikus tényező magának a nyelvközösségnek a kommunikációs egyesülése, a határtalanítás, az 1920-ban meghúzott államhatárok felett.

Az alábbiakban a posztkolonialista állapot fő jellemzőinek összefoglalása következik. Ehhez bevezetéképpen az értelmezési keret fő fogalmait szükséges rögzíteni.

A nyelvközösség az egy nyelvet anyanyelvükként beszélők közössége – az egyszerű meghatározás szerint. Arnyaltabban megközelítve azonban további fontos tényezők is meghatározó jellegűek. A nyelvközösség határai nem feltétlenül élesek: a bejövők (a nyelvközösségbe tanulás, együttélés révén betagozódók) és a kilépők, a más közösségbe asszimilálódók folyamatos mozgásban tartják a közösség határait. A nyelvközösség, akár egy kultúra vagy nemzet, önmagát határozza meg. A nyelvközösség autonómiája egyrészt a más közösségektől való elhatárolásban mutatkozik meg, másrészt a más közösségekkel létesített és fenntartott kapcsolatok hálózatában (erre l. Luhmann 1998: 65). A közösség autonómiája nem izoláció, nem az elzárkózó elkülönülés, hanem az önmeghatározás folyamatos tevékenysége a belső tényezők és a környezettel való kapcsolatok alapján. A közösség önállítása az önmegértés folyamata, nem pontszerű meghatározás.

Az itt tárgyalandó posztkoloniális korszak történeti folyamat részeként értelmezhető. E történeti folyamatot rendesen a magyar nyelv történeti korszakaival szokás megközelíteni és áttekinthetővé tenni. Hangsúlyozandó azonban, hogy a történetiségnek több, a leírásokban általában egyben kezelt összetevője

* A tanulmány az OTKA K100717 Kognitív nyelvészeti kutatás keretében készült. A VIII. Hungarológiai Kongresszuson, a Nyelvi sokszínűség: a Kárpát-medencei magyarság jelene és jövője című szimpóziumon 2016. augusztus 23-án elhangzott előadás bővített és szerkesztett változata.

van. A nyelvközösség, a nyelvi rendszer és a használat története ugyanannak az emberi jelenségnek egy-egy oldala, amelyek a többi nélkül nem léteznek. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat összetartozik, a használat lehetőségei be vannak építve a rendszerbe (I. Kemmer–Barlow 2000; Givón 2001, 2002; Tomasello ed. 1998; Ladányi–Tolcsvai Nagy szerk. 2008). Nyelvi változás nincsen beszélő ember, beszédhelyzet és közösség nélkül, tehát a nyelvközösség nyelvi tevékenysége és a nyelv alakulása elválaszthatatlan. Mégis a nyelv és nyelvhasználat, illetve a nyelvközösség története nem tekinthető feltétlenül azonosnak. A nagy történeti korszakváltások nem hoznak feltétlenül azonnali és nagyfokú változásokat a nyelvben, közép- és hosszútávon azonban a kommunikációs rendszer és a közösségi szemantika, a nyelvi tevékenység visszahat(hat) a rendszerre.

Míndezért érdemes a magyar nyelv és nyelvközösség történeti korszakait elméleti és módszertani okokból részben elkülönítve, de szoros párhuzamban leírni (erre l. Tolcsvai Nagy 1998; Kiss 2003a, Kiss 2003b: 15–7). Kivált igaz ez a közelmúlt és a jelen történeti folyamataira, amelyre a rálátás közeli, a kutatás könnyebben kijelöl olyan korszakhatárokat, amelyek magában a nyelvben nem hoztak azonnali módosulásokat, ellenben a nyelvközösség számára döntő, sőt drámai változásokat jelentenek. A 19–21. századi magyar történelemben több olyan politikatörténeti és társadalomtörténeti korszakhatár elkülöníthető, amely nagymértékben befolyásolta a magyar nyelvközösség meglétét, létfeltételeit, működési módját és belső szerkezetét, miközben a nyelv változásai e gyökeres korszakváltásokhoz fokozatosan, ám mérhetően idomultak. Ilyen korszakváltás 1920-ban az első világháborút lezáró trianoni egyezmény, 1945-ben Közép-Európa Szovjetunió általi megszállása és koloniális állapotba vettetése, valamint 1990-ben a rendszerváltásnak nevezett korszakküszöb, amely a megelőző koloniális állapotból való felszabadulást hozta.

Az 1945–1990 közötti korszak koloniális és az 1990 utáni posztkoloniális korszak jellemzői elsősorban a nyelvközösség kommunikációs tevékenységéből, a politikai keretek kulturális megvalósulásából erednek, így ezek a nyelvközösség történeti folyamataiban ragadhatók meg leírásuként.

1.1. Elmélet és módszertan a nyelvközösség korszakainak leírásában

A magyar nyelvközösség ezredfordulós nyelvi helyzetét multi- és interdiszciplináris elméleti keretben és módszertannal lehet megközelíteni. A leírásban a tág értelemben értett nyelvtudomány mellett fontos szerepet játszik az antropológia, a történettudomány, a művelődéstörténet, a kultúratudomány, metaszinten a hermeneutika, a történeti szemantika. E társtudományokat a funkcionális elméleti alapozás fogja össze. A harmonizálás alapja az a belátás, hogy a nyelv nem pusztán eszköz, hanem a közös jelentésképzésnek, az ezen alapuló megértésnek, vele együtt a megismerésnek, továbbá a közösséget létrehozó és összetartó kommunikációnak és az ezekkel kapcsolatos szimbolikus értékeknek a közege, az emberi leképezés tartománya. A nyelv soha nem teljesen kész rendszer, azt a beszélők az egyes nyelvi események során részben újraalkotják, kissé megváltoztatják, a helyzethez igazítják, nagyobb részt pedig ismétlődő módon megerősítik változatlan voltá-

ban (Humboldt 1985; Eco 1984; Croft 2000). A jelen leírás nyelvtudományi kerete a használati alapú nyelvtudomány, amely a rendszer és a használat egységét állítja (Kemmer–Barlow 2000; Langacker 1987; Tomasello ed. 1998), mert a beszélők számára természetes ez az egység.

Egy közösséget, kultúrát, mint minden összetett és időben történő, működő rendszert, a hálózattal lehet a legautentikusabban megközelíteni. A hálózattal biztosítja a rendkívül komplex jelenségkör tárgyilagos leírását, a túlzóan idealizáló általánosítások és az egyedi példákban való elmerülés elkerülését.

Az eltérő tudományágakat és azok nem azonos elméleti keretben és módszertannal elért eredményeiket csakis egy szélesebb hermeneutikai megközelítésben lehet összefogni. Ennek a lényege a hálózatszerűen egymásba kapcsolódó kisebb közösségek, nyelvi és kulturális csoportok, ideológiai és hagyományközösségek önalkotó (autopoietikus), önreferáló, emergens jellege (vö. Luhmann 1998). Az a jellemző, hogy a különböző struktúrákhoz tartozó, azokban cselekvő ember és közösség más egyénekhez és közösségekhez is kapcsolja tevékenységét, ezáltal saját egzisztenciáját a mások számára értelmes cselekvésben, a mások megértésében és az önmegértésben valósítja meg (Luckmann 1992). Az általános hermeneutikai keretben minden tudományág a maga nézőpontjából adja a teljes képhez saját, a többiek nézőpontjából is érthető (vé váló) eredményeit.

Ebben a keretben a nyelv az emberi tudás része. A nyelv a tudásban és e tudás használatában, a beszédben létezik. A tudás biológiai képességek révén, az egyéni begyakorlottságban és a közösségi konvencióban alakul ki, tárolódik és változik történetileg. A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálások révén, alapvetően fonológiai és szemantikai szerkezetek szimbolikus struktúráiban (pl. szavakban, mondatokban) képezik le, és teszik mások számára hozzáférhetővé (Halliday 1994; Givón 2001; Langacker 1987; Tomasello 2002). A nyelv a világ biológiai és társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elméműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

Az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól alapvetően. Az ember társas lény. Tevékenységét, cselekedeteit másokhoz viszonyítva, másokkal együttműködve hajtja végre. A beszéd és a beszéd megértése a társas tevékenységek egyike, a többivel szoros összhangban létezik és funkcionál. Nincs beszéd cselekvés és megismerés nélkül, nincs közösség, nincs társadalom nyelv, nyelvi kommunikáció nélkül.

A nyelvi interakció a közös jelentésképzést célozza. Azt, hogy a mindenkori beszélő beszéde a mindenkori hallgatóra irányulva, hozzá igazodva, vele együtt válhasson értelmes közléssé. A közös jelentésképzéssel lehet valamilyen értelmet mások számára hozzáférhetővé tenni. A közös jelentésképzés szimbolikus nyelvi szerkezetek aktív használatával, konvenciókon alapul, de mindig aktuális, beszédhelyezethez kötött megértésével, mentális feldolgozásával történik. Emellett az ember az egyedi érzékelésen túl óriási mennyiségű ismeretre tesz szert mások közreműködésével (Luhmann 1998; Tomasello 2002). A nyelvi tevékenység

nem pusztán csere, nem közvetítés vagy átadás. A beszélő megváltoztatja a hallgató mentális állapotát a sajátjával együtt. A kommunikáció mentális helyzetek interakciója. Az információ az, ami megváltoztat egy állapotot. Így a közösséget és a kultúrát a kommunikáció képezi, emergens módon. A nyelvi tevékenység interszubjektív: a beszélőtársak (a pillanatnyi beszélő és hallgató) együtt hozzák létre a kommunikációs folyamatot és azon belül a megértést.

A nyelv inherensen variábilis: sokfélesége megmutatkozik a kifejezés dinamikus alakíthatóságában éppúgy, mint a közösségileg rögzített belső változatokban. A heterogenitást meg kell különböztetni a szabad variációktól, amelyeket a nyelvtanítás az invariánsok rendszerében foglal össze, és a szabad kifejezéstől, amely a beszélők különböző személyiségéből és egyéni történetéből ered. A heterogenitás a hasonló vagy „azonos” tartalmak különböző módú, alternatív kifejezőmódjaiból származik, amelyeknek valamilyen közösségi kötöttségük van (vö. Labov 1982: 17 kk.; vö. Langacker 1987 képiség fogalmával).

A nyelvközösséget, illetve a beszélőközösséget a nyelvi interakciók során bemutatott (érvényesített), illetve elvárt normák tartják össze, vagyis azok a nyelvi és kommunikációs sémák, amelyeket a közösség rendszeresen megvalósít. Ezek a normák specifikusan a replikáció, a folyamatos azonosítás (változatlan jóváahagyás) és az alteráló replikáció (a kismértékben módosított változat létrehozása), valamint az innováció, a változtatás nyelvi praxisbeli műveleteiben (vö. Croft 2000). A normák orientáló mintarendszerek, amelyek átfogó, globális kategóriákba rendeződnek el. A normák, az orientáló mintarendszerek adják a gyakorlati, intuitív tudás külső (nem individuális) irányító és egyben etikai keretét, közelítik az egyedi nyelvi tudásokat a közös érzék, a *sensus communis* felé, amely közösséget létesít.

2. Közép-Európa a 20. században

A magyar nyelvközösség a közép-európai régió részeként létezik sok száz éve, lényegében a magyar államalapítás óta (erre l. Szűcs 1983; Szűcs–Hanák 1986; Kosáry 2003). A hivatkozott történeti leírásokban Közép-Európa Lengyelország, az NDK, Csehország (korábban Csehszlovákia), Szlovákia (1994-től kezdődően), Magyarország, Horvátország, Szlovénia mindenkori földrajzi, nyelvi és állami területein létezett és létezik. Ehhez a régióhoz különböző mértékben és jelleggel, periférikusan kapcsolódik a Baltikum, Románia és Szerbia. A nyugati széleken az osztrák és német kapcsolat a legfontosabb.

Minden közösség (állam, társadalom, etnikum, nyelvközösség, kultúra) meghatározza saját határait (jellemzőivel elkülönül a többitől), egyúttal meghatározza saját környezetét is (Luhmann 1998: 65 kk.), kiválasztja azokat a közösségeket, amelyekkel kapcsolatot kíván tartani. Ez a belső eredetű és kifelé irányuló önmeghatározás természetesen egyrészt állandóan megtörténik, másrészt erősen függ a külső hatalmi tényezőktől is: a külső katonai, politikai vagy gazdasági, kulturális erőszak hódításban és nyomásgyakorlásban egyaránt érvényesülhet, adott esetben durván befolyásolva a belső indíttatású külső orientációt, ahogy éppen Közép-Európa esetében is megtörtént, többször is a 20. század során. Közép-Európa ebből a szem-

pontból köztes térség: a nyugat-európai innovációs, modernizációs folyamatokhoz a középkor vége óta mindig aktuálisan felzárkózik, vagy felzárkózni kíván. Kelet-Európa felé magától nem vagy csak kis mértékben tájékozódik. Itt némi kivétel a keleti ortodox kereszténységhez tartozó román és szerb etnikum és kultúra.

Az így értett Közép-Európa mint térség a 20. század során kivételesen gyors, többszöri és minden részletet érintő átalakuláson ment keresztül, mindig külső politikai és katonai beavatkozás eredményeként. Az első világháborút lezáró békeegyezmény szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, ez az 1930-as évek végétől a második világháború végéig újból többször módosult. Majd 1945-ben egyrészt az akkori békeegyezmény ismét szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, másrészt a teljes térség szovjet megszállás alá került, teljes külső és belső elzárással (a vasfüggönnyel) (I. Romsics 1998).

Az 1945–1990 közötti koloniális állapot a közép-európai térséget sok szempontból visszavetette a kelet-európai térségbe, annak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai közé. Ez a visszafejlődés azonban nem volt teljes, a nyugat-európai orientáció különböző tényezők mentén, eltérő mértékkel és sikerrel megmaradt.

1990 után Közép-Európa posztkoloniális helyzetbe került. A térség és annak alkotórészei szabadok lettek. Ebben a szabadságban politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt a nyugat-európai térséghez való felzárkózás, mintakövetés és csatlakozás vált céllá. Nyilvánvaló, hogy ez az irányultság összetett, tagolt, belső változatokkal zajlik, amelyek közül egyesek akár a nyugat-európai irányultságot kétségbe vonják vagy akár tagadják.

A közép-európai térség belső tagoltsága az állami, kulturális, nyelvi és etnikai tagoltság mellett ideológiákban, mozgalmakban is felszínre tört a rendszerváltás nyomán. Ennek a folyamatnak jellemzője:

- a) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális elkülönülése a többitől, önazonosságuk önreflexív kinyilvánításával;
- b) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális külső orientációja; amennyiben megvalósul ilyen, az a közép-európai régióból inkább kifelé és nem befelé, az érintkező társak felé irányul, és inkább nyugati, az Európai Unió és az Egyesült Államok felé tájékozódik, semmint kelet felé (e tekintetben jelentősek a különbségek: Csehország orientációja erősen nyugati, míg Romániáé részben bizánci jellegű);
- c) a történeti folyamatban a belső (közép-európai régió belüli) orientáció helyett először az autochton önreprezentáció, az elzárkózás, szembenállás (radikális nacionalizmus, etnocentrizmus az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében) és talán fokozatosan az önmegértés az érintkező államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok megértésével, tágabban a térségi közös jellemzők felismerésével.

A posztkoloniális állapot régió-hatókörű körülményei a fenti szempontok szerint a 2010-es években is egyszerre mutatnak állandóságot, és változnak viszonylag gyorsan specifikumaikban, a pluralizmus velejárójaként.

3. A kolonializmus állapota

Egy közösség a hosszabb távon kidolgozott és némi változtatással, innovációval alapjaiban megtartott nyelvi normarendszerét működteti annak érdekében, hogy saját mindennapi élete, a különböző cselekvések eredményesek lehessenek. E kommunikációs szisztéma erőszakos megváltoztatása vagy lehetetlenné tétele alapjaiban veszélyezteti a közösség létét.

Ebből következően egy adott nyelv és kommunikációs rendszer rombolása a közösség rombolását eredményezi. Az 1945 utáni koloniális állapot egyik fő tényezője volt a nyelvekbe és kommunikációs rendszerekbe való durva beavatkozás, a nagymértékű átalakítás. 1945 után a bolsevik uralom fontos következményei a nyelvi helyzetre az alábbiak.

A központi, diktatórikus hatalom hierarchikus kommunikációs rendszert hozott létre. Ennek lényegi eleme az egyetlen központból történő irányítás, ellenőrzés és befolyásolás (vö. Luhmann 1998: 312 kk.). Az irányítás felülről lefelé zajlik, amelynek során az információ sikeresen eljut a központból a célhoz, a hallgatósághoz (az információ célzottja a passzív befogadásra és elfogadásra kárhóztatott „lakosság” volt).

Az egyes államok katonai körülhatárolása a vasfüggönnyel fizikailag és jelképesen is, kivált az 1950-es években, szinte hermetikusan elzárta az adott társadalmakat a természetes, mindennapi nyelvi kapcsolatoknak és az innovációk befogadásának a lehetőségeitől.

A Szovjetunió uralma alá került közép-európai államok politikai vezetésének az egyik legfőbb célja a társadalom homogenizálása volt (a szovjetizálásra l. Romsics 2001). A homogenizálás egyik feltétele és fejleménye a nyelvközösségen, etnikumon, államon, kultúrán belüli nyelvváltozatok figyelmen kívül hagyása volt, amely összekapcsolódott a sztenderd nyelvváltozat előtérbe helyezésével, nivelláló műveltségeszménnyel.

A központilag diktatórikusan irányított közművelődési programok korábban talán nem is látott mértékben tudatosították, propagálták a szintén központilag meghatározott kulturális értékeket, ezen belül a nyelvi művelődés fő tényezőit, amelyek így meglehetősen homogén módon váltak ismertté a régióbeli társadalmak különböző rétegei között, miközben a cenzúrával tiltott műveltségi ismeretek ismeretlenek maradtak a nagy többség előtt.

A központosító nyelvpolitika egyik fő eszköze a központilag irányított cenzúra volt. A nyilvánosságot irányító cenzúra a szabad szellem megroppantásának, a közösség és egyén önalkotása megakadályozásának a nyilvánvaló kísérlete. Emellett azonban további komoly nyelvi következményei is vannak. Ezek közül a fontosak a következők. A cenzúra leállítja vagy elfojtja a nyelv több alapvető funkcióját. Az egyik az információáramlás medializálása. A másik a fogalmi és az ezt lehetővé tevő nyelvi innováció. Az újítás mindig a meglévőre kérdez vissza egy humán területen, a továbblépés érdekében és reményében. A nyelvi innováció elfojtása a cenzúrával a kreativitás elfojtását eredményezi, a nyelvi innováció terjedésének megakadályozása az ismeretek terjedését akadályozza, végső soron egy közösség (állam, társadalom) anyagi és szellemi leépüléséhez vezet.

A cenzúra befelé és az adott államhoz viszonyítva kifelé is irányult. A központi irányítás és a cenzúra határozta meg azt, hogy mi jöhet át a határon (e műveletek végrehajtói tisztában voltak azzal, hogy az idegen szó átvétele az új fogalom megismerésével, az új dolgok birtokba vételének az igényével jár, és az ilyen „nyugati” hatást egyértelműen károsnak tekintették), és mi mehet ki a határon akár a szomszédos régióbeli országba.

A koloniális állapot egy másik fő jellemzője a közösségileg, kulturálisan kialakított és hosszú távon fenntartott fogalmak manipulálása. Ennek keretében a közép-európai régió országaiban a kommunista diktatúra részeként, központi irányítással az ideológiailag fontos fogalmakat ellenőrzés alá vonta a központi párt-hatalom. Az ellenőrzés része volt fogalmak törlése, új fogalmak bevezetése új szavakkal, kifejezésekkel. A nyelvnek tehát e folyamatban központi szerepe volt.

Amikor például egyes országokban törölték, lényegében betiltották a *polgármester* fogalmat és szót, és bevezették helyette a *tanácselnök* kifejezést, akkor látszólag egy egyszerű váltás történt. Valójában azonban egy sokkal összetettebb változást vezetett be a politikai hatalom. Ennek keretében kitörölték a *polgármester* fogalmát, tehát azt a tudást, amely szerint egy település mint közösség demokratikus versenyben több jelölt közül választhatja meg vezetőjét a jelöltek ismeretében, és a győztes a programját szuverén módon hajtja végre, a település választott vezetőségi tagjainak (az önkormányzati képviselők testületének) jóváhagyásával (prototipikus esetben). Ehelyett az új megnevezés, a *tanácselnök* olyan tudáskeretbe épült be, illetve olyan tudáskeret létrehozásának a címkéje lett, amelyben a település vezetőjét az egyetlen párt jelöli ki, szabadon nem lehet jelöltet állítani, az így kényszerűen megszavazott vezető elsősorban a felülről (a pártközpontból, a minisztériumokból és a helyi pártszervektől) jövő utasításokat hajtja végre. A tanács az állampárt által jelölt tagokból felálló vezető testülete a településnek, politikai és igazgatási egység a felülről irányított függőségi hierarchiában. A nyelvi megnevezés változása tehát leképezte és előírta a politikai, társadalmi változást és annak állandósult tartalmát. Az új nemzedékek már csak ezt az új fogalmat és az azt jelölő szót, kifejezést tanulták meg, a régiről, a váltásról és a szembenállásról nem tudtak.

A nyelvi manipuláció, a közösségi fogalomrendszer, vagyis a koherens világismeret megváltoztatása és mesterséges fenntartása további tényezők közreműködésével ment végbe. Ennek a folyamatnak az érvényesülését elősegítette a központilag erőltetett iparosítás és az urbanizáció. Ennek során tömegek költöztek városokba, többnyire kényszerből, például a téészesítés elől menekülve vagy társadalmi származásuk miatt üldözve. Az üldözött társadalmi csoportok (polgárság, parasztság) inkognitóba kényszerültek: a rejtőzködést nyelvi, viselkedésbeli, öltözködési módokkal hajtották végre, beszürkültek az elszegényedő városi tömegekbe. A kulturális nivellálódás a nyelvváltozatok háttérbe szorulását eredményezte, amely főképp a polgári stílusú sztenderd és a falusi nyelvjárási beszéd háttérbe szorulásában, nem ritkán stigmatizálásában mutatkozott meg. Az egyéni és csoportidentitás nyelvi és viselkedésbeli kifejezése nem volt lehetséges, és a központi párt-hatalom szerint nem is volt szükséges, hiszen az élet minden részét irányító

ideológia nyelvi leképezése egyféle módon történt meg, az attól való nyelvi eltérés ideológiai eltérésnek és így bűnnek számított.

4. A posztkoloniális állapot

A posztkolonializmus mint a kutatás tárgya és kutatási irány kritikai tudományos irányzatként alakult ki. A posztkolonializmus a nyugati hatalmak által korábban gyarmatosított országok és régiók specifikus politikai és kulturális helyzetét tanulmányozza (vö. Said 1975; Bhabha ed. 1990; Spivak 1990, 1999). A posztkoloniális országok és régiók a második világháború utáni évtizedekben szabadultak fel, de a gyarmati korszak következményei még sok tekintetben meghatározzák politikai, gazdasági és kulturális körülményeiket. A jelen tanulmányban a posztkolonializmus a közép-európai koloniális állapot utáni történeti helyzet leíró megnevezése, azé az átmeneti korszaké, amelyben egy az előzőtől alapvetően eltérő kommunikációs rendszer és nyelvi tevékenység világában még hatnak a koloniális korszak jellemzői. A közép-európai és azon belül a magyar posztkoloniális állapot alábbi jellemzői fontosak a magyar nyelvközösség szempontjából.

Megszűnt a katonai megszállás, a szovjet irányítás, a vasfüggöny mögötti országok függetlenek lettek a moszkvai központtól. A megszállók kivonultak, kevés közvetlen társadalmi és kulturális jelenlétük is felszámolódott. Ellentétben a prototipikus gyarmatosítással, a szovjet gyarmatosítók nem képeztek nyílt és meghatározó elit társadalmi réteget a meghódított államokban, ezért kulturális és nyelvi hatásuk gyenge volt, és az is viszonylag gyorsan felszámolódott. A magyar nyelvközösséget magában foglaló államokban új elitek jöttek létre. A gazdasági elit a vadkapitalizmus, az eredeti tőkefelhalmozás során alakult, több társadalmi csoportból; a kulturális elit különböző csoportokban jelentkezett: a régi polgári, a baloldali nem sztalinista, az újabb liberális, konzervatív és nemzeti érzelmű rétegek együttesen alkotják az ezredfordulós magyar kultúrát.

A társadalmi szerkezet fokozatosan és hálózatosan átalakult különböző ideológiákat követve, az 1945 és az 1990 előtti szocializációs mintákat éppúgy követve, mint az ezredfordulós nyugat-európaiakat (vö. Romsics 2001; Valuch 2015). 1990 után a régió társadalmi struktúrái (i) visszanyerték legális rétegzettségüket, (ii) nagymértékben és gyorsan átalakultak, az új helyzetnek megfelelően, pontosabban az új helyzetben újra létrehozva szerkezeti rendjüket. Ez a folyamat általában hosszabb, a rendszerváltások utáni huszonöt év alatt sem fejeződött be.

A nyelvhez való viszony megváltozásának egyik fő okozója a szólásszabadság, a véleményszabadság és a sajtószabadság bevezetése volt. Az 1990-ben bekövetkezett gyökeres változás a demokrácia legfőbb létrehozásának a történeti ideje. Ennek egyik, a nyelvet is érintő legfőbb eseménye és emberi tapasztalata az igazság kimondásának katartikus pillanata: az igazság kimondható, a nyelv viselkedését emberiség és morális tartalmát, vagyis a nyelv funkcionálásának a garanciáját. Ezeket a jogokat az érintett országokban azonnal bevezették, törvénybe iktatásuknak pedig azonnali hatása volt, vagyis azonnal minden érintett ország, állam polgára élhetett velük, és éltek is velük. A szabadságjogok teljes körű beve-

zetése felszabadító következményekkel járt minden tekintetben. A szabad beszéd, a szabad nyelvhasználat a nyilvánosságban éppúgy érvényesült, mint a magán-szférában.

A régióban, így a magyar nyelvközösségben élő, nyílt, vitázó diszkurzív rend kezdett kialakulni, pontosabban fogalmazva: ehhez meglettek az alapvető politikai és jogi feltételek. A korszak, a történeti pillanat népességének történeti, kulturális meghatározottsága természetesen nem abszolút értelemben tette lehetővé a szabadságjogok érvényesülését, hanem a konkrét helyzet körülményeinek és a résztvevők diszpozíciói szempontjainak az érvényesülésével.

A korábban ideológiai okokból politikailag üldözött és megsemmisítésre vagy gyökeres átalakításra ítélt társadalmi rétegek visszanyerték társadalmi szerepeiket. Két nagy társadalmi réteget kell itt említeni. Az egyik a parasztság, a másik a középosztály. E rétegek komplex funkcióik és jellemzőik mellett azért kiemelten fontosak, mert mindkettő egy-egy alapvető nyelvváltozattípust beszélt és beszél jórészt ma is. A parasztság a sok évszázados múltú nyelvjárásokat, a középosztály a sztenderdet. E két változattípus meghatározó az európai társadalmak és nyelvközösségek életében a 19. és a 20. században.

E folyamatokban a korábban kényszerűen rejtőzködő csoportok, rétegek gyorsan felszínre kerültek, vagyis megmutatkoztak a társadalmi nyilvánosság előtt, és szintén gyorsan változnak, az emberi jogok és a szólásszabadság általános (bár nem mindig maradéktalan) érvényesülése közben. E csoportok, kisebb régiók etnikai, nyelvi és kulturális tradíció tekintetében egyaránt szétkülönböződést, interetnikus és interkulturális viszonyokat hoznak létre és tartanak fenn, amelyekben az önazonosítás és a környezet meghatározó elemeinek a kijelölése és elfogadása, más potenciális tényezők elutasítása alapvető fontosságú. Egyes nagy tekintélyű nyelvi, kulturális és hatalmi központokhoz való igazodás, más központok elutasítása a posztkoloniális térség viszonyainak lényegi összetevőjét adják. E jellemző korábban is megvolt, de elfojtottan, eltorzítva a cenzúrázott információáramlás révén.

Az 1990 utáni történeti folyamatok nem magukban zajlottak, hanem a közvetlen és tágabb környezetben végbemenő nagy változásokkal párhuzamosan, azokkal részben összekapcsolódva. A demokrácia kiépülésének közép-európai folyamata egybeesett a fejlett világ újabb globális jelenségeivel, a fejlődéselv, a növekedési, környezeti nehézségek válságkérdéseivel, továbbá a globalizáció és az elektronikus kommunikáció kialakulásával és elterjedésével. E komplex viszonyrendszer eredményeképpen is az értékek, vélemények, irányultságok, megismerésmódok, nyelvváltozatok, cselekvésformák, művészi formák pluralizmusa és fokozódó mértékű nyilvánossága nyíltta tette az individuális és közösségi történeti meghatározottság és az elváráshorizont plurális feszültségviszonyait, a szubjektum identitáslehetőségei sokféleségének a bizonytalansági tényezőit.

A posztkoloniális korszak átmeneti időszak, amelyben még jelen vannak az előző rendszer jellemzői, és jelen vannak már az új rendszeréi. Egyszerre tapasztalható a nyomasztó elmaradottságérzés, valamint az ígéretes és egyben frusztráló elvárások sora, nyilvánvaló feszültségeket keltve.

A három érvényesülő tényezőfajta: a) a totalitárius koloniális uralom, b) a szabadelvűnek szánt posztkoloniális rendszer és c) a szabadelvű rendszer problémái együttesen hatnak Közép-Európa térségének közösségi és egyéni önalkotásaira, reflexióira és önreflexióira, ideológiai és uralmi tendenciáira. Mivel a rendkívül nagyfokú változások kivételes gyorsasággal zajlottak, a feszültségek és a konfliktusok is nagyok, így vizsgálatuk és kezelésük is alapvető fontosságú.

Példaként a közösségi szemantika váltásait érdemes felidézni. Egy kultúra, közösség általában megállapodik a fogalmak (kategóriák) és az azokat kifejező nyelvi szerkezetek mindennapi rendszerében. Az így működtetett közösségi jelentéstan feltétele a mindennapi nyelvi és nem nyelvi tevékenységeknek, mert ez biztosítja a közlések legalább viszonylagos egyértelműségét, a közös jelentésképzés lehetőségét. A magyar nyelvközösség szemantikájának egy jelentékeny részét mesterségesen átalakították 1945 után, majd ezt a monopolizált és cenzúrával irányított jelentéstant 1990 után elvetette a magyar nyelvközösség (hasonlóan a többi térségi kultúrához), és helyreállította a természetes jelentésképzés feltételeit.

Jól megvilágítja ezt a főtebb már említett *polgármester-tanácselnök* szembenállás. Az Értelmező kéziszótár 1972. első kiadásában az érintett szócikkek a következők:

(1)

polgármester Külföldön és 1950 előtt Mo.-on: vmely város vezető tisztviselője (Juhász et. al szerk. 1972: 1113)

tanács [...] 4. Szocialista országokban: igazgatási szervezet egysége (Juhász et. al szerk. 1972: 1331)

tanácselnök 1. Tanács végrehajtó bizottságának elnöke (Juhász et. al szerk. 1972: 1331)

tanács hatalom Szocialista országokban a tanácsok révén gyakorolt politikai hatalom (Juhász et. al szerk. 1972: 1331)

A magyar ÉKsz. 2003. évi átdolgozott kiadása megfelelő módon követte a politikai és cenzurális változásokat, és ezúttal korrekt módon értelmezte a fentebb bemutatott, a politikai, a közigazgatás és a mindennapi élet szempontjából egyaránt fontos szavakat. A *polgármester*, *tanács*, *tanácselnök*, *tanács hatalom* lexikai egységek szótárbeli értelmezése ekként változott (a *tanács hatalom* nem is szerepel az átdolgozott változatban):

(2)

polgármester Az önkormányzat képviselő-testületének választott elnöke (Pusztai szerk. 2003: 1089)

tanács [...] 4. <A pártállamban> igazgatási szervezet egysége (Pusztai szerk. 2003: 1302)

tanácselnök 1. *Tört, nem hiv* <A pártállamban> tanács végrehajtó bizottságának az elnöke (Pusztai szerk. 2003: 1302)

végrehajtó bizottság <A pártállamban> tanács tagok sorából választott vezető testület (Pusztai szerk. 2003: 1441)

A tényeknek megfelelő értelmezések azért is lehetővé váltak, mert a cenzúra megszűnt, így a szótár szerkesztői a nyelvi adatokra hagyatkozhattak az egyes szócikkek megírásakor, nem kellett politikai kívánalmaknak megfelelniük.

A közösségi szemantika alakulásának története azonban nem ér véget egy ilyen epizódnál. Jellegetes posztkoloniális jelenség, hogy mindkét szótár forgalomban van, érvényesnek tekintik különböző csoportok, és egyúttal tudnak a feszültséget keltő kettősségről, illetve a történetileg korábbi kiiktatásáról, az újabb szó felülről történő manipulatív bevezetéséről, majd annak 1990 utáni érvénytelenítéséről és az eggyel korábbi visszaállításáról. Mivel ezek a változások igen rövid idő alatt zajlottak le, zavarba ejtő voltak a közösségi szemantika része.

A térségben 1990-ben az ide tartozó országok mint államok elsőként nemzeti függetlenségüket nyilvánították ki és hangsúlyozták. Ezek a politikai, ideológiai és érzelmi alapú nacionalizmusok a 45 évnyi erőszakolt kommunista internacionalizmus után gyorsan megjelentek. Látszólag országok mozaikjára bontották szét Közép-Európát, és a korábban elfojtott feszültségek felszínre is törtek. S miközben a nyelvi nacionalizmusok a legtöbb érintett ország kormányzati politikájának részévé váltak, aközben az éppen kibontakozó digitális és internetes kommunikáció, az így kialakuló globalizálódó kultúra e térségben is megjelent, ellentétes hatást kifejtve.

4.1. A kommunikációs rendszer

1990 után átalakult a nyilvánosság: a hierarchikus szerkezetet heterarchikus kommunikációs rendszer váltotta föl. Ez a rendszer megosztott, decentralizált, több központú, hálózatelven működik, és a kapcsolatok a mindenkori helyzet tér- és időfeltételeinek függvényei (vö. Luhmann 1998: 312 kk.). A könyvnyomtatás térbeli szétterjedése és a tartalmak növekvő összetettsége a heterarchikus rendszerek felé mozdították a kommunikációs rendszereket. Ugyanakkor a nyilvános diszkurzusok az információk megszerzésének és megvitatásának egyidejűségét is elvárásaként fogták fel már korábban, a közösségi, társadalmi élet kialakításának egy jelentős tényezőjeként. A nyilvánosság a közösségben az események és viszonyok pillanatnyi ismeretének egyidejűségét kívánja meg, ezért a kommunikációs rendszerek heterarchikus szerkezet mellett is érvényesítenek integrációs folyamatokat.

A heterarchikus kommunikációs rendszer fő jellemzői gyorsan megvalósultak a magyar nyelvközösségben 1990 után. Az egyetlen központilag cenzúrázott, főképp a hivatali rendeletek és a sajtó által irányított nyilvánosságot felváltotta a tagolt nyilvánosság:

- a központi, a teljes népességre vagy társadalomra kiterjedő kommunikáció ellenőrzés és bírálat tárgyává is válhatott;
- a lokális hatókörű kommunikáció: például falu, város vagy városrész, hivatali, munkahelyi, iskolai kommunikáció függetlenül lett a felsőbb szervek és hatalmi központok nyilvános közlési gyakorlatától;
- a bizalmas társalgás barátok, munkatársak, ismerősök között felszabadult a korábban államilag szervezett és fenntartott besúgás félelmétől és nyelvi korlátozó erejétől.

A kommunikációs rendszer hálózatos jellege a következőkön alapul:

- a hálózatot alkotó elemek, nevezetesen beszédközösségek és egyének megléte és meglétük jelzetsége,
- a hálózati elemek közötti kapcsolatok, interakciók,
- a dinamikus, diszkurzív közösségi szemantika és a plurális közvélemény.

Az ezredfordulós magyar nyelvű közösség hálózata dinamikus és nyitott rendszer. Önalkotó (autopoietikus) abban az értelemben, hogy folyamatosan változik: új beszélőközösségek és új kapcsolatok létesülnek, mások megszűnnek. A nyitottságot és dinamikusságot segíti, sőt kezdeményezi is az elektronikus kommunikáció. Beszélőközösségek jönnek létre alkalmi esetek nyomán, az interneten, kijelölve vagy létrehozva közösen használt nyelvvaltozatokat (alakilag éppúgy, mint szemantikájában). A beszélőközösségek által működtetett diszkurzusrendek (l. Foucault 1991) jelentékeny része a nyilvánosság előtt működik, kívülállóak számára is hozzáférhető, tovább alakítva a kommunikációs hálózatot.

A maga módján működő ezredfordulós kommunikációs rendszer önalkotó (autopoietikus), mert

- működését nem ellenőrzik külső politikai vagy ideológiai erők,
- belső alakulásának dinamikáját saját szabályszerűségei irányítják, amelyeket a résztvevők maguk hoznak létre,
- különböző kommunikációs eljárások, beszédmódok, személyközi és interszubjektív kapcsolatok folytonos újjátásaival alakul.

A kommunikációs rendszer nyitottá vált:

- új beszélőtársak számára,
- új beszélőközösségek és új formájú kommunikációs közösségek számára, amelyeket a rendszer befogad mint saját tagjainak alkotását,
- új kommunikációs formák, új nyelvi konstruálási módok számára,
- az önértelmezésre, az önreflexióra.

A kommunikáció általános jellemzői minden lényeges tartományban (magán-beszélgetés, nyilvános beszéd, intézményi és hivatali interakció) megváltoztak. A kommunikáció új jellemzői a következők lettek: gyors, célra irányuló, összpontosító, gazdaságos, hatékony, adekvát a beszélő céljaival az adott helyzetben.

A történeti folyamatban az új jogok és kommunikációs formák a különböző nemzedékeket és társadalmi csoportokat eltérően érintették. Általánosan jellemző, hogy a fiatal nemzedékek könnyebben és gyorsabban alkalmazkodnak az újításokhoz, könnyebben és gyorsabban alkalmazzák vagy alkotják meg azokat, mint az idősebbek. 1990 után az idősebb nemzedékek lassabban és nagyobb erőfeszítésekkel igazodtak az új helyzethez, mint a fiatalok, e folyamatban azonban föltehetően szerepet játszott az egyes nemzedékeken belüli iskolázottság, műveltség és kommunikációs gyakorlat, valamint a mentális és társas rugalmasság is. Mivel az átmenet gyors és gyökeres volt, méghozzá sok tekintetben a korábban megszokott kommunikációs sémák teljes ellenkezőjébe fordításával, az alkalmazkodás számos csoportnak nehézségeket okozott, illetve csak részeredménnyel járt.

A fiatalabb és idősebb nemzedékek között feszültséget eredményezett az udvariasság nyelvi formáinak és tartalmának szintén radikális átalakulása, amelynek fő iránya a tekintélyitől a tagoltabb funkcionális és közvetlenebb, lazább megoldások felé mutatott. A folyamatot segítette a nyílt tájékozódás a német, angol, francia nyelv és kultúra, illetve általában a nyugat-európai interkulturális hatások iránt, elsősorban a fiatalabbak és a műveltebbek körében.

Egyes csoportok számára az elektronikus kommunikáció megtanulása is nehézségeket okozott, kivált azért, mert a számítógép (miképp a fénymásoló) is a tiltott és központilag ellenőrzött eszközök közé tartozott. Így az elektronikus kommunikációs kultúra 1990 táján a nyugat-európai korábbi előzmények nélkül, egyszerre jelent meg akkori állapotában, nem téve lehetővé a fokozatos elsajátítást.

A plurális társadalom és kultúra a nyelvközösség, és ennek következtében a kommunikációs rendszer belső szerkezetére is hat, pontosabban kölcsönhatásban állnak. Olyan kulturális és nyelvi csoportok alakultak ki, amelyek egymás mellett és egymásba érve, egymásba átjárhatóan léteznek. Három jellegzetes formát el lehet különíteni a hálózatban.

- 1) Paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a kumulálódó kultúrának elsősorban a hagyományt megőrző (replikatív, ismétlő) jellegén alapulnak, szerkezetük inkább statikusan hálózatos, a távoli csomópontok között kevesebb kapcsolattal, az egyének a(z) egyetlen) csoporttagságuk (faluközösségbe tartozásuk) önazonosságával kerülnek más, hasonlóan anyaközösségük által meghatározott személyekkel kapcsolatba.
- 2) Sztenderd beszélői térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a kumulálódó kultúrát elsősorban a kodifikált nyelvváltozat megtartásában és kiművelésében tartják fenn, de az innovációt is befogadva, itt a sztenderd nyelvváltozat kiművelése, kodifikálása és kiterjesztése már hálózatelvűen történik, részben központilag is irányított intézményes hálózattal, ahol a magas kultúra és annak nyelvváltozata(i) nem kötődnek egyetlen térséghez, a legreflexivebb, a leghatásosabban önreflexív, azaz önmagát meghatározó és önmaga környezetét kijelölő típus.
- 3) Városi eredetű vagy annak tartott populáris térségek, csoportok és hálózatok, amelyek számára a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyományfeldolgozó, újító jellegén alapul, a nyelvi kapcsolatokat a személyes mozgás (utazás, migráció, mobilitás) növekvő mértéke befolyásolja, az egyének reflektálatlan több beszélőközösségbe (ezek személyes központú hálózatába) tartoznak, az önazonosságot az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és a további elsajátított nyelvváltozatok egyedi (személyes és csoport-) rendszere adja.

Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1) a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti néprajzi és városi hagyományokon alapuló régióhálózat, 2) a Trianonban meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3) a kommunikációs társadalom

helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárholnan, bármikor be lehet lépni.

Az igen összetett további fejleményekből a sztenderd helyzetének változását érdemes megemlíteni. A mai magyar nyelvközösségben kismértékben történik sztenderdizáció, a kodifikáció, kiterjesztés vagy az irányított szétkülönbözés csak egyes kommunikációs területeken megy végbe, korlátozott hatókörrel. A kodifikációs és az azt követő műveletek elveszni látszanak a nyelvűvelés körüli ideológiai küzdelmekben, amelyek kulturális érdekkörök anyagilag és hatalmilag motivált mozgalmi tevékenységei. A sztenderdizáció intézményei elbizonytalanodtak, meggyengültek, nem kis részben a sztenderd tekintélye elleni elméleti támadások és más nyelvváltozatok kulturális megerősödése miatt, amely folyamat része a társadalmi és kulturális átalakulásnak, amely a pluralizmus nyelvi és kulturális tényezőit erősíti. A magyar sztenderd történetileg változott az elmúlt kétszáz évben, funkciói először szaporodtak, majd korlátozódnak, presztízse növekedett, a 20. század végén csökkent. Társadalmi bázisa gyökeresen átalakult: a művelt nemesi beszélőközösség után a polgári középosztály dolgozta ki és terjesztette el, az 1950-es években a lefelé irányuló programos homogenizálás eszköze lett, majd az ezredforduló táján a formálódó új társadalmi csoportok különböző irányokban alakítják a sztenderdet, miközben más nyelvváltozatok (nyelvjárások, városi populáris nyelvváltozatok és a határon túli magyar régiók) is funkcionális erőt nyertek. A jelen folyamatokban a közösségi önalkotás, az egyéni és csoportidentitás, a kreativitás (a dinamikus fogalomalkotás, közös jelentésképzés és a szerkezeti kreativitás), valamint az interkulturális hatások a különbözőség egységének nyelvi és kulturális tényezőit erősítik.

Az igen nagy erővel felszínre törő, illetve a rendszerváltás után megalkotott és folyamatosan alakuló nyelvi sokféleség egyrészt természetes folyomány, az ezredfordulós plurális kultúrákra jellemző tényező. Ez a sokféleség a megfelelő színvonalú közösségi érvényű cselekvések, világleképezések, értelmezések szükséges feltétele. Ugyanakkor a sokféleség érvényesülésének hirtelen és rendkívül erősen megnyilvánuló megvalósulása egyúttal zavarba ejtő posztkoloniális jelenség. A zavar a meglévő és létrejönni készülő sokféleség korábbi diktatórikus elfojtásából és a szabadság azonnali megszerzésének gátszakadásjellegéből fakad. A zavarra adott válaszok között megtalálható a saját nyelvváltozatban élés vagy éppen annak nyíltan autentikusnak jelzett felmutatása éppúgy, mint a különböző eredetű homogenizáló törekvések. Homogenizáló törekvéseket lehet látni a magyar sztenderd mint az eszményi, helyes nyelvváltozat kizárólagosságának előtérbe helyezésében, de hasonlóképpen a politikailag korrekt nyelvhasználat kívánalmaiban is. Így az eltérő okokból megkívánt nyelvi egységre törekvés feszültséget kelt, amelynek kezelési módjára még mindig nem működnek megfelelő diszkurzív intézmények.

4.2. Alkotás, dinamika, teljesítmény

Egy nyelvközösség és az általa fenntartott kultúra csak akkor életképes, ha tud válaszolni a belső eredetű igényekre és feszültségekre, valamint a külső hatásokra. Ebben az állandó folyamatban a meglévő sémarendszeren (normarendszeren) ala-

puló dinamikus, egyszerre alkotó és alkalmazkodó működési mód, a teljesítmény színvonala döntő. A magyar nyelvközösség az elmúlt alig három évtized alatt innovatív képességeit magas szinten valósította meg.

Az előzőekben említett kulturális és nyelvi rétegződés alapján az állandóság és alkotás viszonya szintén kulturális típusokban írható le. A nyelvjárási és regionális nyelvi hagyományok fenntartása továbbra is az egyik meghatározó tényező az adott csoportok mindennapi nyelvi tevékenységében. Egy másik tényező a sztenderd közeli hagyományok, normák lényegi, alteráló mintakövető megtartása, amelyen belül a nyelv potenciáljának kidolgozása, egyfajta gyakorlati hermeneutika érvényesül a világ megértésében és leírásában. Harmadikként a populáris (népi), már főképp urbánus jellegű újítás ismerhető fel, amely az innovációt, a nyelvi alkotást és a nyelvi szabadságot, az egyedi, a feltűnő, a szokatlan konstruálási módokat tekinti a beszédmód fő összetevőjének.

A három fő típus, de főképp a harmadik nyelvi tevékenységének eredménye több olyan újdonság, amely korábban nem volt jellemző a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózatára. A nyelvi diszkursusrendek működésének és viszonyainak eredményeképpen:

- a nyelvi megszólalás mindinkább cselekvés, kevésbé „tartalmak közlése”; vagyis maga a megszólalás hangsúlyozottan részvétel valamely létrehozott és megértett beszédhelyzetben (vö. Nyíri–Szécsi szerk. 1998);
- a beszédhelyzetek egy jelentős hányadában gyakran többen is részt vesznek, a diszkursusok nyitottak, lehet csatlakozni (ilyen az internetes fórumok, topikok és kommentek világa);
- a populáris városi kultúra részeként a kommunikáció jelentős része függetlenedik a települési típustól és a fizikai alapú kommunikációs tértől,
- az elektronikus kommunikációs világhálón részben álarccal lehet megjelenni, szerepeket lehet játszani, saját vállalt személyes arc nélkül vagy éppen sok arccal;
- a nyelvi megformáltság működtetése révén a személyiség felépülhet a nyitott kommunikációs térben, vagy feloldódhat a kulturális, nyelvi és nézőpontbeli sokféleségben;
- a nyelvi kommunikáció hangsúlyosan emergens, a társalgás bármely szakaszán nem könnyű a folytatás jellegének valószínűsítése, sem tartalmilag, sem a megformáltság tekintetében.

A városi populáris csoportok és hálózatok jelentős hatást gyakorolnak a magyar nyelvközösség változásaira. Ilyen általuk kiváltott tényezők – többek között – az alábbiak:

- a közvetlen kifejezés, a pillanatnyi, nem feltétlenül hosszú távú hatászándék az uralkodó;
- a mentális és érzelmi modulációk a beszéd közvetlen időpontjához időponthoz kötve elsődleges motivációs alapokként funkcionálnak;
- a mindennapi nyelvi tevékenységben a személyiség keresése történik, a nyelvi sokféleség vagy a nyelvi potenciál felismert gazdagsága keretében vagy parttalanságának talán paradox helyzetében, a társasság és/vagy a magára maradottság kereső helyzeteiben;

- az imaginárius (vagyis a nem kategorizált és megkonstruált mentális tartalmak) gomolygása, körvonal nélkülsége, amely keresi a nem normatív lehetőségeit a nyelvi kifejezésben.

4.3. Elektronikus kommunikáció

Az elektronikus kommunikáció, a számítógép elterjedésével, az internet működésbe lépésével éppen akkor alakította át erőteljesen az emberi kommunikáció lehetőségeit, amikor a magyar és a közép-európai nyelvközösségek kikerültek a koloniális helyzetből. Az elektronikus kommunikáció fő újdonságai az alábbiak:

- személyes és csoporthálózatok kialakításának a lehetősége a tér- és időbeli, valamint társadalmi körülményektől függetlenül (kivéve, ha valamely politikai hatalom akadályozza vagy tiltja ezt),
- közvetlen hozzáférésű (online) tér mindennemű témának, nyílt vagy korlátozott elérhetőséggel,
- korábban nem létező adatbázisok rendelkezésre állása,
- könnyű és gyors hozzáférés a legkülönbözőbb adatfajtákhoz,
- könnyű és gyors hozzáférés adatokhoz tértől és időtől függetlenül,
- gyors, célra irányuló és cselekvésre összpontosító nyelvi tevékenység,
- a fentiek eredményeként szabad és nyílt kommunikáció mindazok számára, akiknek lehetőségük és szándékuk van a világhálóhoz csatlakozni.

A fenti tényezők mind erősen befolyásolták a magyar nyelvközösség további alakulását. Itt a korábban már említett körülmény, nevezetesen a kulturális előkészítetlenség, a számítógéphez való kezdeti hozzáférés 1990 előtti korlátozása az átmenet nélküli és kissé erőltetett befogadást tette lehetővé, jellegzetes posztkoloniális összetevőként.

Az elektronikus kommunikáció magyar nyelvközösségbeli bevezetődése összefügg az innovatív nyelvi gyakorlat erősödésével, a fiatalabb nemzedékek kommunikációs előnyének legalább időleges megjelenésével. Egyúttal további, egyetemes tényezők is működésbe léptek: a megbízhatatlan vagy egyértelműen romboló hatású közlések korlátozása nehézségekbe ütközik, valamint a névtelen, arc nélküli közlések felelősségvállalásának az elmaradása is kérdéseket vet föl.

4.4. Nyelvi ideológiák, értelmezések

A nyelv – éppen, mert legközvetlenebb tudásunk és közösségi létünk összetevője – állandóan értelmezések, vélekedések, ideológiák tárgya. A nyelv önreflexív értelmezései fontosak egy nyelvközösség önfenntartásában, akár elfogadja azokat az adott korban a tudományos leírás, akár nem. Az értelmezések, ideológiák legnagyobb része nem a tudományos leírásból ered, hanem alapvetően a beszélő ember megfigyeléseiből, valamint az azokra adott válaszokból. E „népi kategorizációs”

vélekedéseket a nyelvtudomány egyes irányzatai, kellő gondolati rokonság esetén, hajlamosak becsatornázni a nyelv tárgyilagosaabbnak szánt leírásaiba is.

Az ezredfordulón a magyar kultúrában és nyelvközösségben a nyelvértelmezések és nyelvideológiák bőséges gazdagsága ismerhető meg (l. Tolcsvai Nagy 2009).

Lényegi természetére összpontosítva az egyik felfogás szerint a nyelv csupán eszköz, amely mintegy szerszámként áll a beszélő rendelkezésére. A másik felfogás szerint a nyelv szubsztancia, lényeg, amely az emberi megismerés és az akár transzcendens elemeket is tartalmazó emberi kapcsolat létrehozója, nem csupán közege.

A nyelvértelmezések egy másik fontos tényezője a történetiség általános kérdése. Egy nézet szerint a nyelv mindenkor „kész” állapota egyfajta abszolútumként érvényesül, a beszélő egyén és közösség nem változtathat rajta, annak ki van szolgáltatva. E felfogás egyik változata minden nyelvi változást romlásnak tart, és vissza kíván állítani egy vélt vagy valós korábbi történeti állapotot mint abszolút, maradéktalanul jó nyelvi rendszert. Egy másik felfogás a történeti tragikumközpontú nézet. Ennek fenntartói a magyar nyelvet külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló lényegi rendszernek tekintik. A magyar nyelv ekkor azonosul a magyar nyelvet beszélők közösségével, közvetlenül a magyar nemzettel, így annak tragikusan értelmezett történetével. A harmadik jellegzetes álláspont a strukturalista, értékharító, közömbös értelmezés. Az eszközfelfogásból kiindulva eszerint a nyelvnek nincsenek szubsztanciális közösségi, kulturális összefüggései, ezért története sem lényeges, a nyelv lényegét nem érinti.

A gazdag értelmezési diszkurzus nagy hányada a koloniális korszak hierarchikus, központilag irányított kommunikációs rendszerében nemigen jutott nyilvánossághoz. 1990 óta a nézeteket szabadon lehet hirdetni. Ez a szabadság a nézetek szinte áttekinthetetlen gazdagságát eredményezte, amelyben csak a jelentős támogatottsággal bíró és sokak számára elfogadható nézetek válnak valóban ismertté.

Megjelentek a nyilvánosság előtt azok az ideológiák, amelyeket részben már 1990 előtt is különböző csoportok sajátjukként számon tartottak, műveltek, kidolgoztak és hittek bennük, de többnyire rejtetten, inkognitóban. Másrészt új ideológiák is formálódtak, éppen az új helyzetben: egyrészt a szabadság és az emberi gondolkodás, világértelmezés adta lehetőségeket kihasználva, másrészt az új helyzetre adható válaszok egyes megvalósulásaiként is. Ezek az ideológiák saját nyelvezetet alakítanak ki a szókészlet és a szemantika, részben a mondat, valamint a stílus, a retorika területén. A nyelvvel és kommunikációval kapcsolatos ideológiák mint a nyelvi konstruálás termékei kis mértékben diszkurzív jellegükkel is posztkoloniális jellemzőket mutatnak: a megbeszélő ideológiai megszólalással szemben a kirekesztő kommunikációs eljárás a gyakori alapállás. Az ideológiák nyelvi, kommunikációs megjelenítésben sokszor uralkodnak az érzelmek, amelyek az aszimmetrikus ellenfogalmak (l. Koselleck 2003) elfogadó vagy elutasító viselkedését engedik a megértő társalgás helyett.

A nyelvideológiák egy fontos csoportja a nyelvkritikát helyezi középpontba (Fairclough 1995). E keretben az ideológiailag más vagy szemben álló nézeteket hirdető csoportok nyelvhasználatának, szemantikájának bírálata történik, nem

ritkán kölcsönösen. A nyilvánosságban a szemantika valamely csoport általi uralása a nyilvánosság befolyásolásának egyik fő eszköze.

A nyelvideológiák szorosan összefüggnek a közösségi szemantika változataival, a világnézeti kérdésekkel és vitákkal, valamint a nyelvhez való jog különböző változataival (vö. Skutnabb-Kangas–Phillipson 1994; Kontra et al. eds. 1999; Andrassy 2012; Juhász 2012). A nyelvi diszkrimináció, az anyanyelv használatának korlátozása, az anyanyelvváltozat (a vernakuláris) megbélyegzése a magyar nyelv-közösség nyelvi tevékenységének is része lett, pontosabban felszínre került, és egyes esetekben fölerősödött 1990 után. A nyelvi jogok körüli viták erősen alakítják a magyar kultúrát, mind belső tekintetben, mind a határon túli magyar kisebbségek ügyében.

5. Összefoglalás

A tanulmány amellett érvelt, hogy a magyar nyelv-közösség a posztkolonializmus korszakába került 1990 körül, és azóta is e korszakában él. Az 1945 és 1990 közötti koloniális korszakban hierarchikus, egy központú, a cenzúrára és a közösségi szemantika központi ideológiai irányítására épülő kommunikációs rendszert épített ki és működtetett a kommunista politikai vezetés, a szovjet katonai megszállás, gyarmatosítás keretében. Ennek a kommunikációs rendszernek hatása volt magyar nyelv-közösségre, és e hatás ma is kimutatható egyfajta posztkoloniális állapot jellemzőiként, miközben a magyar nyelv-közösség nagymértékben és gyorsan átalakult: fő jellemzője az ezredfordulón a heterarchikus kommunikációs rendszer, a kommunikációs hálózatok dinamikus rendszere, a nyelvváltozatok funkcionális és identifikációs gazdagsága és a nyelvi innováció. A magyar nyelv-közösség estében specifikus tényező magának a nyelv-közösségnek a kommunikációs egyesülése, a határtalanítás, az 1920-ban meghúzott államhatárok felett. A tanulmány a posztkoloniális tényezők közül az általános jellemzőkön túl a kommunikációs rendszer, az innováció, az elektronikus kommunikáció és a nyelvi ideológiák kérdéskörét vázolta. További fontos témakörök (pl. a retorika és stílus, valamint a külső hatások sora) itt csak említhetők. A posztkoloniális korszak föltehetően bevezető szakasza egy hosszabb történeti periódusnak, amely még most van kialakulóban.

SZAKIRODALOM

- Andrassy György 2012. Lehet-e a magyar hivatalos nyelv egyes szomszédos országokban? A nemzetközi jog lehetőségei. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, Budapest, 80–101.
- Bhabha, Homi K. ed. 1990. *Nation and narration*. Routledge, London.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Longman, London.
- Eco, Umberto 1984. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Indiana University Press, Bloomington.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Longman, London.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi*, 862–889.

- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Halliday, M.A.K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold. Second edition, London.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 69–115.
- Juhász Hajnalka 2012. A nyelvi jogok helyzete az Európai Unióban: korlátok és lehetőségek. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, Budapest, 45–64.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California, vii–xxviii.
- Kiss Jenő 2003a. A magyar nyelvtörténet korszakolásához. *Magyar Nyelv* 99: 385–92.
- Kiss Jenő 2003b. Általános kérdések. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 11–68.
- Kontra, Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várady, Tamás (eds.) 1999. *Language, a right and a resource: approaching linguistic human rights*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Labov, William 1982. Building on Empirical foundations. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 17–92.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Luckmann, Thomas 1992. *Theorie des sozialen Handelns*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) 1998. *Szöbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a huszadik században*. 3. kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Said, Edward W. 1975. *Beginnings: Intention and method*. Basic Books, New York.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert 1994. *Linguistic Human Rights? Overcoming Linguistic Discrimination*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1990. *The post-colonial critic*. Routledge, London.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1999. *A critique of postcolonial reason: Towards a history of the vanishing present*. Harvard University Press, Cambridge.
- Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter 1986. *Európa régiói a történelemben*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A magyar nyelvközösség története. (Történelmi módszertani vázlat) *Magyar Tudomány*, 915–928.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In: Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, 75–86.

- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Valuch Tibor 2015. *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár
ELTE BTK

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Postcolonial phase in the history of the Hungarian language community

The present study gives an overview of the linguistic situation of the Hungarian language community after World War II. The investigation focuses on the features of the social, cultural and political power factors of the Hungarian language. In 1945 a centralized hierarchical communication system was introduced with strict censorship, with control on social semantics, by the communist rule controlled by the Soviet colonization. It resulted in the levelling of linguistic performance and creativity, with innovation fading, and free identification and reflection, self-reflection on language use and joint acting being prohibited. In 1990 the situation turned into its opposite in most cases. The decentralized heterarchic network system has been developed with general democratic control, freedom of speech and human rights, whereby dialogue, discussion about social semantics, meaning not defined in one ideological centre are the basic features. The radical change resulted in linguistic plurality, the acknowledgement of and reflections on variability in language, its functions for adequate conceptual construal, linguistic expression, individual and group identity. In this process the view of language shows the diversity of linguistic performance, whereby creativity and innovation are appreciated, free identification and reflection, self-reflection on language use and joint acting are supported, certainly in varieties and with critical opposing views, too. On the other hand, the cultural and socialization schemas of the previous era still live on and influence the ways of life in the region, generating postcolonial cultural tensions.

Keywords: colonialism, communication system, heterarchy, hierarchy, language community, postcolonialism

Az egységes nyelvi repertoár pedagógiája

1. Bevezetés

A dolgozat olyan roma általános iskolás tanulók beszélésének és iskolai nyelvi nevelésének a kérdéseivel foglalkozik, akiknek környezetében a magyar mellett a romanihoz tartozó nyelvi források is használatosak. Ezt a gyakran újnak vagy posztmodernnek nevezett szociolingvisztika eszközrendszerével teszi. Az új szociolingvisztika vizsgálódásának középpontjában nem az önmagukban létezőnek és jól körülhatárolhatónak elgondolt nyelvek és nyelvváltozatok (Makoni–Pennycook 2006), hanem a nyelvi források és a hozzájuk kötődő értéktulajdonítások, a beszélők nyelvi repertoárja és viszonyrendszerei, illetve a beszélők által létrehozott diszkurzív elrendeződések (Blommaert 2016) állnak. Nyelvi forrásnak (Jørgensen 2008) tekinthető minden olyan nyelvi elem és jellegzetesség, amely így vagy úgy meghatározza egy-egy közösség tagjainak a beszédmódjait. Az értéktulajdonítás az a társadalmi jelentés, amely a nyelvi forrásokhoz azok denotatív és grammatikai jelentésén túl kapcsolódik, és a közösségi vélekedésekben stabilizálódik, regisztrálódik, bizonyos társadalmi státusz jelölőjévé téve ezáltal az adott nyelvi forrást (Agha 2007). A beszélők repertoárjába különféle nyelvi-szemiotikai források és az azokhoz kapcsolódó, a szociális kapcsolatok és a kontextus függvényében alakuló értékelések, jelentések tartoznak. A diszkurzív elrendeződés műszó a beszélők által alkalmazott diszkurzív viselkedésmódok összességét jelöli.

Egy három évre tervezett kutatás előkészítő szakaszának részeként a 2015/2016-os tanévben a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén vezetésemmel működő romológiai diákműhely hat tagjával négy általános iskolában mintegy 50 tanórát látogattunk meg arra figyelve, milyen a cigánynak/romának mondott gyermekek nyelvi viselkedése. Jelen dolgozat fókuszában egy kelet-magyarországi kisváros spontán szegregálódott óvodája és iskolája áll. Az intézménybe 2015 februárjában látogattunk el. Ide elsöprő többségben a városszéli telepen élő, a helyi diskurzusokban oláh cigányként kategorizált közösségből járnak gyermekek. Részt vettünk 15 tanórán, az intézmény alsós, illetve felsős félévzáró értekezletén, óvodapedagógiai foglalkozáson, továbbá – a szülői engedélyeket megkérve – csoportos interjúkat csináltunk az iskola tanulóival, illetve interjút készítettünk az iskola és az óvoda vezetőivel.

A dolgozat három részből áll. Előbb a roma/cigány gyermekek nyelvoktatásával kapcsolatos, az elmúlt évtizedeket meghatározó szociolingvisztikai diskurzusokat tekintem át arra koncentrálva, hogy milyen ezeknek a mindennapi, a vizsgált intézményben is megjelenő nyelvpedagógiai kihívásokhoz való viszonya.

A következő fejezetben bemutatom az iskola roma/cigány gyerekeinek sajátos beszélesi módjait és az azokból következő pedagógiai kihívásokra adott helyi (iskolai) válaszokat. Végül áttekintem, hogy az új szociolingvisztika nyelvszemlélete alapján milyen nyelvpedagógiai alapelvek fogalmazhatók meg, és azok hogyan válhatnak a gyakorlatban is alkalmazhatóvá például a vizsgált intézményben is.

2. Iskola: sztenderd

Cigány/roma gyerekek iskolai nyelvhasználatának kérdéseit az elmúlt évtizedekben két diskurzus uralja. Az egyik a tanulók nyelvi másságáról (hátrányáról) szól és jórészt a magyar nyelv használatával kapcsolatos kérdésekre összpontosít (Réger 1974, 1986; Derdák–Varga 1996; Bartha 2015). A másik pedig a romani és a beás nyelvek nemzetiiségi nyelvként (anyanyelvként) való oktatásával (Lakatos 2010; Hegyi 2012) vagy kisebb részben az anyanyelvű oktatás lehetőségeivel (Kontra 1997, 2003a) foglalkozik. A két diskurzusban közös, hogy a sztenderd változat in-
venciója van a fókuszukban. Egyik a magyar nyelvvel kapcsolatos iskolai problémák okát a sztenderdhez képest értelmezett nyelvi másságban (hátrányban) látja, a másik a beás és a romani nyelv iskolai bevezetésének előfeltételeként e nyelvek sztenderdizációját szabja meg.

2.1. Magyar sztenderd az iskolában

A magyar sztenderd nyelvváltozat iskolai szerepe társadalmi berendezkedésünk egyenes következménye. A sztenderdként tételezett beszédmód az európai nemzetállami kontextusban a nem „más”, hanem „ugyanolyan”, tehát nem jelölt beszédmód, a társadalmi hatalom és tekintély birtokosai által kimért normatív kategória (Bucholtz–Hall 2003: 372–3). Az európai nemzetállamok ideológiai berendezkedésének alapvető eleme a sztenderd változatok kialakítása és fenntartása. A sztenderdet a nemzetállam az egyik, ha nem a legfontosabb nemzetalkotó entitásként ünnepli (Pujolar 2007). Ez automatikusan olyan dichotomikus viszonyt teremt sztenderdként és nem sztenderdként értelmeződő megszólalási módok között, ahol a sztenderdhez kapcsolódó értékelések pozitív(abb)ak, a nem sztenderdhez sorolt megszólalások értékelése pedig negatív(abb). A sztenderd ebben a megközelítésben absztrahált, kimerevített és önálló entitásként (változatként) jelenítődik meg. Olyan valamiként, amely hozzáadható (Skutnabb–Kangas 2000; Kontra 2003b, 2010) az otthonról hozott, szintén változatként megjelenített beszédmódokhoz, a nyelvjárásiaként jelölődő változathoz, a társadalmilag hátrányos helyzetűek megszólalási módjaként értékelt változatokhoz, a kétnyelvűek más nyelven (változaton) való beszédéhez.

A nyelv azonban nem egy, a megszólalástól függetlenül (azt megelőzően és a nélkül is) létező statikus rendszer (Blommaert–Rampton 2011; Makoni–Pennycook 2006; Otsuji–Pennycook 2010; Blackledge–Creese 2014), hanem a társas kapcsolatokban értelmezhető, azokban „pulzáló”, a beszélés kölcsönhatásaiban

folyamatosan alakuló és a beszélők által folyamatosan értékelt cselekvés. Az ebből a nyelvszemléletből következő tétel, hogy – mivel a nyelv nem az embertől függetlenül létező valami, hanem csak az emberi viszonyokban értelmezhető – az egyes nyelvek sem léteztek és léteznek máshogy, csupán az emberi nexusok komplexitása által létrehozott közösségi vélekedésekben, ideológiákban. A sztenderd (és a többi nyelvváltozat) szintén konstrukció, egy a társadalmi diskurzusok eredményeként létrejövő és a diskurzusok során folyamatosan alakuló közösségi elképzelés a helyesen, (illetve így vagy úgy) való beszélésről.

A sztenderd fogalmát bizonyos nyelvi elemekhez kapcsolt közösségi értékelések rendszere hozza létre. A gyakorlatban a sztenderdben való beszélés valójában néhány kiugróan negatív közösségi értékeléssel rendelkező nyelvi forrás használatának a mellőzését jelenti. Ilyenek például „nákozás” (*nem tudnák így élni*), az *-e* kérdőszócska ige előtti használata (*nem-e tudok jönni*) – a kérdéshez lásd Kontra 2005. Ezek a nyelvi források ugyanis a közgondolkodásban a nem sztenderd beszédmódok sztereotip megjelenítőivé válnak. A pedagógusok rendszerint ezeket a markereket javítják. Ezek a markerek nem egyforma erejűek, jelentőségük a beszélők számára, amikor ítéleteket hoznak létre arról, hogy más beszélők a sztenderd eszményének megfelelően vagy nem megfelelően beszélnek. A markerek megítélése közösségenként is változik. A vizsgált iskolában például számos pedagógus ejtett gyakran kettőshangzókat, a beszédmódnak ez a térbeli meghatározottsága ott nem kötődik össze a nem sztenderd beszédmóddal, a kezdő affrikátával (zárrés-hanggal) ejtett *dzsermek* ’gyerek’ használata azonban például már igen.

A hozzáadó nyelvoktatásnak (amely a sztenderdet nem a velünk született változat helyére, hanem a mellé rendeli) két célja van. Az egyik, hogy a diák képes legyen aktuális meghatározottságok függvényében válogatni a használandó nyelvi források között, tehát képes legyen eldönteni, hogy sztenderdnek tartott vagy más beszédmódokhoz kötődő nyelvi forrásokat akar-e használni. A másik cél, hogy átalakuljon a nyelvi forrásokhoz és a diszkurzív viselkedéshez kötődő társadalmi értékítéletek rendszere, azaz a nem sztenderd megszólalások ne stigmatizálódjanak az iskolában. A hozzáadó szemléletű nyelvpedagógia úgy próbálja meg tehát formálni a vélekedéseket, hogy a beavatkozás eredményeként – bizonyos megkötésekkel a szociolingvisztikai színtereket illetően – minden nyelvi forrás legyen elfogadható. Elsősorban tanárok vélekedéseinek átszabásában látja az intervenció lehetőségét, elsődleges terepeként a tanárképzést értelmezi.

A hozzáadó szemléletű nyelvpedagógiát szorgalmazó álláspont nem ad választ a következő dilemmákra. Mivel az iskola utáni élet színterein is összetett ideológiák alakítják a nem sztenderd beszélés megítélését (vö. Milani 2010; Milani–Jonsson 2012), a tanárok vélekedéseinek formálása nem feltétlenül elégséges a kitűzött célok eléréséhez. Másrészt ez a diskurzus a nyelvet nem cselekvésként, hanem változataiban ragadja meg, ezáltal nem bontja meg azt az elmúlt évszázadokban a sztenderdizációval és a modernizációs folyamatokkal (Deumert 2010) kialakuló társadalmi vélekedésrendszert, amely a beszélés egyszerre fix és fluid jellegzetességeket mutató közösségi dinamikáját (Otsuji–Pennycook 2010) dichotomikus jó-rossz elrendeződésként jeleníti meg. A hozzáadó szemléletű nyelvpedagógia nem ezt a dichotomikus viszonyt kérdőjelezi meg, hanem csak átjárást kíván

biztosítani a pólusok között, illetve át akarja szabni a pólusokhoz kapcsolódó társadalmi értékeléseket. E célok elérése érdekében támadja a kiemelt változathoz kapcsolódó sztenderd nyelvi ideológiát (Milroy 2001; Bodó 2014). Ezek kritikája közben azonban nem vesz tudomást arról, hogy mindenféle hatalmi elrendeződés esetén megmarad a közösségi vélekedéseknek az a jellegzetessége, hogy bizonyos diszkurzív elrendeződéseket nagyra értékeli, míg másokat stigmatizál.

A nemzetállam és a vele kialakult sztenderd nyelvi ideológiák kritikája sok tekintetben jogos és észszerű ugyan, de a posztnationalista, globális tendenciák nyelvi következménye nem az ultimatív, korlátlan és szabad kommunikációs paradicsom eljövetele. Sokkal inkább csak a feltételek, folyamatok és korlátok átrendeződéséről, újfajta szociális hierarchiák, hatalmi központok és ezekhez társított beszédmódok kialakulásáról van szó (Pujolar 2007: 81). Nem mutatnak arra jelek, hogy például a magyarországi cigányok/romák ezeknek az új körülményeknek nyertesei lehetnének, hiszen a multikulturalizmust ünneplő globalizált világban piaci értelemben nem versenyképes kétnyelvűségük (Pujolar 2007: 79) erre önmagában korántsem garancia.

2.2. A romani/beás sztenderd és az iskola

Az európai nemzetállamok létrejöttével párhuzamos sztenderdizációs folyamatok – a cigánynak nevezett etnikai csoportokhoz rendelhető nemzetállam hiányában – a romani és a beás nyelveket nem érintették. A nemzetállamban meghatározó sztenderd ideológia mégis uralkodó a romani és a beás nyelvekkel kapcsolatos diskurzusok esetében is, hiszen a sztenderd eszméjére épülő európai gondolkodás számára a sztenderdnélküliség állapota hiányként értelmeződik. Az ebben a gondolkodási keretben adható diagnózis szerint a romani elsődlegesen orális, funkcionálisan korlátozott lehetőségekkel bíró, romani „egynyelvű” beszélőkkel nem vagy ritkán rendelkező nyelv (Halwachs 2011: 381–2).

A romani és a beás oktatásba való bevonásának lehetőségeit vizsgáló diskurzus kiindulópontja ennek megfelelően az, hogy e nyelvek iskolai használatához a sztenderdizációjuk elengedhetetlen (Heltai 2015a), ebből következően az ezekhez a nyelvekhez kapcsolódó nyelvi tervezési folyamatok fő (illetve lényegében egyetlen) iránya a sztenderd változat(ok) létrehozása (Heltai 2015b). Ez nem csak magyarországi jelenség, a romanihoz Európa több országában kapcsolódik valamilyen sztenderdizációs tevékenység és szándék. Ezek a nyelvek azért különösek – persze csak itt Európában –, mert nem kötődik össze velük egy államjellegű entitás, egy nemzet vagy más, akár csak regionális „hatalmi centrum”, és ezért esetükben hiányzik az a modernizációs kényszer is, amely bizonyos beszédmódokat nyelvekké tett, amely a születő európai nemzetek számára a sztenderdizációt előírta. Busch felhívja a figyelmet arra, hogy „ha Bahtyin alapján abból indulunk ki, hogy a sztenderd nyelv nem eleve adott valami, hanem mint norma jelenik meg (Bakhtin [Bahtyin] 1981: 270 k.), világossá válik, hogy egy, a normativizálást előíró centrum nélkül, amely rendelkezik a szükséges erőforrásokkal és cselekvő-

képességgel, nem lehetséges a klasszikus értelemben vett normativizálás” (Busch 2012a: 71 – saját fordításom).

A romani és a beás nyelvi tervezésről való gondolkodás e megfontolás miatt korrekción esik át, de ezen a területen is hiányzik az a szemléletváltás, amely a nyelvet nem absztrahált, statikus rendszernek és azon belül létező alrendszernek (változatoknak) tekintené, hanem közösségek diszkurzív gyakorlataiban kialakuló dinamikus és változó konstrukcióként értelmezné. Felismerve azt, hogy a fentiek miatt a romani sztenderdizációnak nincs univerzális receptje (Matras 2005), a romani beszédmódokkal kapcsolatos tervezési feladatokat Yaron Matras kivételes esetként jeleníti meg. A nemzeti centrumok helyett valamiféle nem központosított, sok tekintetben a web nyilvánosságára építő hálózatot lát, amely elsősorban európai, tehát transznacionális szinten értelmezhető. Ez szerinte a nyelvi diverzitás hivatalos szinteken való nagyobb fokú el- és felismeréséhez vezet, és háttérbe szorítja az ilyen folyamatoknál egyébként jellemző nyelvi egységesítést: „Ennyiben a romani esete figyelemreméltó paradigmaváltást mutat. Az állami vagy területi koherencia hiányában a romani nyilvános használata az egyes embernek a transznacionális közösséghez való személyes lojalitását fejezi ki. A romanival kapcsolatos kodifikációs és promóciós tevékenység egy decentralizált és pluralisztikus folyamat, amelyben az intézményi irányítású nyelvi tervezés, szabályozás és az egységesítési kísérletek marginálisak” (Matras 2015: 299 – saját fordításom).

Matras tehát nem sztenderdizációról, hanem kodifikációról és promócióról, támogatásról beszél. Ezek a fogalmak megfeleltethetők a státusz- és korpusztervezés hagyományos kategóriáinak (Kloss 1969), a változás csupán az, hogy az erőközpont helyett egyéni törekvések hálózatához kapcsolódik a folyamat. A matrasi szemléletmód sztenderd helyett sztenderdekről beszél, és szembefordul azzal az elképzeléssel, amely csak a nyelvre ható centripetális erők felismerését és támogatását, azaz egy egységes sztenderd kialakítását jelenti. A bahtyini heteroglosszia fogalma (Busch 2014) úgy bontja meg a statikus nyelvekről szóló elképzelést, hogy a szociokulturális viszonyok mentén megkonstruálódó nyelveket és változatokat a dinamikus közösségi diskurzusokat meghatározó centripetális és centrifugális erők kölcsönhatásainak eredményeként mutatja be (Bodó 2016). A heteroglosszia egyik dimenziója (a beszélői megszólalások sokfélesége és a szituatív sokféleség mellett) a nyelvi változatok sokfélesége (Heltai 2016). Matras elképzelése azonban – a bahtyini heteroglosszia-fogalomtól eltérően – a centripetális és centrifugális erők párhuzamos jelenlétét csak a nyelvi diverzitás dimenziójában, a megszólalások és szituációk sokféleségének figyelmen kívül hagyásával értelmezi, ezért e diskurzust illetően csupán korrekcióról, nem pedig szemléletváltásról beszélhetünk.

Magyarországon is tudunk alulról jövő, nem kormányzati kezdeményezés-ként megjelenő, a civil szféra és a tudományosság különböző területeiről érkező szerzők által megvalósított és szótárakban, tankönyvekben, nyelvtanokban alakot öltő kodifikációs kísérletekről mind a romani, mind a beás esetében (pl. Choli Daróczi–Feyér 1988; Rostás–Farkas–Karsai 1991; Orsós–Kálmán 2009). Ezek azonban a fenti ellentmondás miatt megmaradnak a státusztervezési tevékenységek szintjén, és az iskola világára nincs hatásuk. A romani nyelvoktatás

iskolai elterjedtségével kapcsolatos kutatásokból (Lakatos 2010) az derül ki, hogy a hatalmi centrum nélküli sztenderdizációs kísérletek nem kínálnak választ olyan alapvető kérdésekre, mint például a tanárképzés vagy a tananyagkészítés egységessége. A romani nyelv oktatása ezért mindössze kéttucatnyi magyarországi iskolában folyik változó intenzitással és körülmények között. A romani nyelvű oktatás pedig csak elméleti felvetésként fogalmazódott meg a nyelvi emberi jogi diskurzus részeként (Kontra 1997), a hiányzó feltételek miatt továbblépés e területen ismereteim szerint nincs.

Mind a magyar nyelvhasználat körüli diskurzusok, mind a cigányok által használt egyéb nyelvek körüli diskurzusok korlátozott mértékben adnak választ a közoktatás mindennapi problémáira. A magyar nyelv esetében a beszélést nyelvváltozatokon való megszólalásként előfeltételező felfogás nem segíti a cigány/roma tanulók heteroglott diszkurzív viselkedésének a feltárását és megértését, a romani vagy a beás nyelv esetében pedig a nyelvet az iskolában csak sztenderd megvalósulásában elképzelni tudó koncepció megakadályozza, hogy az e nyelvekhez kapcsolt nyelvi forrásokat is felhasználó beszélés érdemi szerephez jusson az oktatási folyamatban.

3. Egy kelet-magyarországi roma közösség beszédmódjai

Ebben a fejezetben bemutatom egy kelet-magyarországi város oláh cigánynak mondott közösségéből érkező diákok romani és magyar nyelvi forrásokra egyaránt támaszkodó nyelvi szocializációjának néhány jellemzőjét. Megvizsgálom, hogy e nyelvi szocializáció és a fentiekben tárgyalt sztenderdközpontú nyelvfelfogás iskolai találkozása milyen következményekkel jár.

3.1. Romani és magyar nyelvi források a nyelvi szocializációban

Az iskolát látogató diákok elsöprő többsége egy nagy városszéli telepen él, az iskola igazgatónövének becslése szerint mintegy 3000 fős közösségből kerül ki. (A városban egyébként az igazgatónövé által romungronak nevezett cigányok/romák is élnek, elkülönülten a szóban forgó oláh cigány közösség tagjaitól). Az elsősorban a nagy gyerekszám miatt gyorsan növekvő közösség kifejezetten rossz szociális helyzetben van. A telep többféle épületből áll: vannak leromlott állagú „cs-lakások”, illetve ezek közé épített egyterű, néhány négyzetméteres épületek. Ezen kívül a telepet környező utcákban található különböző minőségű családi házak közül sokban a közösség tagjai laknak. A közlekedési adottságok miatt egyértelműen szeparált városrészeiről van szó. A telepen nincs szilárd útburkolat, jellemzően nincs fürdőszoba, de néhány ház kivételével még kerti illemhely sem.

A közösség diszkurzív gyakorlatait a romani és a magyar nyelvhez tartozó nyelvi források párhuzamos használata jellemzi. A közösségben jelentős szerepet játszó romani nyelv presztízse a beszélők szemében alacsony. Ez jól érzékelhető például az első osztályosokkal készült csoportos interjúban. Amikor az interjú

elején bemutatkoztunk egymásnak, az egyik gyereknek azt a kérdést tettem fel, hogy *sar bushos?* (romani: 'hogya hívnak?'). A kérdést meglepett csend, majd fel-feltörő kacagás követte:

- tm1,2 = terepmunkások, gy1,2,3 = gyerekek, gyx = a felvételen azonosíthatatlan gyerek
- tm *sar bushos?*
[...] <egyre erősebb nevetés több gyerek részéről>
- tm *tudsz rá válaszolni cigányul?*
- gy1 *nem.*
- (...)
- tm2 *és ti? miért, nem beszélitek, vagy nem tudtok beszélni?*
- gy1 *még tudunk. [...]*
<nagy nevetés>
- gy3 *tudok [...]*
- gy1 *A gy5 is.*
- tm1 *gy5 is? gy5 azt hogy mondod, hogy- hooooogy- <nevetés> cigányul, hogy- éhes vagyok.*
- gy5 <nevetve> *bokhalo* <romani, 'éhes'>
<óriási nevetés>
- tm1 *és azt hogy mondod, hogy beteg vagyok? ki tudja? [...] nem tudod, na ki tudja? beteg vagyok <gyerekek nevetnek>. senkinek nem jut az eszébe? [...] én úgy tudom, hogy azt úgy mondják, hogy nasvalyo sim.*
- gyx *igen!*
- gy3 *nasvalo*
<óriási nevetés>
- tm1 *és ez miért ilyen vicces nektek, hm?*
- gy1 *mer cigányul van.*
- tm1 *és az vicces?*
- gyxx *igen <legalább ketten mondják>*
- tm1 *de mér? <újabb nevetgélés> szerettek cigányul beszélni?*
- gyxxx *neeem! <többen, kórusban mondják>*
- tm1 *nem? <nevet>*
- tm2 *és miért nem?*
- gyx *mer magyarul kell az iskolába beszélni.*

A gyerekek eleinte úgy nyilatkoznak, hogy nem tudnak cigányul, de lassan kiderül, hogy ennél árnyaltabb a helyzet: gy3 például „javít”, amikor a szó nem palatalizált változatát (*nasvalo*) produkálja a palatalizált (*nasvalyo*) helyett. Az interjú egy későbbi pontján elhangzó kérdésre, hogy ki szokott a szüleivel vagy a testvéreivel cigányul is beszélni, egy-két diák automatikusan jelentkezett, illetve „egymásra mutogattak”: mindenki tudott valaki mást, aki szokott otthon cigányul beszélni. A gyerekek számára meglepő volt, hogy egy a tanárok világához köthető idegen a telepen kívüli környezetben romani nyelvi forrásait akarta mozgósítani. Nem mertek és/vagy nem akartak romani nyelven megszólalni, mert értékelésük

szerint annak az iskolában nincsen helye. Zavarukat folyamatos nevetéssel leplezték. Nem szeretnek cigányul beszélni, mondták, és ennek okaként azt jelölték meg, hogy az iskolában magyarul kell beszélni. Ez belsővé vált közösségi álláspont. A szülők a vezető óvónő szerint a következő vélekedések alapján határozzák meg gyermekük számára az óvodában és az iskolában kívánatosnak tartott nyelvi viselkedést: otthon (a közösségen belül) lehet cigányul beszélni, de a közösségen kívüli színtereken, így az iskolában is, csak magyarul „szabad”. E vélekedésrendszer következményeivel az óvónők rendszeresen találkoznak (I = vezető óvónő):

I *ez az, amit az előbb mondtam, hogy otthon azt mondják- tehát ezek a gyerekek voltak azok, akik öt évesen jöttek- nem beszélhet, csak magyarul. na most az a gyerek, aki otthon megkapja ezt az instrukciót, ugye öt éves kora a szocializáció- családi szocializációnak vége, őket beszocializálják úgy, hogy ha te kimentél az idegen környezetbe, mert nekik az óvoda az egy idegen környezet volt, magyar nyelven kell beszélni. annak ellenére, hogy nem tanították meg őket otthon erre. és akkor a gyerek erre volt beállítva, hogy akkor nem beszél.*

A kizárólag magyarhoz kötött nyelvi forrásokat hasznosító (magyar egynyelvű) környezetbe kerülő, nem kis arányban romani nyelvi forrásokat is használó gyermekek az évtizedes többségi szimbolikus nyomás következtében közösségi vélekedéssé vált „az iskolában magyarul beszélünk” tétel hatására elhallgatnak. Mivel nem tudnak magyarul beszélni, nem beszélnek sehogy. Vannak olyan gyerekek, akik az óvodába érve nem tudnak magyarul, mert a közösségben jelen van a nyelvi szocializációnak egy olyan módja, amelyik szinte csak romani forrásokat hasznosít (I = vezető óvónő, I2 = helyettes vezető óvónő, tm = Tóth Nikolett, tm2 = Heltai János Imre):

tm *megkérdezhetem, hogy vele- hogy azzal a kisgyerekekkel, akit említett, hogy nem beszél, vele sem kommunikál? <a romani nyelvet ismerő óvónővel>*

I *nem. tehát ő senkivel sem. tehát- ez a mutista. tehát tulajdonképpen így reagál. és nem ő az egyedüli. hát volt nekem is olyan- amikor idekerültem, 2006-ban, volt egy gyerek, és nekem akkor- akkor döbbsentem rá, hogy mi az, hogy néma. tehát úgy hívták otthon, hogy a néma. és az azt jelentette, hogy ő csak magyarul nem beszélt. otthon beszélt. és itt is a társaival aztán később beszélt. három évig járt ide az óvodába, mert visszatartottuk, mert még ráadásul beszéd fogyatékosnak is tűnt, merhogy annyira megzavarta a cigány és a magyar nyelv között a- a fordítás.*

tm2 *tehát ő- akkor ennek az lehet az oka, hogy amíg nem került óvodába, egyáltalán nem volt magyar nyelvű környezetbe, [és cigány egynyelvűként] nőtt fel?*

I *[igen, (.) igen] [hirtelen bekerült]*

tm2 *[mennyi ilyen gyerek van?] (...)*

I2 *[mindig van] (...)*

I *minden évben van- mindig van, [most például-] rövid időszakra minden csoportba van legalább kettő-három. amíg úgy két-három hónap után oldódik. ilyen súlyosabb eset, ami ilyen több hónapig, vagy esetleg mint a xy-nál fennállt- ő egy évig nem beszélt-*

Ugyanakkor a telepi közösségben más szocializációs minták is jelen vannak, ezek a romani és a magyar nyelvi forrásokat változó mértékben vonják be. Ezek pontos leírása alaposabb terepfelmérés után lehetséges. A vezető óvónő szavaiból az derül ki, hogy számos olyan gyermek kerül az óvodába, akik nagyobb arányban használnak a romanizációhoz, mint a magyarhoz köthető nyelvi forrásokat (I = vezető óvónő).

I *tehát itt az óvodába viszont az óvónők, dajkák, mindenki magyar anyanyelvű. tehát a mi számunkra idegen nyelv az övéké, a- nekik meg a miénk az idegen nyelv. tehát tulajdonképpen itt volt egy probléma nekünk is meg nekik is, tehát mind a- mind a két részből, és ezt valahogy össze kellett hozni, hogy értsük egymást. (...) azt hozzáfűzöm, van olyan óvónőnk, akinek középfokú nyelvvizsgálója van lovári nyelvből, a másoknak pedig- igen, roma társadalomismeret, amihez szintén hozzátartozik a roma nyelv ismerete, tehát ők nagyon sokat segítettek a többi kollégának abban, hogy- volt olyan, hogy jött a gyerek, és csak sírt, sírt, sírt, és nem- nem tudtuk, hogy mi van. és akkor- hát akkor odamentünk- aki tudott vele beszélni, hogy akkor próbáljuk már meg, hogy akkor mégis mit mond és mér sír, és akkor szépen lefordította, hogy ez a probléma, és akkor megoldódott. a beszoktatási időbe ez rengeteget segít. akár a gyerek, akár a szülő irányába.*

Az óvónő elmondása szerint a 2015/2016-os tanévben az óvodába érkező gyermekek mintegy 60%-a kétnyelvűként, 40%-a pedig romani egynyelvűként szocializálódott, de az elmúlt években a kétnyelvű szocializációs minták terjedését lehet megfigyelni a közösségekben. Ezen újabb minták szerint a családi kommunikáció nyelve (legalább részben) a romani, de a szülők a gyermekhez magyarul szólnak (I = vezető óvónő):

I *kivel beszélgettünk mi- egy apukával beszélgettünk erről, és azt mondta, hogy- hát igen, a- ő nem beszél- tehát ő tudja, hogy otthon magyarul beszél, a felesége viszont inkább cigányul beszél otthon, a nagyszülők cigányul beszélnek otthon, és akkor a gyerek ebbe nő fel, viszont ő is abba az irányba tereli a gyereket, hogy magyarul kell beszélni.*

Az óvoda felismerte a kérdés központi jelentőségét, és egy saját fejlesztésű nyelvi fejlesztő feladatcsomagot használ. Ez egyértelműen a magyar nyelvi kompetenciák fejlesztését tűzi ki célul, de egy bizonyos feladattípusnál, a képleírásnál annyiban reagál a tanulók két nyelvhez kapcsolódó diszkurzív szokásaira, hogy az óvónő számára a romanizációhoz köthető nyelvi forrásokat is feltünteti, illetve ezek elfogadását is lehetővé teszi/előírja. Továbbá a „multikulturális” fejlesztés jegyében felhasznál magyar nyelvű cigány meséket, verseket, szövegeket.

A 2015/2016-os tanévtől kötelezővé vált a hároméves óvodáztatás, amelyhez az intézmény pedagógusai azt a reményt fűzik, hogy sikeresebbé válik a közösségből érkező gyermekek másodlagos (óvodai) magyar nyelvi szocializációja, a magyar nyelvű iskolai tanulmányokra való előkészítés. A ma iskolás gyerekek 1–2 év óvoda után érkeztek meg az iskola kizárólag magyar nyelvi forrásokat használó és megtűrő tanulási környezetébe. A tanárok (néhány a mindennapokban felszedett kifejezésen túlmenően) nem ismerik a romani nyelvet. Egyetlen, pedagógiai asszisztensként dolgozó, nem pedagógus végzettségű, a helyi roma/cigány közösségből származó kolléga van az iskolában, aki beszéli a nyelvet, és közvetít szükség esetén tantestület és diákság között (I = iskolavezető):

I *a lényeg az, hogy ez egy nagy probléma, hogy a pedagógusok [senki] közül nem beszéli egyébként a roma nyelvet. egyetlenegy előnyünk van, (...) egy asszisztensünk van, aki már érettségizett és az itt nagyon nagy dolog (...). ő nagyon jól gondolkodik, és ő az, aki viszont tudja a roma nyelvet. tehát ez egy nagyon fontos kérdés, hogy van legalább egy ember, aki bármi olyanban-*

Az iskola ebből is következően jelen pillanatban nem reflektál a családok nyelvi szocializációs gyakorlataira. Ezzel hozzájárul a romani nyelvi forrásoknak telepen kívüli használatát elutasító vélekedések fenntartásához, azaz a romani társadalmi stigmatizációjához. Az ebből fakadó vélekedés, miszerint a romanit csak otthon lehet használni, a szimbolikus hatalom és erőszak (Bourdieu 1991) nyomásának eredményeképpen van jelen a gyermekek családjában. A tanulási folyamat résztvevői sok olyan nehézséggel küzdenek, amelyek visszavezethetők a diszkrepanciára a tanulók magukkal hozott diszkurzív gyakorlatai és az iskola elvárásai között.

3.2. Romani nyelvi forrásokat is használó gyermekek a magyar nyelvű iskolában

A gyerekek magyar nyelvi kompetenciái nem korrelálnak azokkal a követelményekkel, amelyeket számukra – hasonlóan magyar egynyelvű szocializáción áteső gyerektársaikhoz országszerte – a NAT és az ennek alapján készülő tankönyvek előírnak, és amelyeket az iskola külső kényszerek miatt a gyerekek adottságaitól függetlenül követ. Ennek bemutatására (a kutatócsoport tagjainak egyidejű jegyzetei alapján) előbb két első osztály olvasásóráin, majd a felsős oktatói értekezleten szerzett információkat elemzem.

3.2.1. Az iskolakezdés nehézségei és kudarcai

A szóban forgó első osztályban a gyerekeknek a feladat szerint egy kép alapján kellett mondatokat alkotni. (A képleírás a „b” betű megtanulását bevezetni hivatott feladat volt). A következő diákmondatokat írta fel munkacsoportunknak ezen az órán hospitáló tagja (Jani-Demetriou Bernadett): *A képeden van egy kék pólós*

dzserek; A képen a gyerekek nézi a bohóc; A gyerekek sorba ülnek; A képen a gyerekek céket” (értsd körülbelül: a képen a gyerekek nézik a bohócot, aki a széken ül). Az egyik párhuzamos osztály olvasásóráján az volt a feladat, hogy a gyerekeknek annyi korongot kellett kitenniük az asztalukra, ahány hangból az adott szó áll. A feladat folytatásában a korongok kék, illetve piros oldalának felfordításával kellett jelezniük, hogy melyik hang mássalhangzó, illetve melyik magánhangzó az adott szóban. A körülbelül húszfős osztályban a gyerekek jelentős része (fele-harmada) csupán tippelni tudott olyan szavak esetében, mint *sas* vagy *táska* – nemcsak a mással- és magánhangzók megkülönböztetését, de a hangok számát illetően is. Hasonlóan gondok adódtak a szavak szótagolásával is.

A gyerekek a magyar nyelvi források használatában bizonytalanok. Szerkezeteik esetenként agrammatikusak: erre példa az inkongruencia a második mondatban. A negyedik mondatban egy szemantikai ellipszis mellett (széken ülő figura helyett szék említése tárgyként) az állítmány kihagyása teszi agrammatikussá a mondatot. Más esetekben a gyerekek olyan magyar nyelvi forrásokat használnak, amelyek a hozzájuk kapcsolódó értékítéletek szerint nyelvjárásiak, vagy a romani nyelv interferenciáit hordozzák, és ennél fogva az iskolában szintén hibaként értelmeződnek. Ilyenek a zárt kötőhang a *gyerekik* szóban, a szókezdő affrikáta a *dzserek* és a *cékek* szavakban. Az (auditív) szerialitás kialakulásának megkésettisége is a speciális nyelvi szocializációs gyakorlatok következményei közé sorolható. Az is nehézséget okoz, hogy a közösség diszkurzív gyakorlatai alapjaiban térnek el attól a sztenderdizált mintától, amelyre a magyarországi közoktatás épül, vagy amelyet a magyar tankönyvek képviselnek. Jó példa erre a ragadványnevek esete (I = iskolavezető):

I *vannak ugye ezek a gúnynevek, amiket ugye használnak, és hiába- tehát mittomén, linya, van ilyen név, hiába használnak- én se tudom ## megjegyezni, hogy ki kicsoda, használják azt, hogy balog sándor; ilyen- tehát hiába mondja neki az óvó néni, hogy gyere be, sanyika, nem érti, hogy ki a balog sándor; tehát ezeket nem érti.*

Ezekre a ragadványnevekre egyrészt az óvodában egészen más értékítéletek rákódnak, mint a közösségen belül, másrészt a gyerekek az anyakönyveztetett nevékre egyszerűen nem is hallgatnak. A következő példa nem kulturális, hanem inkább szociális jellegű: a rossz gazdasági helyzetből adódó nyelvi következményeket mutat be (I = iskolavezető):

I *Tehát például első osztályos könyv. Ha például az van odaírva, hogy porszívó, vagy lerajzolva. A gyerek nem ismeri. [...] Vagy az, hogy mosógép. Nincs. Ugy van mosógép, hogy kölcsön szokták egymástól kérni ezt a régi tárcsás mosógépet, és ha van áram, akkor ott mosnak, és hát ugye a kerítésre szokták kitergetni a ruhákat is, mert nincs ilyen. Nagyon kevés helyen van kihúzva egy kötél, vagy ilyesmi. tehát ez, ha már ezt látja a gyerek, egy félóraiba telik az, amíg én elmagyarázom neki, hogy mi az, hogy porszívó. meg az, hogy bekapcsoljuk.*

A példában a kiragadott nyelvi forrásokkal (*porszívó, mosógép, bekapcsoljuk*) kapcsolatos elsődleges probléma nem az, hogy nem a romanizációhoz köthető nyelvi források, hanem az, hogy ezen tanulók számára hiányoznak azok a porszívóhoz kapcsolódó jelentés- és értéktulajdonítások, amelyek középosztálybeli gyermekek számára természeteseek.

A helyzet fonákságát és nehézségeit természetesen érzékelik az oktatási folyamat résztvevői. Az igazgatónő a vele készült interjúban a pontos diagnózis mellett arról is beszámol, hogy hatékony megoldást a helyzetre innovatív próbálkozásaik ellenére sem találtak:

- I *hogy amit mondtam, hogy ugyanabból az elsős könyvből tanulnak <értsd: mint más iskolák magyar egynyelvű tanulói>. és az az igazság, hogy- tehát korábban négy-öt évesen kerültek óvodába, az óvodába nagyon sokszor csak roma nyelven beszéltek, így hiába volt meg- <értsd: óvodáztatás> (...)egy, másfél, maximum két éves óvodai- óvodáztatás után odatesszük eléjük ugye a magyar nyelvű, elsősztályos <könyvet>- most mindent kipróbáltunk mi már, mindent ami létezik, mindenféle könyvet. én azt gondolom, nem könyvfüggő. hanem egyszerűen az- az összetétele.*

3.2.2. Nehézségek és kudarcok a felső tagozatban

A meglátogatott felső tagozatos félévzáró értekezleten feltárultak egyrészt a közösség nyelvi szocializációs mintáinak és az iskola válaszáinak feszültségéből adódó következmények, másrészt a tantestületi vélekedések a gyerekek nyelvhasználatával és iskolai előmeneteli lehetőségeivel kapcsolatban. Az értekezleten a matematika-munkaközösség osztályonkénti bontásban és az előző évvel való összevetésben beszámolt a félévi átlagokról, a magyar munkaközösség pedig a szövegértési felmérők eredményeiről és tapasztalatairól adott tájékoztatást osztályonkénti és feladattípusonkénti bontásban. Ezután az igazgatónő vezetésével tanulás- és tanításmódszertani továbbképzésként folytatódott az értekezlet. Az értekezleten egyidejű feljegyzéseket készítettünk – a pedagógusoktól idézett mondatok a következőkben dőlt betűvel vannak szedve.

A magyar szakos pedagógusok konkrét hiányosságként egyrészt azt említették értékeléseikben, hogy a gyerekek nem ismerik fel a rövid és a hosszú mássalhangzó közötti különbséget (*egyszerűen nem hallják*). Ez a probléma arra vezethető vissza, hogy a romanizációban a magánhangzók hosszúságának nincs jelentésmegkülönböztető szerepe. Másrészt azt említették a pedagógusok, hogy a gyerekek a szerialitással kapcsolatos problémákat a felső tagozatba is magukkal hozzák: más betűket használnak, a szón belül hagynak ki betűket. Legnagyobb helyesírási problémaként a betűtűvesztést és a betűcserét említik a pedagógusok. A betűrend megalkotásának nehézségei a gyerekeknek nagy gondokat, a pedagógusoknak – szavaik tanúsága szerint – pedig frusztrációt jelentenek: *egyszerűen képtelenség elhinni, azt végignézni felnőtként, hogy úgy csinálnak, mintha nem találkoztak volna betűrenddel.*

Ezek a jelenségek is betudhatók a romani és magyar nyelvi elemeket változó arányban tartalmazó családi nyelvi szocializáció után következő kizárólag magyar nyelvű óvodai és iskolai szocializáció konfliktusának. A romani beszédmódokban használt nyelvi források befolyásolják a magyar beszédmódokhoz kapcsolódó hangok megkülönböztetésének a lehetőségeit. Egyébként ezeket a jelenségeket Réger Zita már évtizedekkel korábban leírta (1974). Az első életévükben a gyerekek a gyakran hallott beszédmódokra jellemző akusztikus kontrasztokra hangolódhatnak rá. A más beszédmódokban előforduló, így például a magyarhoz köthető nyelvi forrásokra jellemző hangok és fonotaktikai együttállások érzékelése azonban vonatkozó eredmények szerint (Rivera–Gaxiola et al. 2005) fejleszthető, illetve visszaállítható (fentiekhez vö. Kovács 2014: 556–8).

A tanárok a lexikon tekintetében is problémákról számoltak be: *mintha nem ismernének fel szavakat, pedig olyan szavakat kérdeziünk, aminek ismertnek kell lennie. például aszú.* A példa talán nem feltétlen szerencsés (szubjektív benyomásom, hogy más iskolában is sok gyerek akadna, aki nem ismeri ezt a szót), a probléma azonban visszatérő. Ezeket a pedagógusok két irányban értelmezték. Egyrészt a magyar nyelven való beszézés deficitjeként írták le: *nagyon nagy probléma a magyar nyelvismeret hiánya. például zűr-zavar. azt írja le, hogy zör-zavar. meg kell magyarul mondani sokszor; törekszünk rá, hogy megtanítsuk nekik a magyar nyelvet, de úgy érzem, túl kevés időnk van rá.* Másrészt a gyerekek szorgalmának, tanulási tapasztalatainak és rutinjának hiányát említették: *én tudom, hogy ezek a gyerekek nem olvasnak kötelező olvasmányt; azt gondolná az ember, hogy nagyon könnyű <címet adni egy rövid szövegnek>; motiválatlanság, több tanuló esetében érdektelenség. igazából ennyi.* Az iskolavezető hozzászólásában közvetve reflektált ezekre a problémákra (is), amikor a következő általános helyzetértékelést adta: *<a gyerekek> 2-3 éves lemaradással <küzdenek>, kiscsoportos szinten vannak <első osztályban>. ötödikben még kapaszkodnak. hatodik osztályban jön a fizika, a kémia, fel is adják a legtöbbet. ez azt feltételezi, hogy van egy külön szobád és tanuljál. De hát ezek a gyerekek ezt nem teszik meg. nincs sikerélménye. még a napközi ehhez kevés. jó pár gyerek fel is méri, minek vigye haza a leckét. a szülő se tud segíteni* (egyidejű feljegyzések alapján).

Az iskola pedagógusai is tisztában vannak azzal, hogy a nyelvi kérdések nem választhatók el a gyerekek szociokulturális környezetének a problémáitól, az életüket meghatározó nexusoktól és körülményektől. A gyerekek iskolai nyelvi teljesítményét a közösség gyakorlatai határozzák meg. A vizsgált intézményben az iskola és a közösség világa egymástól szokatlanul távol áll. A gyerekek nem értenek az iskolában használt nyelvi elemeket, mert azok nem részei a közösség mindennapi diszkurzív gyakorlatainak (*aszú, zűr-zavar*), és nem alkalmaznak bizonyos viselkedésmódot, mert azok nem következnek a közösségi viselkedések rendszeréből (*otthoni készülés, olvasás*). A viselkedés diszkurzív és nem diszkurzív jellegzetességei összekapcsolódnak (Agha 2007). A kudarc egyrészt az otthoni munkát eleve lehetetlenné tevő rossz lakáskörülményekből következik, de ezzel összefüggésben abból is, hogy az iskola olyan szociokulturális rutint tart természetesennek, amely a közösségben nem az. Az igazgatónő ezt az összefüggést felismerve hozzászólásában lakonikus tömörséggel fogalmazza meg ennek

a helyzetnek a következményeit. *azt tudják csak, amit az órán sikerül megtanítanom. ha nem fog tudni olvasni, ha nem érti, amit elolvas, akkor nem fog tudni továbbtanulni, vége az életének.* Javaslatára pedig a tanulás- és tanításmódszertan fejlesztésének irányába tereli a tantestület gondolkodását: (...) *lehet, hogy arra kéne elindulnunk, hogy a tanulás tanítása, hogy tanulja meg, mi is tartozik ide. a tanulásmódszertant nekünk is tanulnunk kell.*

A dolgozat utolsó fejezetében egy olyan nyelvpedagógiai megközelítést mutat be, amely hozzájárulhat az iskolavezetés által is kitűzött célok megvalósításához, és amely az új szociolingvisztika nyelvszemléletéből kiindulva a közösség nyelvi praxisait képes bevonni az iskolai nyelvhasználat mindennapjaiba.

4. A nyelvek: szociokulturális konstrukciók

A nyelv az új szociolingvisztika értelmezésében nem statikus rendszer, hanem diszkurzusokban létrejövő, szemiotikai források, hozzájuk adódó jelentések és beszélői reflexiók dinamikájában értelmezhető cselekvés. Az egyes nyelvek és nyelvváltozatok pedig nem az embertől függetlenül létező struktúrák, hanem olyan kulturális-szociális fejlődési folyamatok következtében létrejövő ideológiai konstrukciók, amelyek egészen alapvetően meghatározzák a nyelvről való gondolkodásunkat. Az egyes ember beszélési szokásainak a vizsgálata ebből következően az egyes nyelv fogalma helyett új kiindulópontból történhet. A vizsgálat új egysége Blommaert szerint „bizonyos nyelvi-szemiotikai források ideológiák mentén kialakuló, indexikális alapon elrendeződő készlete, amely időnként egybeesik azzal, amit általában nyelvként (például angol) fogadunk el, de legtöbbször olyan speciálisabb fogalmakkal írható le, mint például a „regiszter”, illetve ami „repertoárként” megjelenve dinamikusan alakul ki az emberek szociális kapcsolatai függvényében, és szigorúan szabályozott, nagyban kontextusfüggő, metanyelvi jellegű szociális gyakorlatokból áll” (2016: 244 – saját fordításom).

4.1. Oszthatatlan nyelvi repertoár

A definíció szerint a beszélés vizsgálatának alapegysége nem az egyes nyelv, hanem a beszélők repertoárja, amelybe különféle nyelvi-szemiotikai források és az azokhoz kapcsolódó, a szociális kapcsolatok és a kontextus függvényében alakuló értékelések, jelentések tartoznak. Ezek a nyelvi-szemiotikai források tartozhatnak egy nyelvhez, annak különféle változataihoz, két vagy több nyelvhez – ez a szempont nem elsődleges, ugyanis a nyelvi repertoár egységes és oszthatatlan. A kétnyelvűnek mondott emberek nyelvi repertoárja ugyanúgy egységes és oszthatatlan (García 2014), mint azoké, akiket egynyelvűként tartunk számon, csak a hozzá tartozó nyelvi-szemiotikai forrásokat a beszélői tudat nem egy nyelvhez, hanem kettőhöz vagy többhöz rendeli hozzá. Erről a hozzárendelésről természetesen az érintett beszélők is tudnak, ettől azonban ugyanolyan természetesen választanak a beszéd-szituációnak és a kommunikációs partnerek beszélési szokásainak megfelelően

a rendelkezésükre álló nyelvi források közül, mint azok, akik csak egy nyelvhez rendelt források közül válogatnak.

A nyelvi repertoár nem csupán eszközkészlet; a hozzá kapcsolódó értékelések és jelentések miatt elválaszthatatlan a beszélői tudattól; mondhatni, hogy egyéniségünk része. Nyelvi tapasztalatainkkal alakul, hatnak rá érzelmeink és múltbeli beszélesi élményeink (Busch 2012b). Ugyanakkor a nyelvi repertoár nem értelmezhető csak az egyén szintjén, hiszen a beszélés közösségi tevékenység. A sokat idézett és elemzett bahtyini mondat szerint a „szó a nyelvben félig-meddig valaki másé” (Bakhtin 1981, vö. Busch 2012b: 11; Milani 2012: 46; Blackledge–Creese 2014: 8): a szemiotikai jelhez kapcsolódó érték- és jelentéstulajdonítások a közösségi cselekvés dinamikájában alakulnak ki. A szavak és egyéb nyelvi elemek, például a hangsúlyok, a hanglejtés, a fonetikai jellegzetességek jelentését, használatának szabályait nem egyetlen beszélő alakítja. Mindenki, aki használja a nyelvi forrásokat, rajtuk hagyja e használat bizonyos nyomait.

Ha a nyelvi repertoár és az azt alkotó nyelvi források válnak a nyelv vizsgálatának kiindulópontjává, nem csak a beszélést két nyelvhez kapcsoló, annak duális jellegét hangsúlyozó nyelvi ideológiák veszítik érvényüket, hanem az azokat hordozó, a nyelvet az egyes nyelvek és változatok részrendszerre osztott struktúráként érzékeltető terminológia is. Az új, az egyes nyelvek leírásában kialakult terminológiától elszakadó fogalmak és metaforák keresése-kidolgozása folyamatban van (Blommaert 2016). A kutatók többféleképpen nevezik meg azokat a beszélesi módokat, amelyek nem csak egy néven nevezett nyelv forrásait hasznosítják: polilingválás (Jørgensen 2008; Jørgensen et al. 2011), transzlingválás (García 2009, magyarul Borbélynál transzlingvális beszélés, 2014: 70), kódszövés (Canagarajah 2011: 403), metrolingválás (Otsuji–Pennycook 2010: 243). Ezeknek a terminusoknak a hátránya, hogy nem számolják fel a beszélés nyelvekhez kötöttségéről szóló vélekedést, csupán a nyelvek közti átjárhatóságot, az elmosódó határokat hangsúlyozzák. Kivéve a metrolingválás terminust, amely viszont azt az érzetet kelti, mintha a beszélés ilyen módjai a szuperdiverz jellegzetességeket mutató modern városi életformához és a globalizációhoz (Blommaert 2010) lennének köthetők. A továbbiakban a nyelvi repertoár egységét hangsúlyozva az oszthatatlan nyelv és az egységes nyelvi repertoár kifejezéseket használom. Az oszthatatlan nyelv terminusként az egy-, két- és többnyelvűség fogalmaival szemben azt fejezi ki, hogy a beszélésnek nem valamely néven nevezett nyelv vagy nyelvek, hanem a(z emberi) nyelv a lehetséges forrástartomány.

4.2. Az egységes nyelvi repertoár és az oszthatatlan nyelv pedagógiája

Az oszthatatlan nyelv pedagógiája nem a tanulók által használt (egy) nyelv, például a magyar vagy a romani, hanem az egységes és a közösségi viszonyokban értelmezhető nyelvi repertoár fejlesztésével támogatja a beszélők társadalmi versenyképességét. Ez a versenyképesség nem képzelhető el az olyan módon való beszélés képessége nélkül, amelyet a kulturális-politikai hatalmat képviselő többség elit beszédmódként ír elő. Ez a beszédmód európai nemzetállami viszonyok

közt a nemzetállam nyelvének sztenderd változataként konstruálódik meg. Ez a nyelvpedagógia azonban a nyelvi repertoár egészét fejleszti, és feltételezi, hogy eközben a sztenderd megszólalás képességét biztosító nyelvi források felhasználási készsége is megnő, illetve javul. Ezért az oszthatatlan nyelvpedagógiája a beszélő által iskolán kívül használt nyelvi forrásokat nemcsak hogy megtűri, hanem azokat minél inkább be is vonja a tanulási folyamatba, és így a rendelkezésre álló beszédmódbeli lehetőségek összességét fejleszti.

Ezt a célt úgy kívánja elérni, hogy a tanulók mindennapi beszédmódjaira épít. Azokat a megszólalási módokat, ahogy a tanulók a mindennapokban beszélnek, a tanulási folyamat részévé teszi. Ahelyett, hogy a tanulók beszédmódjait a tanulási folyamat kezdetétől a saját elvárásaihoz igazítaná, alkalmazkodik ezekhez. Ezáltal az otthonosság és a folytonosság érzését nyújtja a tanulóknak, és ez nagyobb biztonságérzethez és bátrabb, több, rétegzettebb és változatosabb kommunikációhoz vezet. Abban a tekintetben szoros ideológiai rokonságot mutat a hozzáadó nyelvpedagógiával, hogy kerüli bizonyos nyelvi források stigmatizációját. Ezen túlmenően felhagy azzal a gyakorlattal, amely az iskolát a monolingvis, a sztenderd konstrukciójához kötött megszólalással köti össze. Ilyen jellegű, részletesen kidolgozott, gyakorlatias kézikönyveket, feladatgyűjteményeket is létrehozó, kipróbálás fázisában lévő nyelvpedagógiai gyakorlatot a transzlingválás terminusát centrumba állítva New York-i, spanyol és angol nyelvi forrásokat használó diákok oktatására alkalmaznak is már (García 2009; Celic–Seltzer 2011; García–Hesson 2015; García–Li 2015; Wiley–García 2016).

Míndez a vizsgált iskola tanulóira vetítve azt jelenti, hogy a nyelvi repertoárjuk jelentős részét kitevő, romanihoz köthető nyelvi források is a tanulási folyamat részévé válnak. A romani források iskolai szerepének kialakítása és folyamatos növelése a biztosítéka annak, hogy a tanulók nyelvi repertoárja kiegyensúlyozottan és folyamatosan alakuljon, bővüljön. Mindez intézményi (makro-) szinten és a személyi interakciók (mikro-) szintjén, több lépésben valósulhat meg.

Az első és legegyszerűbben kivitelezhető lépés a romani nyelvi források iskolába való tudatos beengedésének a gesztusa, ezzel megkezdődhet a jelenlegi, a romani rendkívül alacsony presztízséhez vezető beszélői vélekedések felülírása. Makroszinten megvalósulhat ez a szóbeli és írásbeli intézményi kommunikáció szimbolikus gesztusaiban: köszöntésekben, feliratokban, eligazításokban, nyelvi tiszteletadási formulák romani nyelvű használatában vagy iskolai dokumentumok kísérőszövegeiben, levelek megszólításában stb. Ugyanez mikroszinten hasonló gesztusértékű fordulatok használatát jelentheti a tanárok és más iskolai dolgozók részéről. Ez – a gesztusok szintjén – komolyabb intellektuális befektetés nélkül is megvalósítható, néhány kifejezés használatára is korlátozódhat. Ezzel relativizálódik a tanulóknak és a közösség más tagjainak az a vélekedése, miszerint az iskolában csak magyarul lehet és kell beszélni. Ilyen gesztusok bátorítóan hatnak a kizárólag magyar nyelvi forrásokat mozgósító intézményi kommunikációban elbizonytalanodó és magukra maradó iskolakezdő tanulóknak, általuk akár csökkenhet a hallgatást választó tanulók száma is.

A második lépésben megkeresheti az iskola azokat a tereket és időszavakat, amelyekben a nem a magyar nyelvhez kötött beszédmódoknak az apró gesztusokon

túlmenően is helyt ad. Sokféle megvalósítási forma lehetséges. Szóba jöhet például olyan foglalkozás, közösségi együttlét, amelyben a tanulók bátorítást kapnak a romani nyelvű kommunikációra. Elképzelhető olyan közösségi tér, amelynek dekorációjában romani nyelvi források is szerephez jutnak (kiállítási tér, falújság stb.). Ezek is kijelölődhetnek mind intézményi szinten, mind az egyes pedagógusok hatáskörében. Megfelelő módszertani felkészültség birtokában ilyen foglalkozást olyan pedagógus is vezethet, akinek romani nyelvtudása nincs, vagy csak igen korlátozott. Ebben az esetben a tanulók feladatává válik a tartalmak közvetítése a pedagógus felé. A foglalkozások lehetnek – például – (hétfő) reggeli alkalmak, amelyek feldolgozzák az otthoni élményeket, és kapcsolatot teremtenek az iskolai és az otthoni élet között.

A harmadik lépés során megkereshető a romani helye és szerepe a nyelvórai – anyanyelvórai, jelentsen ez bármit is ebben az esetben –, illetve bármely más órai tanulási folyamatokban. Ezen a szinten már olyan intézményesített tanulási formákról van szó, amelyekben a tanulók és a tanárok a két nyelvhez kötött nyelvi forrásokat egyaránt felhasználják. A megvalósulás lehetséges formái nehézségi szintjüket és komplexitásukat tekintve egyaránt rengetegfélék. Gondolhatunk egyszerű szógyűjtő-szókereső gyakorlatokra, amelyekben mind romani, mind magyar vagy más nyelvi elemek szerepet kapnak (akár egymásnak megfelelően, akár egymást kiegészítve). Elképzelhető szövegek két nyelvhez kötött feldolgozása, szövegértési feladatokban a két nyelv forrásainak a kombinálása is. A New Yorkban alkalmazott transzlingváló pedagógián alapuló szöveggyűjtemény (Celic–Seltzer 2011) a hallás utáni értés, szóbeli beszédprodukció, írásbeli szövegértés és szövegalkotás négy készségéhez a nyelvi forrásokat változó módon hozzárendelő feladatok gyűjteménye. Ennek helyi viszonyokra adaptált változata szolgálhat esetleges kiindulópontul további, például a nem nyelvórai felhasználást is végiggondoló lépések számára. Az egységes nyelvi repertoár és oszthatatlan nyelv pedagógiája végső soron a mindennapi módon való beszélés pedagógiája, amelynek végső célja az, hogy ez a fajta beszélés minden iskolai szociolingvisztikai szintérré kiterjedjen.

5. Befejezés

A dolgozat roma tanulók iskolai előmenetelének a nyelvészeti antropológia szempontjából értelmezhető kérdéseiről szólt. Rámutatott arra, hogy az iskola és a sztenderd módon beszélés az erről szóló ideológiák rendkívül erős volta miatt észrevétlenül (Blommaert 2006; Laihonon 2011) feltételezik egymást. Amellett érvelt, hogy a sztenderd módon való beszélés képességének fejlesztése elengedhetetlen része egy olyan nyelvpedagógiai programnak, amelynek célja a társadalmi esélyegyenlőség növelése, hibás lépés azonban a nyelvi fejlesztésben csak erre koncentrálni. Ez a fajta megközelítés ugyanis nem aktiválja a tanulók rutinszerű beszélési módjait. A társadalmi konstrukcióként értelmezett egyes nyelvek sztenderd változatának fejlesztése helyett a nyelvről való gondolkodás súlypontjának áthelyezésével és az egységes nyelvi repertoár szerepének a kiemelésével alterna-

tívaként mutatta be a tanulók otthonról hozott beszédmódjainak iskolai tanulási folyamatokba való beépítését.

Az elméleti elképzeléseket terepmunka-tapasztalatok alapján konkretizálta. Bemutatta, hogy milyen reprezentációkat hoz létre egy kelet-magyarországi iskola az oláh cigány közösségből érkező tanulóinak rutinszerű beszélési módjairól, elemezte a közösség jellemző szocializációs szokásait. Rámutatott arra, hogy a romani és magyar nyelvi elemeket egyaránt használó közösségből érkező tanulók a magyar nyelvű oktatás során milyen speciális nehézségekkel szembesülnek, hogyan nehezítik meg iskolai helyállásukat a sztenderddel és a kétnyelvűség duális voltával kapcsolatos nyelvi ideológiák. Áttekintett néhány olyan nyelvpedagógiai lehetőséget, amelyek alkalmazásában pozitív irányú változás megkezdődésének ígérete fedezhető fel.

A roma/cigány tanulók iskolai helyzete más, elsősorban nem nyelvi jellegű kérdéseket is felvet. Sok, egymással összefonódó részprobléma vár megoldásra, kusza problémáról (Lanstyák 2014) van szó. Így az oszthatatlan nyelv ideológiáján alapuló nyelvpedagógia önmagában nem oldja meg sem a vizsgált iskola tanulóinak, sem más Kárpát-medencei roma/cigány tanulók minden iskolai problémáját, de alapvetően és jelentősen növeli esélyegyenlőségüket azért, hogy beszédmódjaikat úgy engedje új színtereken is megjeleníteni, hogy közben elősegíti az elitként értelmezett beszédmódok elsajátításának a lehetőségét is.

SZAKIRODALOM

- Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bakhtin, Mikhail 1981. *The Dialogic Imagination*. University of Texas Press, Austin.
- Bartha Csilla 2016. Nyelvi hátrány, avagy a cigány gyermekek oktatásának elmulasztott lehetőségei. In: Antalné Szabó Ágnes – Laczkó Krisztina – Raátz Judit (szerk.): *Szakpedagógiai körkép I. Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok*. ELTE, Budapest. 28–45.
- Blackledge, Adrian – Creese, Angela 2014. Heteroglossia as practice and pedagogy. In: Blackledge, Adrian – Creese, Angela (eds.): *Heteroglossia as practice and pedagogy*. Springer, Dordrecht, 1–20.
- Blommaert 2016: From mobility to complexity in sociolinguistic theory and method. In: Coupland, N. (ed.): *Sociolinguistics: Theoretical Debates*. Cambridge University Press, Cambridge, 242–62.
- Blommaert, Jan – Rampton, Ben 2011. Language and superdiversity. In: Blommaert, J. – Rampton, B. – Spotti, M (eds.): *Language and Superdiversities*. Vol 13. No. 2: 1–22.
- Blommaert, Jan 2006. Language Ideology. In: Brown, Keith (ed.): *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second edition, Vol. 6. Elsevier, Amsterdam, 510–21.
- Blommaert, Jan 2010. *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bodó Csanád 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110: 266–84.
- Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Institutul Pentru Studiarea Problemelor Minoritatilor Nationale (ISPMN), Cluj-Napoca.
- Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség*. L'Harmattan, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge Mass., Harvard University Press, Cambridge.
- Bucholtz, Mary – Kira Hall 2003. Language and Identity. In: Alessandro Duranti (ed.): *A Companion to Linguistic Anthropology*. Basil Blackwell, Oxford, 368–94.

- Busch, Brigitta 2012a. Romani zwischen Stigmatisierung und Anerkennung: eine transnationale Sprache im Korsett nationalstaatlicher Bildungssysteme. In: Peter Cichon – Konrad Ehlich (Hrsg.): *Eine Welt? Sprachen, Schule und Politik in Europa und anderen Kontinenten*. Praesens, Wien, 71–92.
- Busch, Brigitta 2012b. *Das sprachliche Repertoire*. Drava, Klagenfurt–Wien–Celovec–Dunaj.
- Busch, Brigitta 2014. Building on heteroglossia and heterogeneity: The experience of a multilingual classroom. In: Blackledge, Adrian – Creese, Angela (Hrsg.): *Heteroglossia as Practice and Pedagogy*. Springer, Dordrecht, 21–40.
- Canagarajah, Suresh 2011. Codemeshing in Academic Writing: Identifying Teachable Strategies of Translanguaging. *The Modern Language Journal* 95: 401–17.
- Celic, Christina – Kate Seltzer 2011. *Translanguaging, a CUNY-NYSIEB Guide for Educators*. The Graduate Center, The City University of New York, New York.
- Choli Daróczi József – Feyér Levente 1988. *Romano–ungriko cino alavari: Cigány–magyar kyszó-tár*. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest.
- Derdák Tibor – Varga Aranka 1996. Az iskola nyelvezete – idegen nyelv. *Regio* 1996/7: 150–76.
- Deumert, Ana 2010. Imbodela zamakhumsha – reflections on standardisation and destandardisation. *Multilingua* 29: 243–64.
- García, Ofelia – Li Wei 2015. Translanguaging, bilingualism and bilingual education. In: W. Wright, S. Boun, & O. García (eds.): *Handbook of Bilingual Education*. Malden, MA: John Wiley, 223–40.
- García, Ofelia – Sarah Hesson 2015. Translanguaging frameworks for teachers: Macro and micro perspectives. In A. Yiacoumetti (ed.): *Multilingualism and Language in Education: Current Sociolinguistic and Pedagogical Perspectives from Commonwealth Countries*. Cambridge University Press, Cambridge, 221–42.
- García, Ofelia 2009. Education, Multilingualism and Translanguaging in the 21. Century. In: Skutnabb-Kangas, Tove et al. (ed.): *Social Justice through Multilingual Education*. Multilingual Matters, Cromwell, 140–58.
- García, Ofelia 2014. Countering the dual: Transglossia, dynamic bilingualism and translanguaging in education. In: R. Rubdy – L. Alsagoff (eds.): *The global-local interface, language choice and hybridity*. United Kingdom: Multilingual Matters, Bristol, 100–18.
- Halwachs, Dieter W. 2011. Language planning and media: the case of Romani. *Current Issues in Language Planning* 12/3: 381–401.
- Hegyvi Ildikó 2012. A nyelvi norma kérdése és az oktatás nyelve: összefüggések és dilemmák. *Iskolakultúra* 10: 117–22.
- Heltai János Imre 2015a. Sztenderdizációs dilemmák a romani és a beás nyelvi tervezésben. In: *Horizontok és dialógusok*. Konferenciakötet. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 83–91.
- Heltai János Imre 2015b. A romani és a beás nyelvi tervezés lehetőségei és kihívásai Magyarországon. *Regio. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom* 23/4: 27–57.
- Heltai János Imre 2016. Heteroglosszia: cigány/roma tanulók beszédmódjai az iskolában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28. (Megjelenés előtt).
- Jørgensen, J. N. – M. S. Karrebæk – L. M. Madsen – J. S. Møller 2011. Polylinguaging in superdiversity. *Diversities* 13/2: 23–37.
- Jørgensen, J. Normann 2008. Polylingual languaging around and among children and adolescents. *International Journal of Multilingualism* 5/3: 161–76.
- Kloss, Heinrich 1969. *Research Possibilities on Group Bilingualism: A Report*. (International Center for Research on Bilingualism, Publication B-18.) Presses de l'Université Laval, Québec.
- Kontra Miklós 1997. Tannyelvi diszkrimináció és cigány munkanélküliség. *Fundamentum* 2: 139–40.
- Kontra Miklós 2003a. Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* 2003/1: 24–6. Lásd még in: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 147–51.
- Kontra Miklós 2003b. Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? Papp István igaza. *Magyar Nyelvjárások*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve XLI: 355–68.

- Kontra Miklós 2005. Mi a lingvicizmus és mit lehet ellene tenni? In: Gábrity Molnár Irén – Mirnic Zsuzsa (szerk.): *Közérzeti barangoló*. (Műhely- és előadás-tanulmányok). Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 175–202.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Kovács Ágnes Melinda 2014. Korai kétnyelvűség és szociokognitív fejlődés. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 551–74.
- Laihonen, Petteri 2011. A nyelvvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban. In: Hires-László K. – Karmacs Z. – Márku A. (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Tinta Kiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest–Beregszász, 20–7.
- Lakatos Szilvia 2010. A romani nyelv helyzete a magyarországi oktatási rendszerben. In: Papp Anna Mária (szerk.): *Kevésbé használt nyelvek helyzete a Visegrádi Négyek Országában – Konferenciakötet*. Országos Idegennyelvű Könyvtár, Budapest, 56–70.
- Lanstyák István 2014. A kusza problémák néhány kérdéséről. In: Gróf Annamária – N. Császi Ildikó – Szoatak Szilvia (szerk.): *Sokszínű nyelvészet – nyelvi sokszínűség a 21. század elején*. Írások Kolláth Anna tiszteletére. Tinta Könyvkiadó – UMIZ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Budapest–Alsóőr, 211–6.
- Makoni, Sifree – Alastair Pennycook 2006. Disinventing and Reconstituting Languages. In: Sifree Makoni – Alastair Pennicook (ed.): *Disinventing and Reconstituting Languages*. Multilingual Matters, Clevedon, 1–41.
- Matras, Yaron 2005. The future of Romani: Toward a policy of linguistic pluralism. *Roma Rights* 1: 31–44.
- Matras, Yaron 2015. Transnational policy and 'authenticity' discourses on Romani language and identity. *Language in Society* 44: 295–316.
- Milani, Tommaso M. – Jonsson, Rickard 2012. Who's Afraid of Rinkeby Swedish? Stylization, Complicity, Resistance. *Journal of Linguistic Anthropology* 22/1: 44–63.
- Milani, Tommaso M. 2010. Language Ideology and Social Differentiation in a Swedish Print-mediated Debate. *Journal of Sociolinguistics* 10: 116–42.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–55.
- Orsós Anna – Kálmán László 2009. *Beás nyelvtan*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Kiadó, Budapest.
- Otsuji, Emi – Pennycook, Alastair 2010. Metrolingualism: fixity, fluidity and language in flux. *International Journal of Multilingualism* 7/3: 240–54.
- Pujolar, Joan 2007. Bilingualism and the nation-state in the post-national era. In: Heller, Monica (ed.): *Bilingualism*. Palgrave Macmillan, New York, 71–95.
- Réger Zita 1974. A lovári–magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 229–55.
- Réger Zita 1986. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rivera-Gaxiola, M. – J. Silva-Pereyra – P. K. Kuhl 2005. Brain potentials to native and non-native speech contrasts in 7- and 11-month old American infants. *Developmental Science* 8: 162–72.
- Rostás-Farkas, György – Karsai, Ervin 1991. *Cigány-magyar, magyar-cigány szótár*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Lawrence Erlbaum, Mahwah, N.J.
- Wiley, Terrence G. – Ofelia Garcia 2016. Language Policy and Planning in Language Education: Legacies, Consequences, and Possibilities. *The Modern Language Journal*, 48–63.

Heltai János Imre
 egyetemi adjunktus
 KGRE BTK

SUMMARY

*Heltai, János Imre***Pedagogy of the Unitary Language Repertoire**

This paper deals with questions of the language education of Roma primary school children, in the social environment of whom Romani language resources are in use, too, besides the Hungarian ones. This is done by using the toolkit of postmodern or new sociolinguistics. The theoretical ideas are concretized on the basis of a fieldwork carried out in an Eastern Hungarian Vlach Romani community and in the school visited by the children of this community.

The paper consists of three parts. The first one is related to the language education of the Roma children, and it focuses on the dominant sociolinguistic discourses of the last few decades: it points out that school and standard language use presuppose each other unnoticed because of the strength of the related language ideologies (Blommaert 2006, Laihonon 2011) in discourses about either Hungarian or Romani (Boyash). The second part concentrates on the difficulties that the children of these communities using Romani and Hungarian language resources have to face in school, and explains how language ideologies about standard and duality (bilingualism) in language use make school life more difficult for them. The final part is an overview about locally usable language education principles drafted on the basis of new sociolinguistics.

Keywords: language resource, language repertoire, language ideology, Romani, school

A dél-dunántúli délszláv (horvát, szerb és szórványos szlovén) bevándorlások nyelvi és néprajzi nyomai a földrajzi nevekben

8. rész*

5. Népszokások, néphagyományok

A népszokások fogalmának több értelmezése van, és tartalmának az emberi kapcsolatok formáitól a családi élet kiemelkedő eseményeinek megünneplésén át – a jeles napokhoz fűződő szokásokig – igen sok változata alakult ki (l. részletebben MNL. 4. 1981: 15–6). Anyagomban részben ezekre, részben pedig a vallási töltésű szokásokra mutatok be példákat. Ide sorolom például a régi idők jeles személyiségeivel, híres embereivel kapcsolatos mondákat és a történelem sodrában elpusztult településekre, templomokra vonatkozó népi emlékezéseket is.

Baranya megye

Horvátok

Sokácok

Mohácsi sokácok

Mohács: 223/113. szh. *Prálistyë* 'Pralište' Mosóhely a Duna szélén a sokácok részére. – Nh.: Mosószékkal, sulykolóval mostak. 223/270. *Popinica* 'Igraliste Popinica' Úr. – Nh.: A. sz. a századfordulón még nagyobb térség, a sokác lányok és legények vasárnap délutáni játszóhelye. Télen a sarki nádfödeles házban lakó öregasszony fogadta be őket. A név a 'papné, pap kedvese' valószínűleg egy népi játék neve. 223/282. *Kóló tér* : *Kóló* : *Busó tér* : n. *Púzsaplacc* 'Busóplatz' : szh. *Lëdinka* 'Ledinka' : szh. *Kólistyë* 'Koliste' : c. *Busó tér*, ~ *téroj* 'Busó tér' : mc. *Kóló tэрó* 'Kóló tér' : rc. *Paskony* 'legelő' [...]. „A XIX. század elején itt még holtág húzódott; magasabb talajvízálláskor csónakkal lehetett csak átkelni” [...] Nh.: Itt van a messze földön ismert sokác népszokás, a busójárás (szh. *poklada* 'farsang') gyülekező helye. A mulatság régebben három napig tartott, farsangva-

* Az 1. részt, az összefoglalót és a bibliográfiát l. a Nyr. 2014/4. számában; a 2. részt a Nyr. 2015/1. számában; a 3. részt a Nyr. 2015/2. számában; a 4. részt a Nyr. 2015/4. számában; az 5. részt a Nyr. 2016/1. számában; a 6. részt a Nyr. 2016/2. számában, a 7. részt a Nyr. 2016/3. számában közöltük.

sárnaptól húshagyókeddig. A busójárás a más népeknél is megtalálható télbúcsúztató, termékenységvarázsló ünnepekhez tartozik. Balkáni hazájukból hozhatták magukkal a sokácok. 223/650. *Csele* : *Cselei-högy* : *Csele-hégy* : n. *Cseli* : n. *Csali* 'Tschelin' : szh. *Cselin* 'Čelin' : szh. *Cselinsko brdo* 'Čelinsko brdo' [...] Azelőtt sokácok birtokolták. Szigetiek is. [...] – Nh. (sokác): itt állt valamikor *Méhesfalva*. Minden bizonnyal népetimológia a szh. *pčelinjak* 'mézes' alapján. A *Cselény*, *Csalina*, *Cselin* név nagyon gyakori a területtel érintkező somberek határában. L. ott a 272–7, 286, 290, 296. sz. neveket! 223/651. *Cselei-vögy* : *Csele-vögy* : *Csele-völgy* : n. *Cselíner Tól* 'Tscheliner Tal' : j. *Csele-Tál* 'Tsheletal' : szh. *Cselin* 'Čelin' [...] a Csele patak völgye. A múlt század közepe táján főleg a sokácok birtokolták. 223/703. *Görög-högy* : *Görög-hégy* : [...] szh. *Grěcsko brědo* : szh. *Grcsko brdó* : szh. *Gricsko brdo* 'Grčko brdo' [...] P. „fekszik a szőlőhegyen; nevét onnan kapta, hogy azt egészen görögök birták”. – Nh. (sokác): a törökök és a szerbek előtt már görögök is éltek Mohácson. Ez volt a szőlejük (BMFN. II. 427, 441, 442, 477, 482).

Falusi sokácok

Lothárd: 163/35. *Kucsërina* : szh. *Kutyërina* 'Kučerina' [K3: *Kuthserina Balukana*; mo K 12: *Kutserina* ...K8: *Kucserina*] Ds, sz. Elbeszélések szerint itt volt a falu régi helye. [...] A 'Kučerina' jelentése: 'ház(hely)'-re utal. 163/70. *Egerági uti-dülő* : szh. *Lotár* 'Lotar' : szh. *Na Lotár* 'Na Lotar' [K3, 8, 10, 12, P: *Lotar* K16: *Lothárd*...] S, sz. Elbeszélések szerint itt volt a falu régi helye. Szántás közben tégladarabok kerültek elő. – **Magyarsarlós:** 143/13. *Rít* : szh. *Rít* 'rét, nádas' [*Jókai Mór u*] U. A falunak az árkon túli része. – A. sz. régebben csak német betelepültek lakták, és az árkon innen nem volt szabad jönniük, mert a „falusiak” visszakergették őket. Emiatt verekedésekre is sor került. 143/48. *Sórosi csárda* : *Csárda* : szh. *Sároska csarda* 'Šaroška čarda' [...] – A. sz. régebben, aug. 20-án, Szent István napján itt nagy búcsút tartottak; hét–tíz falu horvátja jött össze a környékről, 2–3 napra is. 143/67. *Szent János-köröszt* : szh. *Ivanov kríz* 'Ivanov križ' Ke. – A. sz. május 16-án és július első péntekjén körmenetben jártak ide. – **Nagykozár:** 139/58. *Ritics* : n. *Ritics* : szh. *Ritics* 'Ritič' [...] S, szó, sz. – Farsang hétfője a sokac asszonyok napja volt; ezen később már a németek és magyarok is részt vettek. Férfinek ilyenkor nem volt szabad Riticsbe menni. (Aki ide merészkedett, csúnyán, durván megtréfálták.) Az asszonyok dudást fogadtak. Aradi József keresztúri lakos, a népművészet mestere járt dudálni. Öreg lábosokkal, kannákkal doboltak, zászlóval (mindenféle rongyokkal), jelmezekkel vonultak a pincesoron végig. Sütöttek, főztek. Estig mulattak. Este a férfiak váltották fel őket. Ők folytatták a mulatozást asszonyok nélkül, hajnalig. – **Olasz:** 156/73. *Zidina* : szh. *Zidina* [...] Egy régi kolostor romjai találhatóak itt. A név így a szh. *zidina* 'romok, falromok' főnévvel hozható kapcsolatba (BMFN. I. 825, 843–5, 910, 943–4). – **Erdősmárok:** 209/86. *Frájtár* : n. *Fraitál* 'Freiteil' : szh. *Lívadszka* 'réti föld' [K5, K12: *Freithal*; K17: ~] [...] A feudális terhektől korábban megváltott 'szabad föld'. A szh. név rét közelségére utal. – Nh.: Itt volt a régi falu. A törökök pusztították el. – A. sz. néhány éve ásatás közben vörös téglákra és cserépedényekre bukkantak. A leletek a mohácsi múzeumba kerültek. – **Lánycsók:** 216/89. *Tábor-*

tér : szh. *Táboristyě* [...] S, sz. A szh. *táboristye* 'táborište' szó jelentése táborhely. – A. sz. itt táboroztak 1526-ban a magyarok. – **Maráza**: 202/26. *Kis-kút* : *Kút* : n. *Prinnjie* 'Brünnlein' : szh. *Máli bunár* : szh. *Bunarity* 'kis kút' F. Nh.: Régi horvát népszokás volt, hogy az ifjú párt a rontó szellemektől megóvják, a lakodalmom utáni reggel a rokonság a forrás mellett rozsszalmát égetett el, körül táncolta, majd keresztülgrált rajta. Manapság már csak táncolnak, énekelnek ott. 202/29. *Hidák* : n. *Hidák* : szh. *Hidák* [...] *Hidága* [...] középkori falu nevét őrzi. [...] – Nh.: A hidáki erdőben betyárok tanyáztak egykor. 202/90. *Vároli*: n. ~ : szh. *Varaje* Ds, e, l. A máriakéemendi várhoz tartozó elpusztult középkori falu. *Váralja* [Gyl: *Varalya*, *Varalia*] nevét őrzi. – **Monyoród**: 215/74. *Felső-Rasztina* : n. *Éve Rasztina* 'Ober Rastina' [...] S, sz. Magasabban fekszik, mint az Alsó-Rasztina. – A szájhagyomány szerint itt terült el a régi falu; később a török időkben északabbra húzódtak a a völgyek védelmébe (BMFN. II. 196, 198, 281, 350, 354).

Településtörténetét, néhány helynevet és egy-két névadatban megőrzött néphagyományát figyelembe véve fölmerülhet az a gondolat, hogy talán a *falusi sokácok* csoportjába sorolható **Máriakéemend** is. Erre utal a község itt idézett népességtörténetének néhány adata: „A török hódoltság végére elnéptelenedett. A hódoltság után előbb horvátok telepedtek itt meg, majd 1720 körül németek szálltak meg a faluban. [...] – P. sz. „1730-ban, miután a kuruczok által elpusztított, Antalovics György és családja által, kikhez néhány illyr és fuldai Sváb csatlakozott – népesítettet”. – A török kiverése után valószínűleg rövid ideig *rácok* telepedtek le. Erről vall mindmáig a német szájhagyomány, valamint három népi, ill. térképi helynév (248, 341, 342. sz.) s Pesty előző idézete. [...] – A maig élő német néphagyomány: a mai községet 7 horvát család alapította a Horvát utca É-i kanyarodása helyén” (BMFN. II. 315).

A fenti *illyr* ~ *illir* megnevezéssel kapcsolatban fontosnak tartom annak megjegyzését, hogy a felhasznált forrásaiban általában – így például **Lengyeltóti** népességtörténetében is – a horvátoknak a *sokác* néprészlegére vonatkozik (pl. vö. erre Szita 1993: 23). **Máriakéemend** község településtörténetét érintő, a Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtésből idézett, néhány *illyr* bevándolására utaló följegyzés ugyancsak a horvát lakosokra vonatkozik. Ezt a községben fennmaradt, a horvátokkal kapcsolatos hagyomány is megerősíti: 214/102. *Horvát utca* : n. *Krovotekaszé* : n. *Krovotnkaszén* 'Kroatengasse' [...] Nh.: A török után itt telepedett le, és alapított új falut 7 katolikus horvát család. Vezetőjük Antalovics György, a „gazdag Gyuri” a régi 78-as számú telken lakott (BMFN: II. 323). Két helynév viszont annak emlékéért őrzi, hogy kisebb számban *rác* (szerb) lakosság is beköltözött. Erre utalnak a következő német nyelvű helynevek: 214/341. n. *Rácekrovo* : n. *Rácekroóm* 'Raizengraben' [...] A 60-as évek óta száraz meder. Elnevezése az egykori *rác* lakosságra emlékeztet. 214/342. *Rácenvize* : n. *Rácevize* : n. *Rácevize* 'Raizenwiese' [K8: *Ráczen wiesen*; r ...] S, r, l, azelőtt rét. A. sz. neve ugyancsak *rác* lakosokra emlékeztet (BMFN. II. 337).

Máriakéemend néhány helynevéhez a horvátokkal, illetőleg a sokác etnikai csoporttal kapcsolatos népszokás vagy valamilyen néphagyomány fűződik. Ezek a következők: 214/268: *Csárda* : n. *Csárta* 'Tscharda' : szh. *Csárda* 'Carda' [...] É volt, csárda és lakás, a Weidinger család tulajdona. Nh.: Hét közben alig

volt forgalma, vasárnap igen nagy. Búcsújáráskor 15–20 falu zarándoklóit látta vendégül. A vásár idején a termekben és az udvaron táncoltak; a sokácok például hagyományosan a tekepálya kis térségén kólóztak. 214/336. n. *Krovotefélt* : n. *Krovotnféld* 'Kroatienfeld' [...] Azelőtt jobbra szőlő. 'Horvátföld': lehetséges, hogy a falut alapító horvátoké volt; de elképzelhető, hogy a három szomszédos falu horvátjainak földjével érintkezett, esetleg tőlük vásárolták meg (BMFN. II. 332, 336).

A fent bemutatott csekély számú példát és a község földrajzi elhelyezkedését tekintve véve elképzelhetőnek tartom, hogy korábbi (hercegovinai és boszniai) hazájukból Baranya megyébe költözve a sokácok arra törekedtek, hogy egymáshoz lehetőleg közel települjenek le, és így – valószínűleg kisebb számban – **Máriakémend**re is elkerülhettek. A község északi és déli szomszédságában ilyen, a *falusi sokácok* etnikai csoportjába tartozó faluk a következők: **Maráza, Kátoly, Erdősmárok, Monyoród, Lánycsók** és **Versend**. Egyrészt földrajzi helyzete, másrészt egyes helynevekhez fűzött csekély számú, nyomokban fennmaradt, néprajzi értékű közlés alapján **Máriakémend** – egykori déli szláv (horvát) nyelvű részét – bizonyos mértékig a *sokácok* etnikai csoportjára jellemző néphagyományok megőrzőjének tartom. Kétségtelen azonban, hogy ezt a megállapításomat csak kevés példa támasztja alá, horvát nyelvű földrajzi nevek pedig egyáltalán nem erősítik meg. Ezért úgy gondolom, hogy a község *nem sorolható a falusi sokácok etnikai csoportjába*.

Dráva menti sokácok

Alsószentmárton: 317/53. *Tót-föld* : *Tótok földje* [Bt: *Tótok földje*] S, sz. Úgy tudják, hogy a Kupuszináról áttelepültek földje volt (BMFN. II. 933). Több példa nincs.

Beremend helyneveiből kiválasztott példák bemutatása során a Pesty Frigyes-féle gyűjtésből már idéztem a következő településtörténeti összefoglalást: „P. sz. „Hozzá tartozik: *Ráczboja puszta, Vörös csárda, Beremen* lakói: magyarok, németek, rácok, sokácok. A vegyes lakosság itt egymással [1865-ben] csak a rácz nyelvet használja. Magyar lakossága 30 év előtt Tolna és Veszprém megyékből származott ide” (BMFN. II. 942). Itt ezt azért ismételt meg, mert Beremend nemzetiségi nyelveinek helyzete, szerepe (különösen a szerb) – a 19. századi horvát és/vagy szerb nyelvű Baranya megyei településekhez viszonyítva – több szempontból sajátos volt. Ez a tény bizonyára hatást gyakorolt Beremend nyelviségére, és egyszersmind gátolta a sokác néphagyományok megőrződését is, ha azok valóban kialakultak a korábbi évszázadokban. Ha volt is néhány, **Beremend** földrajzi neveihez kapcsolódóan nem őrződtek meg. Mindezek alapján egyáltalán nem sorolható a *Dráva menti* sokácok etnikai csoportjába. A másik két helység (**Alsószentmárton** és **Kásád**) idetartozása viszont horvát nyelvisége és népeségtörténete alapján egyaránt elfogadható, a helynevekhez fűződő népi közlések hiánya viszont egyáltalán nem mutatja a sokácokra általában jellemző hagyományörzést, azaz ide tartozásuk néprajzi szempontból vitatható.

Bosnyákok

Áta: 184/25. *Temető-dülő* : szh. *Sztáro gróbljē* [K2: *Kod Grobja...* K12: *Kod groblje*] Ds, sz. – Nh.: valamikor templom is volt ezen a helyen, mert szántás közben követ, téglát találtak itt. – **Kökény:** 160/76. szh. *Kod kríza* [...] Egy kereszt áll az útelágazásnál. Áldozócsüörtökön körmenettel indultak oda az emberek búzát szentelni. 160/81. *Mészáros ut* : szh. *Miszarszki pút* [...] A szalántai plébániához tartozó kökényiek ezen az úton mentek templomba (misére) Németibe. – **Németi:** 179/22. *Szökédi ut* : szh. *Szukidszki pút* : szh. *Drumity* Ut. Ezen az úton a bisseiek Pogányon keresztül Pécsre jártak. – Nh.: Búcsújáróút Gyüdre. 179/44. *Szēlistye* : szh. *Szēlistyē* [K12: *Selištje* P: *Szelistye*; sz] D, sz. – A. sz. régen itt volt a falu. 179/47. szh. *Vodēncsica*. Jelentése 'kis malom'. Ezen a helyen kis malom állt, amelyet lebontottak. – A. sz. a németiek és a szalántaiak itt örölték gabonájukat. A két falu öregjeinek megegyezése alapján kijelölték a családok számára az őrlési napokat. Állandó molnár nem lévén, a kulcs kézről kézre járt, így mindenki a saját gabonáját örölte. – **Szemely:** 155/23. *Szentkut* : szh. *Szveta voda* 'Sveta voda' [K9: *Szentkut...*] F. Augusztus 20-án ide jártak szenteltvízért. 155/41. *Dērgovac* : szh. *Drēgōvac* 'Dregovac' D, Vö, sz. – Nh.: A domb tetején földvár és kolostor volt. A kolostor 1704 körül pusztult el. A mellette levő temető sírjai még napjainkban is láthatók. 155/55. *Szēlistya* : szh. *Szēlistyē* 'Selište' [K12: *Seliste* P: *Szelystya*] S, sz. – A. sz. a falu régi helye. A templom nyomai napjainkban is jól láthatók. Közvetlen a kolostor szomszédságában volt. – **Szökéd:** 173/50. *Nēmēdi-kērész* szh. *Nijēmētszki kríz* 'Nijemetski križ' Ke. A Németi felé vezető út elágazásánál. Flórián-napkor (május 4-én) ide jártak búzát szentelni. Ha aszály volt, esőért imádkoztak a keresztnél (BMFN. I. 908–9, 930, 990, 1014–5, 1031).

Egyéb horvát csoportok

Dráva menti horvátok I.

Drávasztára: 293/15. *Régi temető* : szh. *Sztáro gróbljē* 'Staro groblje' : *Szelistyē* 'Selište' [...] A falu régi temetője volt. – Nh.: *Viskóc* falu volt e helyen. – **Felső-szentmárton:** 277/48. *Lēscsinca* : szh. *Lēscsincē* 'Liješće' [K8: *Lesztnicza* K14: *Lestincza...*] A területet mogyoróbokrok (szh. 'liješće') borították. E területen egy rossz hírű csárda állt. A tönkrement tulajdonosnak, Bandernak volt egy Katica nevű lusta és ügyetlen lánya. A faluban szállóigévé vált a következő mondás: „Ne ide njoj od ruke ko Banderovoj Katici gra brati” („Úgy megy neki a munka, mint Bander Katicának a babszedés”. 277/113. *Táborpuszta* : szh. *Táboracska puszta* 'Taboračka pustara' [...] A. sz.: Szent László e helyen kelt át seregeivel a Dráván, és az említett helyen állt a tábora. 277/141. *Cērkvistyá* : szh. *Crkvistyē* 'Crkvište' [...] – A. sz. a régmúltban ezen a területen feküdt a falu, s az említett ponton állt a templom. A szh. eredetű *crkvište* 'templomhely' köznévv is erre utal (BMFN. II. 760, 763–4).

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Erdősmecke: 191/101. *Héthárs* : n. *Szive Line* 'Sieben Linden' : szh. *Szedam lipa* Ds, hét hársfa az út mentén (védeett facsoport) és a körülötte elterülő erdőrés. – A. sz. a századfordulón ültették Erzsébet királyné halála emlékére. 191/132. *Bokor* : n. *Pokeder Vald* 'Pokarder Wald' : szh. *Bokorszka suma* 'bogárdi erdő' [...] – P. sz. a német név az elpusztult *Bogárd* község nevét őrzi; nyomai a múlt században még látszottak. – Az 1591-i török adóösszeírás *Bogancs* pusztja néven említi. A mostani magyar és szerb változat a német név népetimológiás formája. 191/206. *Várhégy-düllő* : *Sloszbërg-düllő* : n. *Slouszpëerih* 'Schloßberg' : szh. *Klisza* 'várhegy' [...] Itt egykor vár állott. – Nh.: A dülön régen bronzkutyát találtak. Arany volt benne. 316/24. *Karastica* : szh. *Karasic* [...] Vf. – **Dunafalva:** 205/133. *Angyal-kápolna* : n. *Énszl-Khapell* 'Engelskapelle' : szh. *Sztára kapela* 'öreg kápolna' [P: *Angyalok egyháza*] Rom a Duna medrében [...] – A középkorban itt templom és kolostor épült. [...] A máig élő igen makacs néphagyomány szerint II. Lajost és Szapolyai Györgyöt (más változat szerint: Szapolyait és Tomorit) ebben a kolostorban ölték meg, és a templomban temették el. – **Dunaszekcső:** 204/128. *Csatorna* : *Római kút* : n. *Rere Prune* 'Rohr-Brunnen' : szh. *Csészma* 'forrás' [*Római kút*] F, a víz csatornacsöből folyik, innen a magyar és német elnevezés. – Nh.: a kút a római időkől származik. A szerb lakosság török jövevényszóval jelzi régi eredetét. 204/133. *Szerb-kocsma* : *Ponty-kocsma* : n. *Rácsih Vertszausz* 'Raizisches Wirtshaus' : szh. *Sárán* : szh. *Sárán bircuz* 'ponty kocsma' : c. *Szirbicko kircsima* 'szerb kocsma' [...] É. italbolt; régebben kocsma, főleg szerbek látogatták, cégére ponty volt. [...] – Nh.: 1938-ig itt tartották a halászbúcsút. Péter–Pál-napkor hajnalban májusfát ültettek a kocsma elé a halászok. Innen zeneszóval végigvonultak a falun, és verses köszöntővel bálba invitálták a halászcsaládokat. A menetben két halászlegény vitte a virágkoszorúval díszített óriás pontyot. Ezt követte a bál. Másnap hajnalban ünnepélyesen bedobták a feldíszített halat a Dunába, hogy a jó halszaporulatot biztosítsák. 204/151. *Szerb-köröszt* : n. *Rácsih Kraic* : n. *Rácizsi Kraic* 'Raizisches Kreuz' : szh. *Crvëni krszt* 'vörös kereszt' : szh. *Szrpszki krszt* 'Szerb kereszt' c. *Szirbicko trusul* Ke, vörösre festett fakereszt bádogtesttel. – Nh.: Búzaszenteléskor ide vonult a szerb lakosság. – **Mohács:** 223/17. *Köröszt-malom* : n. *Krémermill* 'Krämermühle' : n. *Kraicmill* : j. *Kracmil* 'Kreuzmühle' : szh. *Simunkovityëva vodënca* : szh. *Simonkovičsëva vodënica* 'Simonkovičeva vodenica' [...] – Nh.: Régebben húsvét másnapján a malom melletti réten, a szabadban táncoltak a város iparosai, parasztjai – Emmauszt ünnepelve. 228/22. *Lajos kiráj* : *Lajos-emlék* : *Lajos-szobor* : n. *Lutvih-Tenkmlól* 'Ludwig-Denkmal' : j. *Denkmal off Lajos* 'Denkmal von Lajos' : szh. *Kod Lajos králya* 'Kod kralja Ljudevita' : szh. *Krála Lajosa szpomenik* 'Spomenik kralja Ljudevita' : c. *Lajos szobro* : mc. *Lajos-szobró* : rc. *Lajosiszko szobró* 'Lajos-szobor' [...] – Nh.: (több változatban is él): II. Lajos nem a Csele-patakba fulladt, a szekesői kolostorban ölték meg az urak, majd visszahozták, és itt eltemették. 223/28. *Szöllőhgyi kápolna* : *Jakab-kápolna* : szh. *Kapëla* 'Kapela' : szh. *Jókovoba*

cĕrkva : szh. *Jakoba crkva* 'Jakobova crkva' [...] É, műemlék 1833-ból. Belseje paraszi festő alkotása. – Júl. 25-én (1950-ig) ide búcsúkörmenet indult a városból istentiszteletre, s ugyanígy vissza. 223/38. *Kónyica* : szh. *Kónyica* 'Konjica' [...] A Csele-patak torkolatának környéke. A szó népi jelentése 'lóítató, lógázoló'. Nh.: A nevet azért kapta, mert itt halt meg Lajos király és sok menekülő, itt torlódtak össze a lovak hullái. 223/50. szh. *Sisatovac* 'Šišatovac' S, nyárfás, sz, k, részben beépítve. Az első világháború végéig szerb juhlegelő. A név 'birkanyíró hely'-re emlékeztet. Nyírás előtt itt mosdatták a birkákat a Duna sekély vizében, de itt mosták meg a szurkos búzát is, mielőtt malomba vitték. [...] – A. sz. az 1700-as évek elején itt szerb település lehetett, mert a patak közelében régi temetőt tártak fel. Ez valószínűleg Csele falu. 223/289. *Szerb iskola* : szh. *Szrpszka škola* 'Sprska škola' : szh. *Rácka skula* 'Racka škola' [...] É, 1945-ig a szerbek iskolája, jelenleg a paplakás tartozéka. – Nh.: Már a török hódoltság alatt volt iskolájuk. Nádfödeles épületük a 18. sz.-ban leégett, benne a gör. keleti egyház összes irata is. A jelenlegi épület 1874-ben készült. 1914-ben 64 gyerek látogatta. Szerb nyelvű tanítás folyt, de a magyar nyelvet is oktatták a 20. sz.-ban. 223/290. *Görögkeleti-templom* : *Ráctemplom* : *Porta* : *Szerb-templom* : szh. *Porta* 'Porta' : szh. *Crkva* 'Crkva' : szh. *Szrpszka crkva* 'Srpska crkva' : *Rácka cĕrkva* 'Racka crkva' [...] É, műemlék. Az egykori görögkeleti vallású szerb negyed barokk tempolma 1750-ból. – A. sz. régebben a Szentháromság ünnepén dallal-táncsal egybekötött sátoros búcsút tartottak a szerbek a templom körüli *portán*. 223/807. *Legelő* : szh. *Pasnyak* 'Pasnjak' [... K8/2: *Mocskos hát*; I K12: *Mocskos háti legelő*...] S, ártéri e, l. A tsz erdősítette 1960 után. – A. sz. az 1885-ös elkülönözés után a csordát hajtották ide az 1960-as évekig Szent György-naptól Szent Mihály-napig. Régi hivatalos nevét a Mocskos-sziget közelségéről kapta. 223/1238. *Török fok* : n. *Tierke Kráve* 'Türkengraben' : szh. *Turszki fok* 'Turszki kanal' : c. *Horahani sanc(ol)* : mc. *Terecko jarko* : rc. *Sánc dö Turk* [...K 8/3: *Török fok*; fok] Cs. – A. sz. a múlt században vagy még azelőtt sokszor jöttek ide törökök, és keresték a fokot meg egy nagy jegenyefát. Állítólag egy láda arany van a fa tövében elásva. – **Somberek**: 201/22. *Sauska-kastěj* : *Kastěj* : *Szociális Otthon* : n. *Sauski-Khasztĕll* : n. *Khasztĕll* 'Kastell' : szh. *Zausko dvórac* 'Sauska-kastély [*Járási Szociális Otthon*] É, a 19. század elejéről, korábban földesúri kastély, ma szociális otthon. – Nh.: „elátkozott kastélynak” tartják, mivel építéskor a földesúr egyik jobbágját halálra kínoztta, és befalaztatta. – Nh.: Sauska Jenő 1848-ban generális volt; elvesztette a lábát, falábat kapott. Itt rejtőzött el a prэшázakban, különben Aradon kivégezték volna. – Nh.: Téliidőben a koldusok ebédet és öt krajcárt kaptak; naponta egész karaván vonult a kastélyba. 201/254. szh. *Kasikara* 'kanáltartó' [...] Szerb Nh.: „Itt süllyedtek el II. Lajos lőporos hordói. Eső után ma is lőporszagot érezni”. 201/285. *Lujza-vőgy* : n. *Luistall* 'Louisetal' : n. *Luisztól* 'Loustal' : szh. *Szrpszka dolina* 'szerb völgy' [Vás.: *Louis Thal*] [...] A név eredete bizonytalan: a magyar változat a báró Lujza nevű leányára emlékeztet, mivel ő kapta örökségül. A német adatközlők Mirbach Lujzát, de Sauska Luit is emlegetnek. A szerbek magukénak vallották a völgyet: hagyományuk szerint itt településük volt; pincék, épületmaradványok még a múlt században is láthatók voltak. – **Véménd**: 193/7. n. *Rácsih Trĕnk* 'Raizische Tränke' : szh. *Válovi na brdu* 'Valovi na brdu' 'vályuk a hegyen' F. – A. sz. régebben a bővizű forrás vizét fa-, később betonvályukba

vezették. Naponta ide terelték a jószágot, de innen vittek permetvizet is. – Föltehető, hogy a török idők után beköltözött, de a kurucoktól elüldözött szerbek 1711 után itt kezdtek letelepedni a forrás és a szerb temető közti szakaszon, a mai Hegy utca egyik részén. Itt találtak forrást, itt voltak közel a menedéket nyújtó erdőhöz. 193/73. *Ábécé* : n. *Ábécé-Ksëft* 'Supermarkt' É, ABC-áruház a 70-es évek végétől. [...] Korábban *Trábërt-kocsma* : n. *Trávetsz-Vietszhausz* : szh. *Trábërtov bircusz* 'Trabertov krëma' [...] – A. sz. „régén a község kocsmája volt”. Egykori tulajdonosáról nevezték el. – Nh.: Aug. 15-én tartották a környékbeli szerbek a nagy búcsút (szh. 'Kermes' : n. *Rácsih Khirmesz* 'Raizische Kirmes'). A lányok ilyenkor selyemünneplőt, nyakukon *láziást* : láncon függő arany pénzérméket (szh. 'dukati'), fülükben arany fülbevalót (szh. 'mindusi') hordtak. – Nh.: A szerbek általában más községekből házasodtak. A gazdák búcsúra elhozták eladó lányukat. Erre az alkalomra – nagyozolásból – új kocsit, lovat, szerszámot vásároltak adósságra, és ettől a legtöbb család elszegényedett. 193/144. *Cikói ut* : *Cikói út* : n. *Cikore Vék* 'Zickoer Weg' : szh. *Cikovszki pút* 'Cikovski put' Erdei út *Cikó* : n. *Zicko* : szh. *Cikov* felé. – A. sz. ezen az úton vonult a németiség körmenete a Tolna megyei Cikóra Flórián-napkor a tűz védőszentjének ünneplésére. A szerbek Péter és Pálkor (*Petrovo*) zarándokoltak a grábóci kolostori búcsújáráhelyre. 193/211. *Apátner Grund* : *Apatner Grund* : n. *Apátner Kront* 'Apadner Grund' : szh. *Sztári Bërak* 'Stari Berak' [...] Peremén valamikor szőlőt is termeltek. Nevét Bátaapáti határának közelségéről kapta; a szerb néphagyomány viszont *Berek* : szh. *Berak* nevű elpusztult községet említ. 193/243. *Dömörkapui ut* : n. *Dëmerkhape Vék* (a palotabozsokiak sz.) 'Dömörkapuer Weg' : szh. *Dëmerkapij iduty* 'Demerkapija iduc' rc. *Gyálu lu Demerkapu* 'dömörkapui út' *Út Dömörkapu-telep* : szh. *Demerkapija* [...] – Nh. (szerb): Valamikor szerb település volt itt. A múlt században a lovak elrablásából élő szerb betyárok (szh. *beçari*) itt rejtőzködtek. 193/262. n. *Pann Uros* 'Beim Urosch' : szh. *Uros* 'Uroš' 'Vö, e. Uros nevű szerb család pincéjéről. – Nh. (szerb): régi szerb település helye is. 193/274. *Szerb-förás* : *Szërb-forras* : *Szent-kút* : n. *Rácsih Prënnjie* 'Raizisches Brünlein' : j. *Szerbise Kvëlä* 'Serbische Quelle' : szh. *Vodica* 'Vodica' : rc. *Fontëna szfüntë* : rc. *Fontúna szfüntë* 'szent forrás' [K16: *Heilbrunnen*] F, „szentelt kút”. A környék szerb lakosságának búcsújárá helye volt. Nagyboldogasszonykor (aug. 28-án) kb. 1940-ig a szerb pap itt misézett, és megszentelte a vizet. 193/281. n. *Alt-Vémënd* 'Alt-Wemend' : szh. *Batova* 'Batova' Os, sz, e. – Nh. (szerb): elpusztult falu helye az öreg templom környékén. – A szerbek 1855-ben, az első kataszteri térképek készítése idején még emlegették. 193/282. *Alt Kirk* : n. *Alt Khierh* 'Alte Kirche' : szh. *Sztára crkva* 'Stara crkva' Rom, mlen. – Nh.: Épülettörmelékek mutatják, hogy templom állt itt valamikor, körülötte pedig falu. Egyik adatközlőnk (E. B.) keresztet szántott ki a földjéből. – Nh. (szerb): Ez volt *Batova* ('Bártfa') szerb temploma. Még korábban itt állt a szerbek fonott falú temploma, amelyet a kurucok gyújtottak föl *Batova* és *Uros* falvakkal együtt. 193/292. *Orbán-körösz* : *Gaszbërgi Orbán-kërësz* : n. *Uerváni-Kraic* 'Orbáni-Kreuz' : n. *Andrëze Hóufsz-Kraic* 'Andresen Hofskreuz' : szh. *Orbanija* 'Orbanov krst' : rc. *Trúsu lu Orbány* 'Orbán keresztje' Ke, talapzatán Orbán-szoborral. – Nh.: A szőlő oltalmazója tisztelésére, jégverés, fagykár ellen állíttatta Wilhelm György és neje 1851-ben. Újabbán a Hof család gondozza. A határban három Orbán-kereszt volt. Orbán-napkor évente más-más kereszthez

(lásd még a 355, 377. sz. neveket!) processió vonult. Ha a gabonát abba a dűlőrészbe vetették, búzaszentelésre is. 193/299. *Trëfort-pusztá : Trëport-pusztá : n. Trëfor(t)-puszte : szh. Pusztara 'Pustara' : [...]* – Nh.: Amikor a század elején kutat ástak, keskeny aranyeret találtak. Hesz tanító aranybányát akart nyitni, de nem volt gazdaságos. – Nh.: A legények hagyományos pünkösdi lóversenye innen indult. Az lett a győztes, aki előbb ért be a templomhoz. – Nh.: (szerb): Pünkösdkor (szh. *dovë 'dovi, dova'*) a lányok pünkösdi királynőt választottak. 193/343. *Hotërtailë : Hottërtailë : Hottërtailë-düllő : n. Hute(r)tál 'Hotterteil' : szh. Szëlistyë 'Seliste' [...]* S, sz. A szomszédos Bátaszék falu dűlőivel határos. – Nh. (szerb): A szerb név, 'faluhely' elpusztult település emlékét őrzi. 193/368. n. *Rácsih Kraic 'Raizisches Kreuz' : szh. Szrpszki krszt 'Srpski krst' 'Ke volt fából. Az 1900-as évek elején elkorhadt. – Nh.: A szerbek ide vonultak búzaszentelésre. 193/437. Bátaszéki út : Bátaszéki út : Dolinai út : n. Pádeszëker Vëk 'Badersecker Weg' : n. Toliner Vëk 'Dolinaer Weg' : szh. Bacjëcski pút 'Bacječki put' : szh. Dolin iduty 'Iduci u Dolinu' : rc. Kalyë lu Dolina 'dolinai út' út, dűlőút a Tolna megyei Dolinapuszta és Bátaszék község felé. [...] A vémenédek rendszeresen jártak oda munkába. – A. sz. Dolina (szh. 'völgy') régi szerb település. A múlt században itt rejtegették a szerb betyárok a távoli helyekről (pl. Szerém megyéből) ellopott lovakat. A Vörös kereszt (435. sz. név) körüli réteken kipányvázva legeltették, majd hamis „passzussal” eladták a lovakat a szekszárdi és más vásárokon. 193/475. szh. Prkosz 'Prkos' Ds, vö, Os, sz. – Nh. (szerb) : Elpusztult szerb település emlékét őrzi (BMFN. II. 33, 34, 37, 54, 58, 62–3, 67, 70, 72–5, 76–7, 79, 81, 85–6, 88, 180, 190, 192, 212–3, 220, 220–1, 239–40, 417–21, 443–4, 455, 491, 509, 589, 594).*

Kékesd helynevei között is *nyomokban* megőrződött egy-két ide sorolható olyan példa, amelyhez **rácokkal** (szerbekkel) néphagyomány fűződik. Ezek pedig a következők: 119/66. *Csárda* Rom. Régi betyárcsárda, Horváth Mihály (Csárdás Mihály) tulajdona volt. – Nh.: A vásárokról betérők lovait kötötték el a betyárok, akik a Karasica hídja alól lestek a kedvező alkalomra. A csárdának akkora volt a pincéje, hogy *Rúzsza Sándor* lovagolt benne. Más a. sz. ez csak Milos rác zsi-vány lehetett. 199/134. *Rác-vögyi-forrás* F a hasonló nevű völgyben. Ez látta el vízzel a Mocsilákat. 199/143. *Rác-vögy* [K2: *Rác völgý ; e K8: Rác völgý, Rác völgý, Rác völgý... K12: Rác völgý... P: Ráczföld] ...– P. sz. „valamikor a monda szerint menekvő rácok tanyája vala”. – Nh.: Itt régen falu állt, gazdag rácok lakták. A völgy 7. dombján egy kád arany és bor van elásva. Régóta keresik, de nem akadnak rá, mert nem tudják, melyik a 7. domb. – A völgyben vesszővel fonott, égett falmaradványokat is találtak (BMFN. II. 166, 168).*

Mohács délnyugati vidéke

Ivándárda: 236/33. *Kut* : n. *Ráce Prinje 'Raizisch Brünlein' : n. Hailich Prinje 'Heiliges Brünlein' : szh. Szvëti bunar 'Sveti bunar' : szh. Vodica 'Vodica' Kút. A szerbek búcsújáró helye volt régen. Május 6-án Szent György napján vonultak ide templomi zászlókkal, 3 pap tartotta a ceremóniát, s szentelte meg évente újra a kút vizét. – **Lippó:** 234/ 68. szh. *Szalasity 'Salašić' [K8: Szalassics; sz K9: Szalacsics]* S, sz. Szántáskor, kapáláskor téglák, cserepek kerültek elő. – A. sz. régen itt volt a falu. – **Majs:** 231/57. *Szerb utca : Adi utca : Ráce kosze 'Raize**

Gasse' : szh. *Szrpski szokák* 'Srbski sokak' [*Ady Endre utca*] U. Szerbek laktak itt (BMFN. II. 577, 589, 594).

Villány és déli környéke

Illocska: 316/28. *Sztárilócska* : *Szárilócska* : *Sztárilócs* : szh. *Sztaraillocska* [...] Úgy tudják, hogy itt volt régen a falu. – **Villány:** 269/35. *Goszpojna* : *Szerb templom* É. A környék görögkeleti szerbjeinek búcsújáró helye volt (BMFN. II. 722–3, 929–30).

Somogy megye

Dráva menti horvát csoportok I.

Potony: 250/73. *Blágo* [K. *Blága* és *Unczez*] S, sz. Az adatközlők szerint a név magyar jelentése 'gazdag terület'. A néphagyomány szerint itt találtak egy edényt, tele ezüsttel (SMFN. 823).

Somogyi horvátok

Buzsák: 22/37. *Lengyel-Buzsák* Fr. A néphagyomány szerint a Jankovich és a Lengyel grófi család pereskedett a faluért, amelyet végül is kettévágtak. – **Gadány:** 97/80. *Litya-kapu* Ú. A *litya* népi gyermekjáték. Itt volt a libalegelő, ahol a gyerekek *lityázni* szoktak – **Nagyatád:** 217/172. *Bodvicai-tó* T. A törökdúlás után – a néphagyomány szerint – a bodvicaiak a régebbi településüktől kb. 1 km-re, a mai Gráblík helyére költöztek. Házépítéshez innen, a tó helyéről hordták a vizet (SMFN. 104, 313–4, 703).

Somogyi szlovének

Lengyeltóti: 18/241. *Sodak* [C. K. P. ~] Ds, sz. P. szerint itt régen falu lehetett, mert a templom romjai akkor még láthatók voltak. – **Somogyvár:** 28/63. *Ószó* [...] A néphagyomány szerint azért, mert vár állott itt valamikor, s a várvédők így kiáltottak fel: „Ó, szój, ágyú!”. 28/105. *Szentesica-fóras* F. A hagyomány szerint Szent László király itt mosta meg a kezét, ezért csodás erőt tulajdonítanak a víznek. 28/215. *Szávica* [C. K. P. ~] S, r, e. A monda szerint Kupa vezér erre menekült a feleségével egy lovon, és mikor a ló kimerült, a vezér azt mondta asszonyának: „Szál lë, Vica!”. – **Tarany:** [...] 1735-ben a Mura-menti falvakból vendeket telepítettek ide. A környékbeliek Taranyt *Tagsega*, a taranyiakat *tagsegaiak* néven emlegetik. 219/87. *Asó-Csatár-tó* : *Csatár-tó* : *Csatárta* [K2. *Alsó csatártó*] [...] Egyesek szerint a 48-as szabadságharc idején csatátér volt. – **Vése:** [...] A hagyomány szerint a falu régi neve *Csokmány* volt, és mai Csokmány-dűlőben feküdt. A törökök elvonulása után a Vésey család telepítette be vend és horvát lakosokkal, *gudóccokkal*, azóta nevezik Vésének (SMFN. 97, 122, 124–5, 328, 717, 720).

Tolna megye

Kistormás: 89/14. *Bēlac* : n. *Statt [Bem u]* U. A hagyomány szerint Belác valamikor lakott hely, népes település volt. Később puszta lett belőle. Az utca az ebbe az irányba menő útnak a kezdeti, belterületi szakasza, innen a neve. – **Kölesd:** 88/41. *Belac [Rózsa Ferenc u]* U. A szomszédos falukban is előfordul ez a név. – **Sióagárd:** *Agárd* : ritk. *Sióagárd* [...] A falu lakói úgy tudják, hogy Agárd Árpád-kori település, amely a tsz kertészete helyén, a Sárvíz bal partján lehetett. A törökök elpusztították. A mai falu a hódoltság után alakult ki északi és déli szláv telepelekből (TMFN. 407, 411, 453).

Föltehetően **rác** (szerb) falualapítókra utalnak **Sióagárd** földrajzinév-anyagában a 106-os *Sandaria* és a 123-as sorszámú *Bara* külterületi elnevezések, amelyek nyelvi maradványként őrződtek meg. Valamelyest alátámasztja ezt a valószínűleg szerb eredetű *Belác* falurésznév, amely **Kakasdon** is előfordul (vö. TMFN. 326), és amelyhez a sióagárdi adatközlők szerint régebben egy népszokás is kapcsolódott. Ez a belterületi név (a hozzá fűzött magyarázattal) a következő: 97/33. *Bercsény* : *Bercsén* : *Bēlac [Bercsényi Miklós u]* Fr. A község lakói úgy tudják, hogy Kakasddal szemben volt egy Belac nevű falu. Az utca, illetve falurész lakói 1945-ig minden évben felvonultak zászlókkal József-napkor és pünkösdkor (TMFN. 454, 456). Nemrég megjelent munkájában Josef Schwing is közöl néhány, a *Belác* helynévhez fűződő tréfás-ironikus népi magyarázatot (2011: 18). Szilágyi Mihály egy 1713. évi megyei összeírás alapján **Belácot** is a rác települések között sorolja föl (1983: 51).

Végül megemlítem még, hogy a fentiekben felsorolt egy-két szerb eredetű földrajzi néven kívül sem horvát, sem szlovén nyelvű helynévadat a TMFN.-ben egyetlenegy sem fordul elő. **Magyarkeszi** régebbi elnevezésében és hagyományában viszont nyoma maradt annak, hogy hajdan *szlovénok* (*vendek*) települtek be. Ennek egy-két néprajzi maradványa a következő adatokban őrződött meg: *Keszi* [C. P. *Tótkeszi K. Magyarkeszi*] [...] – A hagyomány szerint a község régebben a *Magyarkeszi* nevű dűlőben volt. Az itt létrejött falunak *Tótkeszi* lett a neve, mivel *tót* ('szlovén') lakosok települtek ide. P. „1724 ik évben jöttek felső Tot Megyékből tót lakosok, azok a folyocska alsó felén szálltak, 's ott kezdetek házakat építeni, hová a Magyar lakosság is át költözött, s így Magyar Keszi község meg szűnt”. A falu lakóit a szomszédos községekben *keszi pereceseknek* és *kupácskáknak* csúfolják. [...] 2/73. *Magyarkeszi* [C. K. P. ~] Ds, sz, I. A hagyomány szerint ezen a területen volt egykor a falu régebbi helye. 2/95. *Öreg-nyilas* [C. *Öreg Nyilos K. ~ P. Öreg Nyilasi Szöllő hegy*] Ds, sz, sző. A hagyomány szerint *Nyulas* nevű falu volt itt. P. „Nyilasi völgynél volt Nyilas nevezetű falu, kik utóbb beköltöztek Tót Keszibe” (TMFN. 56, 58).

A földrajzi nevekhez kapcsolódó **népszokások, néphagyományok** dolgotom néprajzi fejezetének a legtöbb adatot tartalmazó részét jelenti. A különböző etnikai csoportok közül a **horvátokhoz** sorolt *mohácsi*, illetőleg a *falusi sokácok*, a *bosnyákok* településeinek és a **szerbek** *Mohács és térségébe* tartozó (általam *Mohács és északi környékének* nevezett alcsoport) községeinek népszokásai, néphagyományai bővelkednek sokszínű és igen gazdag példaanyagban. A legtöbb

névadat ebben a kategóriában Baranyában található, van azonban példa, bár nem sok, a másik két dél-dunántúli megye névköteteiben is.

6. Hiedelmek, vallásos legendák

Baranya megye

Horvátok

Sokácok

Mohácsi sokácok

Mohács: 223/29. *Szöllőhőgy* : *Szöllő* : *Szöllöhégy* : *Szöllőhegy* : n. *Mohácse Vaingebirih* 'Mohátscher Weingebirg' : n. *Vaingebirih* 'Weingebirg' : n. *Vaipersh* (a szigetiek sz.) 'Weinberg' : szh. (horvátok is) *Planina* 'Planina' : szh. *Vinograd* 'Vinograd' : c. *Drákhako plaj* 'szőlőhegy' : mc. *Drákhuno bėrdó* 'ua.' : mc. *Pincakro bėrdó* 'pinchehegy' : rc. *Mohacsiszķe driki* 'mohácsi út' : rc. *Vi pe gyál* 'szőlő a hegyen, szőlőhegy' [...] A szh. *Planina* az egyik dűlő jellegére 'hegység' utal; a mc. *bėrdó* a szh. *brdo* 'hegy' átvétele. – A múlt század közepétől kezdtek nagyobb számban állandó lakosként a Szőlőhegyre költözni. A külterülete még most is szórványtelepülés: főként német szőlősgazdák és vincellérek alakították ki, – türingiai, illetve alemann házak faszervezetét utánzó, többnyire kétszintes lakó- és présházaikkal. Az 1910-es népszámlálás már falunyi lakosságot talál. 1930-ban 26 magyar, 447 német és 20 egyéb (valószínűleg sokác) anyanyelvű élt itt. 1970-ben 521 lakosa volt. [...] – Nh. (horvát): A Szőlőhegyen „tüzesember” élt, szájában tűz volt, röpdülni tudott. – Nh.: Ha valaki este nagyon későn jött a Szőlőhegyből, a levegőben suhanó tündérek szép dalolását hallhatta. 223/669. *Csėlinác szurduk* : n. *Csėlinac-Holl* 'Tschelinatzhohle' : szh. *Csėlincsev szurduk* 'Čelinčev surduk' [...] – Nh. (sokác): Idős a. sz. nagyapjának régen volt egy öreg kőrtefája. Jött egy ember, és mondta, ássák ki, pénzt találnak alatta. Nem hitték, eladták a földet Cselinácéknak. Azok kiásták a fát, s a tövében egy fazék arany-pénzt találtak (BMFN. II. 419–20, 479).

Falusi sokácok

Maráza: 202/122. *Kápónai kut* : n. *Hailprune* 'Heilbrunnen' : szh. *Vodica* 'szent kút' F, valamikor bővizű, kikövezett mederrel. – Nh.: Az egyik változat szerint Mária megjelent álmában egy juhász vak lányának, aki tanácsára megmosta a szemét a forrásban, és meggyógyult. Egy másik változat szerint egy, a közelben kapáló horvát asszony két éves vak lánya belepancsolt a forrás vizébe, megdörzsölte a szemét, és ezután látni kezdett. Nemsokára deszkából, majd kőből kápolnát emeltek a forrás mellé, a környékbeliek pedig évszázadokon át oda zarándokoltak: itták a „gyógyvizet”; kezüket, lábukat megmosták vele, és üvegben is vittek haza. Hálából gyermekingeket raktak a kápolnai Mária-szobor lábához, meggyógyult bénák pedig mankójukat hagyták ott. Ma gondozatlan, nehezen megközelíthető

a környéke. 202/124. szh. *Szvětinyě* [...] „Szent hely”-nek nevezték a kápolnát és környékét (BMFN. II. 200).

Bosnyákok

Pécsudvard: 154/36. *Régi-temető* : n. *Alter Fríthóf* : szh. *Sztáro gróbylě* 'Staro groblje' Korábban temetkezési hely volt. – A. sz. egykor itt török templom állt. A temető alján békafejű emberek laktak. Aki meglátta őket, meghalt. Edény, tégla és cserépdarabokat találtak a volt temető területén. 154/62. *Gödör alja* : szh. *Vuroska jama* 'Vuroska jama' [...] Medenceszerű rész, melyet kétoldalt erdő fog közre. – A. sz. mély tó volt a helyén. Egyszer az ördög dühös volt, és kiitta a tó vizét (BMFN. I. 903, 905).

Egyéb horvát csoportok

Dráva menti horvátok I.

Felsőszentmárton: 277/68. szh. *Banděrov bunár* 'Baderov bunar' Kút. A. sz. a kútnál galamb formájában megjelent a szentlélek, és megáldotta vizét. Egyházi ünnepeken a falubeliek innen hordták a „szent” vizet a házi szertartás elvégzéséhez. 277/97. *Zsutica* : szh. *Zsutica* 'Žutica' Tó. A. sz. a kis tó partján három nagy fűzfa állt, mellettük pedig egy vízimalom. Éjszaka senki sem mert arra járni, mivel a fűzfáról ördögök ugráltak a feneketlen vízbe, borzalmas ricsajozás és trágár kiáltások közepette. A legenda szerint a szörnyű fürdészek miatt oly sárga (szh. *žut*) és zavaros a tavacska vize. – **Révfa:** 292/35. *Feneketlen-dülő* [...K15: *Tó mező*; sz] A. sz. kb. 300 éve egy templom állt ezen a helyen. A lakosság állandó veszekedések és öldöklések között élt. A pap összehívta a falu népét, és misét tartott, majd kibékülésre kérte a híveket. Megszólalt a harang, és a templom papostul, mindenestül elsüllyedt (BMFN. II. 761, 763, 830).

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Erdősmecske: 191/165. *Stokbrun* : *Tuskó-kút* : n. *Stoukprune* 'Stockbrunnen' : szh. *Kěrba* : szh. *Kěrbauszka vrěla* 'tökhéjas források' [...] F. A név valószínűleg régebbi gémeskútra vall; a szerb változat – föltehetőleg török jövevényszó (krbanj), és olyan forrásokra emlékeztet, amelyekből tökhéjjal merték a vizet a régmúltban. – Nh.: A régiek azt hitték, ebből a kútból származnak a kisgyerekek. [...] Innen kiabálnak a leendő anyáknak : „Vigyél el !” Szokássá vált, hogy a fiatalasszonyok hosszan belenéztek a víz tükrébe, vajon kapnak-e már gyereket. – Amikor a nagyobb szerb gyerekek még odajártak vízért, és meglátták benne tükörképüket, felkiáltottak: „Tako lisz! Tako lisz ! Lesz testvéred !” – Egy későbbi időszakban azt

mondták a gyerekeknek, hogy a bába innen hozza a kisgyerekeket. 191/207. *Várhegy-tető* : *Sloszberg-tető* : n. *Slouszpëerih* 'Schloßberg' : szh. *Klisza* 'várhegy' [...] Itt állott az egykori vár... később kolostor. [...] – Nh.: A hegyet titokzatosság vette körül: belsejében barlang van, kúttal. Mások szerint alagút tart északnak, és egy juhász megpróbálta lámpával felderíteni, de oly hosszú volt, hogy nem merészkedett tovább. – Nh.: A birkák nem legelnek, sőt nyugtalanul viselkednek az egykori vár környékén, mert elátkozott hely. – **Mohács**: 223/10. *Szent-kút* : n. *Hailihe Prënnje* 'Heiliges Brunnlein' : j. *Hëjlikë Kvelë* 'Heilige Quelle' : szh. *Vodica* : szh. *Racka vodica* 'Racka vodica' : szh. *Szrpszki vodica* 'Srpski vodica' : szh. *Szvëti bunár* 'Sveti bunar' : c. *Szunto khaink* 'szent kút' : mc. *Szunto hanik* 'ua.' : rc. *Fontëna szfüntë* 'ua' F, a szerbek „szent forrása”. – Nh.: A forrásban való mosdás után sokan meggyógyultak; ezért 1902-ben a g. kelt. egyház megvásárolta a területet, és kis épületet emelt a forrás fölé. Minden újhold vasárnap ide jártak imádkozni, pünkösd 2. napján pedig a halottakért vezekeltek. Vizét bőr- és szembetegségek ellen használták. – **Somberek**: 201/185. *Török-templom* : *Öreg-templom* : n. *Alt Kherih* 'Alte Kirche' : szh. *Turszka klisza* 'török vár' : szh. *Sumbëraczka klisza* 'sombereki vár' : szh. *Sztára crkva* 'öreg templom' [...] – Nh.: a szerbek közt: Egy német ember, akinek szőleje közepén állt a rom, bontani kezdte, de mindannyiszor elhullott egy-egy állata. Végre azt javasolták, hagyja abba, mire az állathullás megszűnt. – Nh.: A közelben egy kőből faragott kecskét találtak. Ezt a parasztok sokáig boronanehezéknek használták. Egyszer megjelent egy török vagy egy szerb ember, felnyitotta, és kivette belőle az oda rejtett ékszereket. [...] – Újabb nh.: A múlt század hatvanas éveiben az Emmert család birtokolta, kincset találtak a kövek közt, Pesten értékesítették; innen származott nagy vagyonuk. – **Véménd**: 193/85. *Vörös körösz* : *Vörös kërész* : *Vërës kërész* : n. *Rout Kraic* 'Rotes Kreuz' : j. *Rajt Kraic* 'Rotes Kreuz' : szh. *Crvëni krszt* 'Crveni krst' : rc. *Krusá rósë* : rc. *Krusë rosu* 'vörös kereszt' [Kr: *Roten Kreuz*] Ke, színéről. – P. sz.: (lásd a 434. sz. névnel!) [...] – Nh.: (szerb): A kereszt környékén holdvilágos éjszakákon tündérek (szh. *vile*) táncoltak. Ezek kecskelábakon jártak, de nagyon szépek voltak, és a betyárokkal cimboráltak (BMFN. II. 35–6, 37–8, 85, 188, 417).

A Sarosácz-féle etnikai csoportjaiban nem szereplő helységek bel- és külterületi nevei közül a következő példa sorolható ide: **Palotabozsok**: 196/197. *Szent-kút* : n. *Khirheprennjie* 'Kirchenbrunnlein' : szh. *Vodica* 'szent kút' (a sombereki szerbek szerint) : c. *Szunto khaink* 'szent kút' [...] F, kristálytisztá, nagyon hideg vize van; hajdan csodaforrásként tisztelték. [...] Valamikor egy asszony beteg gyermekével orvost keresve megpihent a forrás mellett, és megfürdette a beteget. A gyermek meggyógyult a fürdetés után. A hír bejárta környéket; messze fálvából eljöttek a betegek a forráshoz és a kápolnához gyógyulást keresve (BMFN. II. 130).

Somogy megye

Buzsák: 22/160. *Vuka-tó* [K. *Halas-tavak*] T. Ide jártak régen este, éjszaka az asszonyok mosni, s ebből sok babonás hiedelem keletkezett (SMFN. 106). Több adat nincs.

Tolna megye földrajzi neveiben egyetlen példa sem fordul elő.

A legtöbb adat ebben a csoportban is a baranyai névtárakban található. A Somogy megyei Buzsák egyetlen névadatát azért említettem meg – miként a néphagyományok kategóriájába tartozó *Török-hagyás* földrajzi nevet is –, mert a *Somogyi horvátok* etnikai csoportjába sorolt község névadatai között több horvát eredetű is megmaradt.

7. Hely- és helységnév-magyarázatok

A néprajzkutatók és nyelvészek érdeklődését régen fölkellette a népi helynévadás, amelynek során például a különféle, jellegzetes természeti képződmények, az emberi munkával létrehozott alkotások és egyes települések elnevezésére a helyi közösségek földrajzi neveket teremtenek. Ebben igen fontos szerepet kaphatott például a helység létrejötte, településtörténete és minden olyan tájékozódási pont, amelyre a szülő- és/vagy lakóhelyén élő helyi közösségek nagyobb érdeklődést, megkülönböztetett figyelmet fordítottak. A népi helynévadásban közrejátszott az is, hogy egyes, már meglévő, ismert földrajzi nevek (pl. az elnevezés idegenszerű, szokatlan hangalakja miatt, esetenként népi humorral) keresett és talált – nemegyszer tréfás-humoros – magyarázatot a helyi közösségek egy-egy tagja vagy kisebb csoportja. Az így keletkezett egy-egy *névmagyarázat* mások tetszését elnyerve terjedt el, és apáról fiúra szállva közösségi értéként fennmaradhatott. Az ilyen jellegű hely- és helységnév-magyarázatok kialakulásában – miként erről a MNL.-ban a következőt találjuk – „jelentős szerepet játszik népünk szófejtő, szóértelmező leleménye, a *népetimológia*” (4. 1981: 38). A nyelvészetben a népetimológia szakkifejezés már régebben elterjedt. Fogalmát pedig Kálmán Béla ekképpen határozta meg: „Népetimológiának nevezi a magyar nyelvtudomány a német *Volksetymologie* tükörszavaként azt a nyelvi jelenséget, mikor egy idegen vagy elavult, tehát a nyelvi közösség számára érthetlenné vált szót vagy annak egy részét egy-egy hang önkényes megváltoztatásával értelmessé alakítanak” (1967: 3). Írásában gazdag példaanyag alapján népetimológiával keletkezett településneveket elemzett, mégpedig különböző nyelvekből választott adatokat is vizsgálva.

A népetimológiával teremtett elnevezések között például helység-, dülő- és határrésznevek egyaránt előfordulnak. Kutatásuk, elemzésük, a hozzájuk fűződő névmagyarázatok okainak, indítékainak feltárása természetesen a nyelvészek figyelmét sem kerülte el. Rónai Béla, aki dél-dunántúli megyék (Baranya, Somogy és Tolna) földrajzinév-köteteiben közétevéként igen eredményes munkát végzett, ezen megyék a bel- és külterületi helyneveiből kiválasztott adatokon elemezte nagy hozzáértéssel a népetimológia szerepét (1982), Varga Mária pedig Veszpém megyei földrajzinév-kötetek alapján értelmezte a népetimológia fogalmát és az így keletkezett helynevek típusait (1999). Nem kerülte el a kutatók figyelmét a településnevek kialakulása sem. Kálmán Béla a párhuzamos névadást vizsgálva a magyar nyelvterületen létrejött német, szláv és török helynevekből mutatott be példákat, közöttük népetimológiával keletkezett néhány településnevet is (1989). Az alábbiakban a baranyai, somogyi és tolnai földrajzinév-kötetekből összegyűjtött

hely- és helységnév-magyarázatokból közlök példákat, mégpedig Baranya és Somogy esetében, mivel erre lehetőség volt, etnikai csoportok szerint, a Tolna megyei adatokat viszont betűrendben sorolom föl.

Baranya megye

Horvátok

Sokácok

Mohácsi sokácok

Mohács: 223/670. *Kecskés-högy* : *Kecske-högy* : n. *Kázeperih* 'Geißberg' : j. *Kazelebark* 'Geißleinberg' : szh. *Koziji briëg* : szh. *Koziji brëg* 'Koziji breg' : c. *Singálako plaj* : mc. *Buznikó bërdó* : rc. *Gyál dö kaprö* 'ua.' [K8/4: *Kecske hegy*; szó] H. Vö, sz, r, n, korábban szó, sz, r. – A. sz. régen juhászok legeltettek itt, a nyájjal kecskéket is. – Nh. (eredetmonda): „Lakott itt egy öregasszony. Vót neki egy pár kecskegidája. Farsang körü kisütött a nap. Kiengedte a gidákat legelni. Aztán hirtelen hideg szél kerekedett. A kis gidák megfagytak. Innen a név.” 223/673. *Jenyei högy* : *Jenyei hëgy* : *Jenye* : n. *Jenye* 'Jenje' : n. *Jénih* (*Janyi* : szh. *Janyiszko* brdó 'Janjinsko brdo' : szh. *Janyicka planina* 'Janjinska planina' : szh. *Janyin* 'Janjin' : szh. *Jënyë* 'm. Jenje' : c. *Jënyëvicko plaj* : mc. *Jënyëiko bërdó* : rc. *Gyál dö Jenye* [...] – A sokác szájhagyomány szerint Káljevics Márkónak, a népi hős mohácsi szeretőjének *Janja* 'Ágnes' volt a neve. Róla nevezték el a Jenyei-völgyet. 223/764. *Látó-högy* [...] D, természetes emelkedés a Nyárádi úton; és a körülötte lévő szántók. – P. sz. „magasan fekvő kies hely; nevét hagyományilag onnan vette, hogy róla messze lehet látni [...] található rajta és körülötte téglákat, amelyek oda mutatnak, hogy itt valaha épület és út volt”. – Nh.: Onnan (a Látó-hegyről) *láthatod* az egész mezőt” (BMFN. II. 479–80, 486).

Falusi sokácok

Birján: 164/50. *Lúka* : *Lúga* : szh. *Lúka* 'Luka' : *Pod Lúki* 'Pod Luki' [...] A. sz. az egész területet tölgyerdő borította. A sokácoknak adták irtásra, de „a sokácoknak megakadt a tölgyfa a torkukon”, azaz: elítették az irtási földet (BMFN. I. 948). – **Kátoly:** *Kátój* : *Kátol* : n. *Khatol* 'Katol' : szh. *Kátoly* [...] – Nh.: A község neve *Gátalj* volt, de ezt a horvátok és a németek nem tudták kiejteni, így lett Kátoly. Mások szerint a templom védőszentjétől (szh. *Kátó*) kapta a nevét. – P. sz. „nevét a *Szt. Katalinnak* szent templomától vette”. [...] – A régi hivatalos dülőnevek szerbhorvát nyelvűek. A németiség csupán néhányat vett át; helyettük a (földai) tájnyelvi névváltozatokat használja. – **Lánycsók:** *Lánycsók* : n. *Lánycsuk* : szh. *Lancsuk* : *Lancsug* [...] A falunak az eredeti neve *Lancsuk* ~ *Lancsug* volt. [...] A FESz.-ben erről (II. 13), amely a baranyai névtárba is bekerült, a következőket találjuk: „1903-ban a község nevét *Lánycsók*-ra módosították annak a mondának alapján, amely szerint a mohácsi csata után a környék községeit az mentette meg a pusztulástól, hogy a legszebb lányok kegyelemért könyörögve megcsókolták a szultán

ruhájának szegélyét.” – **Maráza:** *Mráza* : *Maráza* : n. *Maráze* : szh. *Maráza* [...] – A német ajkúak szójátéka a község nevééről: *Maráce* – arra célozva, hogy a horvátok is a rácok (szerbek) fajtájához tartoznak. – A horvátok szerint a falu neve a *mráz* ’köd’ szóból származik. – P. sz. „a község neve, miután régen horvátok lakták, valószínű a »Mráz« névtől, mely *deret* jelent, vette kezdetét. [...] „A község völgyben fekszik, és a dérnék gyakran ki van téve”. – **Monyoród:** *Monyoród* : n. *Munyorout* ’Munerod’ : szh. *Minyorod* [...] A hódoltság végére magyar lakói mellé horvát és sokác telepések költöztek. A falu népessége délszlávvá alakult. A 18. század első harmadában kezdődött a németek betelepődése. [...] – P. sz. „Elejénte illyr lakosokból állott, kik Boszniából vándoroltak be, de most már felénél több német lakja. Elnevezése valószínűleg a sok mogyorótól, mely hajdan itt termett.” – **Versend:** 219/18. *Betlehem* : n. *Pëtlëhëm* ’Betlehem’ : szh. *Bëtlëhëm* ’Betlehem’ [*Szabadság u*] U. Az a. sz. ebben az utcában állt egy öreg szalmatetős ház és udvarában egy istálló. Azt mesélték az öregek, hogy ilyen istállóban született Jézus. Ezért nevezik Betlehemnek (BMFN. II. 194, 270–1, 346, 351–2, 384).

Bosnyákok

Áta: 184/13. *Banya völgye* : szh. *Babina gujica* ’Babina guzica’ D, sz. A terület fekvése banya fenekére emlékeztet, feltehetően innen a szh. név. Akácerdő van a közelben, amely híres forrásáról. – Nh.: Azt mondták az öregek, hogy ki a forrás vizéből iszik, meggyógyul. – **Kökény:** 160/37. szh. *Lóncsina zëmlyä* Ds, sz, sz. A kökényi fazekasok itt bányásztak agyagot. Innen az elnevezés is ’fazekas föld’. – **Pécsudvard:** 154/58. *Kruska* : szh. *Kruskë* ’Kruske’ [...] – Nh.: Beleesett a gödörbe egy lány, aki egy gazdalegény elől menekült. Szamártövis és vadkörte volt a gödör oldalában. Innen a szh. név (BMFN. I. 905, 929, 1029).

Egyéb horvát csoportok

Dráva menti horvátok I.

Felsőszentmárton: 277/132. szh. *Fánikina jama* S, sz. – A. sz. a nevezett hely ma a Dráva egyik holtága. Korábban hajó kikötőnek is használt feneketlen medrű mellékág volt. A kikötő melletti csárdában szolgált egy fiatal lány, aki egy őszi napon a folyóra ment mosni. A rosszul táplált lány belefulladt a vízbe; és azóta nevezik e helyet *Fanni gödre* szh. *Fánikina jama* néven. – **Révfa:** 292/18. *Tót-mező* [K14: *Tót mező* K15: *Toth mező*; sz, r] Tót jelzős helynévvel illeték az itt lakó magyarok a betelepülő horvátok által bírt határrészeket (BMFN. II. 764, 830).

Nagyhajmás etnikai csoportba nincs besorolva, mégis itt vettem figyelembe, mert amint az a településtörténetéből kitűnik, az első bevándorlók ugyan szerbek voltak, ők azonban a 18. században elhagyták a községet. „Ugyancsak a 18. század folyamán nagyszámú kat. délszláv (horvát) jött Nagyhajmásra; a század második felében a lakosságnak több mint felét ők tették ki” (vö. BMFN. I. 43). A horvátok sokáig megőrizték anyanyelvüket, a falut ezért soroltam – pontos megnevezés nélkül – a horvátok etnikai kategóriába. Helynévanyagából a következő példák

sorolhatók ide: **Nagyhajmás:** *Hajmás : Hagymás : Nagyhajmás : n. Hajmas : n. Nagyhajmas : szh. Hajmas* [...] A jelenlegi falunév a hagyma szóval van kapcsolatban. 2/70. **Disznós : Svinyarica : n. Svinyarica : szh. Szvinyarica [...] Régen disznólegelő volt. – A. sz. a név a szh. *svinja* 'disznó', svinjar 'disznópásztor' szóval van kapcsolatban (BMFN. I. 43, 45).**

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Egyházaskozár: *Kozár : Kazár : Egyházaskozár : Ráckozár : n. Kozart* [...] – Nh.: Régen Kozár egyházközsége volt a legnagyobb. Több község tartozott hozzá. Úgy tudják, hogy a falu egy *Kozara* nevű nemesasszony birtoka volt, a *rác* jelző a helység egykori szerb (*rác*) lakosságára utal. – P. sz. „Népesítése állítólag egy *Csarnovits* nevű rác patriarcha alatt történt volna, ki a rácokat Szerbiából hozta volna erre a vidékre; [...] később németek telepedtek le itt, kik részint *Hessen* hercegségből, részint *Württemberg*ből vándoroltak be; azon időtől a rácok mindég fogytak, úgy hogy jelenleg (1865-ben) még csak 10 család lakik itt. A népmonda szerint, amikor a rácok e vidéket megszállták, egy *Kóza* nevű nő szerepelt volna mint földesuraság, és miután az egész népség rácokból állott, a község »*Rác-Kozárnak*« neveztetett volna el.” 7/134. **Kraljévác : Královic : n. Kralevic : n. Krajëvic [...] – P. sz. „a határ K-i részében fekszik, és Szárász helységgel határos. A mese szerint e részén a határnak hajdan egy híres *Králevicz Márkó* nevű rác hadvezér lakott volna. Itt máig is létezik egy forrás e néven: *Königsbrunnen*, hihetőleg a »Királytól« (melly rác szó *királyt* jelent) veszi eredetét” (BMFN. I. 81, 87). – **Erdősmecske:** *Erdősmecske : Mecske : n. Rácmecske 'Raitzmetschke' : n. Mëcske : szh. Rácmëcska : szh. Mëcska* [...] – A lakosság a falu nevének utótagját ma a *Mecsek* hegységtől eredezteti, előtagját a szerb (*rác*) lakosságtól, illetve azok kivándorlása (1930) után a község északi részén elterülő hatalmas *erdőségtől*. – P. sz. „Elnevezését vette az itteni erdő tövében szétszórva lakó *Rác*-októl, és a szomszéd *Mecsek* hegytől [...] 1736-ban már rácok lakták, míg 1744-ben külföldi németek bevándoroltak, kik jelenleg a helység legnagyobb részét képezik”. [...] – A kataszteri dűlőnevek – egy-két magyar és szerb kivételével – német nyelvűek. Mivel korábban a szerbek és a kevés számú magyar család is tudott németül, főként a német változatokat használták, néha sajátos torzítással. Emellett – jobbra szerb, kevesebb magyar – párhuzamos nevek is keletkeztek. – **Liptód:** *Liptod : Liptód : n. Litouv(e) 'Litowr' : szh. Litoba : szh. Liptoda* [...] – Nh.: Élt hajdan egy *Toda* nevű szerb lány, és mivel nagyon szép volt, róla nevezték el a falut: *Lipa Toda* › *Liptoda* › *Liptód*. – **Véménd:** *Véménd : n. Vémënd : szh. Vëmën* [...] – Nh.: (német): Véménd egy *Véma* nevű szerb asszonyról kapta a nevét (BMFN. II. 27, 54, 288).**

Mohács délnyugati vidéke

Nagybudmér: *Budmér* : n. *Krószbudmër* : szh. *Veliki Budmir* [...] – P. szerint a község „Elnevezését ős szerb lakóitól vette, kik Magyarországra bevándoroltak [...] hogy többé és tovább ne költözzenek, az akkori lelkészük [...] híveihez akként szólt: *ne ká Budmir* (legyen békesség) és ne költözzünk beljebb az országba, és így *Nagybudmirnak* elneveztetett.” – A Pesty Frigyes-féle népi közlés tartalma lényegében megegyezik a több mint száz évvel később végzett földrajzinév-gyűjtés során följegyzett népi magyarázattal, amely a következő: „*Budet mir!*” „Legyen béke!” – mondta a szerb telepeseket vezető pópa, amikor a falu határához értek. A néphagyomány szerint így kapta Budmér a nevét (BMFN. II. 555–6).

Villány és déli környéke

Villány: 269/52. *Bem utca* : *Grábova* : n. *Judentál* ’*Judental*’ [K9: *Grabová*; r, sz. Hiv. *Bem u*] Régen görögkeleti temető volt itt, majd pincék sokasága épült. A. sz. *Judentál* néven azért ismert, mert a szegényebb zsidók ott tudtak kis házikót építeni (= zsidónegyed). 269/74. *Virágos* : n. *Virágis* [...] – *Világosberek* középkori magyar falu [Györffy 1: 406] a török hódoltság alatt elnéptelenedett. A hódoltság végén délszlávok lakták, majd újra pusztává lett. 1700-ban Boszniából rácok jöttek ide, 1711-ben pedig Szlavóniából települt ide rác lakosság. [...] A. sz. régi neve *Virágos Káta*, szerb eredetű név. 269/186. szh. *Slivják* [K 8, 9, 102: *Sliviák*] S, sz. – A. sz. a régi templom melletti parókia kertje volt, szilvafákkal beültetve. A szh. *sliviák* ’szilvákert’ jelentésű (BMFN. II. 723–4, 728).

Somogy megye

Amint a fentiekből kitűnik, a Somogy megyei földrajzinév-anyag déli szláv eredetű bel- és külterületi nevek egyikéhez sem fűződik néprajzi szempontú közlés. Az ide sorolt helységek némelyikének elnevezésével kapcsolatban néhány esetben névmagyarázat maradt fenn, olykor pedig a több évszázaddal ezelőtt történt délszláv betelepülések hagyományát is megőrizte a népi emlékezet. Az alábbiakban felsorolt példák tartoznak ide.

Dráva menti horvátok I.

Lakócsa: *Lukovicscë* [...] Pesty Frigyes gyűjtésében *Lukovisce* néven is szerepel. „Nevének eredete – Pesty szerint – *Luk*, 100 évvel ezelőtt ott állt a falu.” – **Potony:** [...] Egyesek szerint az egykor Darányban lakó Poton család birtoka volt, innen kaphatta nevét. A másik magyarázat szerint mai alakja a horvát *potlányi* szóból ered, amelynek jelentése ’utolsó’. Potony a nyolc horvát ajkú község utolsó láncszeme, mintegy lezárja a horvát települések sorát (SMFN. 821, 825).

Dráva menti horvátok II.

Babócsa: 239/93. *Hosszu-Ciglena* [C. P. *Cziglena*] S, sz. Az adatközlők szerint tégláégető volt itt, innen ered a neve is. Cigla magyar jelentése az adatközlők szerint 'téгла'. – **Bélavár:** [C. *Bellovár* K. P. *Bélavár*] [...] Pesty Frigyes gyűjtése szerint „hajdan Béla herceg lakhelye, mikor apjával megosztzott”. – **Berzence:** 205/1. *Skárjē Ú.* A csurgói és a régi kanizsai út elágazása. A horvát szó ollót jelent, az elágazás is ilyen formájú. – **Vizvár:** 230/139. *Koritta V*, sz. Az adatközlők szerint horvát szó, jelentése 'teknő'. A föld alakjáról nevezték el (SMFN. 638, 757, 772, 795).

Somogyi horvátok

Buzsák: [C. K. ~ P. *Jankovits* és *Lengyel-Buzsák*. P. szerint két külön község volt]. Egyesek szerint az ide települő *tótok* 'horvátok, vendek' *Buzsik*, *Buzsák*, *Borocska* néven emlegették a helyet, mert mocsár vette körül. A népmonda azt tartja, hogy amikor Jézus Krisztus a földön járt, találkozott egy idevaló gazdag emberrel, akinek sok lisztje volt. Hiába kért azonban tőle kenyeret, nem kapott. Erre megátkozta a falut, hogy minden gazdag ember zsákjában ezután csak búbanat teremjen. Ettől kezdve lett a falu neve „Bú-zsák”. 22/38. *Sztára szélla : Jankovics-Buzsák* Fr. A Pataktól nyugatra eső rész. – **Gadány:** 97/80. *Litya-kapu Ú.* A *litya* népi gyermekjáték. Itt volt a libalegelő, ahol a gyerekek *lityázni* szoktak. – **Gamás:** 26/132. *Sántolla* [...] Egyesek szerint azért, mert egy sánta ember lakott itt egy kutyaoálszerű házban, ez volt a „sánta óla”. 26/188. *Busica* [...] A hagyomány szerint a vergamási harcok után itt búslakodtak a csatavesztésen, és bánatukban üfítgették az iccéket. – **Nagyatád:** 217/179. *Bodvica [Rákóczi u]* Fr, U. 1941-ig önálló község, azóta Nagyatád része, A néphagyomány úgy tartja, hogy a falu kanásza botját keresve így kiáltott fel: „Hun a *bot*, *Vica*?” – **Osztopán:** [...] – Nevének eredetére két magyarázatot ismernek: 1. Zdupán nevű vezér harcolt itt, és adományul nyerte ezt a birtokot. 2. Több apró birtokos tulajdona volt: „Sztópán, „tót” szóval: száz ur.” P. így magyarázza. – **Somogyaracs:** 235/40. *Vulica* S, sz. A néphagyomány szerint a horvát *ulica* szóból ered, és a könnyebb kiejtés miatt kapta ezt az alakját (SMFN. 103–4, 116, 303, 354, 703, 783).

Somogyi szlovének

Lengyeltóti: 18/90. *Kémlőd : Kémlőd-tanya* [C. *Kémlőd* K. J. Hn. *Kémlődpusztá* P. *Kömlőd tanya*]. A közelmúltban lebontott major. A néphit szerint hadiút vezetett mellette, és innen „kémlélték”, őrizték az utat. – **Somogyvár:** 28/63. *Ószó* [...] A néphagyomány szerint azért, mert vár állott itt valamikor, és a várvédők így kiáltottak fel: „Ó, szój, ágyú !”. 28/215. *Szávica* [...] A monda szerint Kupa vezér erre menekült feleségével egy lovon, és amikor a ló kimerült, a vezér ezt mondta asszonyának: „Száj lē, *Vica*!” – **Tarany:** 219/75. *Vaskapu* S, e. Nagyon mély homok van itt, amelyben a kocsik elsüllyednek. A nehéz közlekedés miatt a Duna menti Vaskapuhoz hasonlítottá. 219/161. *Három-sarok : Három-sarki-erdő* [Hn. *Háromsarok*] S, V, e. Két út úgy fogja közre, hogy alakja háromszöghöz hasonlít.

219/179. *Markópia* : *Markóptya* : *Markoptya* : *Márkópia* [...] Hr, S, Ds, sz. Régen szőlők voltak itt (a vend név magyarul: *Markó igyál!*). 219/259. *Bóni-bürüs-álé* Nyiladék. A vizenyős nyiladékon deszkából készített átjárók, bürük voltak, a vadászatok idején ezeken ment át póni lován a herceg. 219/287. *Bukfenc* S, sz. Homokos, terméketlen terület. A bérlője mondta egyszer, hogy ide csak bukfencet lehet vetni. – **Táska**: 25/103. *Aligváromi-dülő* [...] Akik itt kaptak szőlőt, „alig várták”, hogy teremjen (SMFN. 94–5, 113, 122, 125, 720–4).

Tolna megye

Grábóc: [...] P. közöl *Grábovác* alakot is: „ugy hirlik, hogy ezelőtt régente Grábovácznak hívták – miután G. N. e. Rácok lakták” [...] A hagyomány szerint a község eredeti neve *Garáb* volt, és a mai Garáb-dülőben volt az eredeti helye. – **Györe**: 75/47. *Högy-Petrőc* : n. *Oberszpetrenc* [...] Állítólag itt rác falu volt, és a népetimológia a nevet a „pet rác” (öt rác) összetételből magyarázza. – **Kistormás**: 89/14. *Bélac* : n. *Statt [Bem u]* U. A hagyomány szerint Belac valamikor lakott hely, népes település volt. Később puszta lett belőle. Az utca ebbe az irányba menő útnak a kezdeti szakasza, innen a neve. – **Medina**: *Médina* : *Médina* [C. K. P. *Medina*] [...] A magyar lakosság hagyománya szerint a falu neve török eredetű. Egy Mede nevű gazdag töröknek a birtoka volt. Leányait Janjának és Agatának hívták. Az egyik Janyapuszta, a másik (Sió)Agárd nevében él tovább. A szerb lakosság szerint a falu neve *Méde* volt, amely 'mézes'-t jelent. Valamikor valóban szinte az egész falu méhészkedett. – **Sióagárd**: *Agárd* : ritk. *Sióagárd* [...] A falu lakói úgy tudják, hogy Agárd Árpád-kori település, amely a tsz kertészete helyén, a Sárvíz bal partján lehetett. A törökök elpusztították. A mai falu a hódoltság után alakult ki északi és déli szláv telepésekből. A szájhagyomány szerint a Leányvárból menekülő török várúrnő így jajveszékelt: „A-gárd, a-gárd, a-gárd!” Ebből lett a falu neve. – Fcs: A falun kívül az agárdiakat *paprikások*nak nevezik. Valamikor a fél országot bejárták törött paprikát árulva. A falu környékbeliek nyelvén: *Szentagárd*. Ez az itt lakók múltbeli feltűnő jámborságára utal (TMFN. 342, 365, 411, 413, 453).

A hely- és helységnév-magyarázatokat, amelyek keletkezése különböző okokra vezethető vissza, sokszínűségük, tarkaságuk miatt eléggé nehéz kisebb csoportokba sorolni. Ezért nem vállalkoztam erre. Amit tényszerűen meg lehet állapítani róluk, az az, hogy az egyes megyék szerint viszonylag arányosan oszlik meg a számuk, de esetükben is Baranyában van a legtöbb példa.

8. Vallásos jelképek

A vallásos jelképek régi gyökerűek és a közösségek életében fontos szerepet töltek/töltenek be napjainkban is. A Magyarországra került délszlávok körében is általában megőrződtek és helynevekkel együtt, azokhoz kapcsolódva (kb. a három-négy évtizeddel ezelőtti földrajzinév-gyűjtések időszakáig) fennmaradtak. A jeles, nagyobb ünnepekhez fűződő hajdani szokások, az egyházi közreműködéssel tartott

felvonulások némelyike ugyan visszaszorulóban van, és ez a folyamat a több nemzetiségű településeket is jellemzi. Szerencsére a helynévgyűjtés mind a három dél-dunántúli megyében még megfelelő időben történt ahhoz, hogy a bel- és külterületi nevekhez fűződő vallási hagyományokból is minél többet meg lehessen menteni.

a) *Kegyképek, kegyhelyek és néhány hozzájuk fűződő legenda*

Az ide tartozó névadatok besorolásában a *Magyar néprajzi lexikon* következő meghatározását tudtam felhasználni: „**kegykép**: Krisztus, Mária és a szentek olyan ábrázolásai, melyeknek a hívők különleges természetfeletti erőt tulajdonítanak. A kegyképek csodásnak vélt megnyilvánulásai általában helyhez vagy adott helyzethez kapcsolódva érvényesek, mint pl. a >szentkutat<, források esetében [...] Keletkezésükhöz rendkívüli, legendás mozzanatok fűződnek” (MNL. 3. 1980: 116–7).

Baranya megye

Horvátok

Mohácsi sokácok

Mohács: 223/28. *Szöllőhőgyi kápolna* : *Jakab-kápolna* : szh. *Kapëla* 'Kapela' : szh. *Jókovoba cërkva* : szh. *Jakoba crkva* 'Jakobova crkva' [...] É, műemlék 1833-ból. Belseje paraszti festő alkotása (BMFN. II. 419).

Falusi sokácok

Maráza: 202/121. *Kápona* : *Kápolna* : n. *Khapëll* : n. *Maria-Khapëll* 'Maria-Kapelle' : szh. *Kapëlica* [*Mária-kápolna*] É. – A. sz. kb.120 éves, más a. sz. 1700 körül épült. Búcsújáráhely volt régebben a „gyógyforrása” (122. sz. név) miatt. Ma már nem gondozzák. A Mária-szobrot, a berendezést elvitték a templomba (BMFN. II. 190–200).

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Dunafalva: 205/133. *Angyal-kápolna* : n. *Énszl-Khapëll* 'Engelskapelle' : szh. *Sztára kapela* 'öreg kápolna' [P: *Angyalok egyháza*] Rom a Duna medrében [...] – A középkorban itt templom és kolostor épült. A templomhoz az a monda fűződik, hogy az *angyalok* hozták ide valahonnan a Tisza mellékéről. – **Mohács:** 223/93. *Rác-kápolna* : *Szerb-temetőkápolna* : *Szerb-kápolna* : n. *Rácisi Khapëll* 'Raizische Kapelle' : j. *Szerbisesz Klousz* 'Serbische Kapelle' : szh. *Groblyanszka kapëla* : szh. *Gróblye kapëla* 'Grobljanska kapela' : szh. *Racka kapëla* 'Racka kapela' : c. *Sziribicka kápolna(j)* : mc. *Szërpszki kapolná* : rc. *Kapóna dë Szürp*

'Szerb-kápolna' [...] É, a szerb temetőben. 1847-ben épült; védőszentjei Konstantin császár és Ilona császárnő. – **Véménd:** 193/275. *Szerb-kápolna : Szerb-kápolna* : n. *Khapëlljie* 'Kapellchen' : szh. *Vodica* 'Vodica' : rc. *Kapóna szfüntë* 'szent kápolna' É a Szerb-forrás fölött. Kápolnaszerű, elhagyatott. – A. sz. 1852-ben épült (BMFN. II. 74, 239–40, 425).

Pécs sem szerb eredetű helynevei, sem hagyományai alapján nincs ugyan besorolva sem ebbe, sem a másik etnikai csoportba, mégis szeretném megemlíteni, hogy egy ide sorolható névadatot találtam. Ez a következő: **Pécs:** 134/783. *Havi-hegy : Havi-högy* : n. *Maria Sné* 'Maria Schnee' : szh. *Brđica* 'Brđica' [K16: *Maria Schnee...* P: *Haviboldogasszony hegy...*] – P. sz. „szöllővel beültetett, meredek, sziklás hegy. Nevét a dombon épített *Haviboldogasszony Kápolnától* nyerte”. 1692-ben épült (BMFN. I. 719).

Somogy és Tolna megye déli szláv nyelvű földrajzi nevei között kegyképekkel, kegyhelyekkel kapcsolatos adatot nem találtam.

b) Képoszlopok, Mária-képek, Mária-szobrok

Baranya megye

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Liptód: 211/33. *Szobor* : n. *Pëllstoukk* 'Bildstock' : szh. *Kíp* 'kép' Képoszlop. – A. sz. valami szerencsétlenség történt ezen a helyen. Szerbek állították 1891-ben. Föltehetően korábban is állt itt képoszlop, mivel (l. 153. sz. név!) dülöt neveztek el róla (BMFN. II. 290). Több adat nincs.

Somogy megye

Tarany: 219/4. *Mária-kép* Szo. Szűz Máriát ábrázolja. 219/301. *Mária-kép* Szo. Szűz Máriát ábrázolja (SMFN. 717, 724). Több névadatot nem találtam.

Tolna megye helynévkötetében nincs adat.

c) Keresztek, feszületek

A magyar nyelvterület igen nagy részén – különösen jó néhány évtizeddel ezelőtt, sőt a 19. században is – elég gyakori volt, hogy falusi és városi kisközösségek,

egyres családok kezdeményezésére keresztteket, feszületeket állítottak a települések bel- és külterületén (l. részletesebben MNL. 5. 1982: 435–7). Ezeknek nagy része a *kereszt* (ritkábban *bádog*-, *fa*- és *vaskereszt*) földrajzi köznévvvel keletkezett. Az alábbiakban az ezekre összegyűjtött példákat mutatom be.

Baranya megye

Horvátok

Sokácok

Mohácsi sokácok

Mohács: 223/44. *Köröszt a szöllőhőgyi iskoláná : Az iskoláná a köröszt : Iskola-köröszt* : n. *Sullkraic* 'Schulkreuz' : szh. *Krszt kod skolë* 'Krst kod škole' : szh. *Krízis prëd skulom* 'Križ pred školom' : c. *Iskolëszko trusul* : mc. *Iskolako kërësztó* : rc. *Krüsë dõ skola* 'iskolakereszt' [...] Ke a Szőlőhegyi iskola előtt, a század elejéről, közadakozásból. Czetzl Istvánné újjátta föl 1956-ban. A múlt században itt még fakereszt állt. 223/614. *Kërëszt* : n. *Kraic* 'Kreuz' : szh. *Krízis* 'Križ' Ke (BMFN. II. 421, 474).

Falusi sokácok

Magyarsarlós: 143/43. *Kërëszt* : szh. *Krízis* 'Križ' Ke. 143/62. *Kërëszt* : szh. *Krízis* 'Križ' Ke. 143/63. *Szent János-kërëszt* : *Szobor* : szh. *Ivanov krízis* 'Ivanov križ' Ke 143/67. *Szent János-köröszt* : szh. *Ivanov krízis* 'Ivanov križ' Ke. – A. sz. május 16-án és július első péntekjén körmenetben jártak ide. – **Nagykozár:** 139/25. *Kërëszt* : szh. *Krízis* 'Križ' Ke. A Marhahajtó út mentén állnak még a romjai. 139/35. *Kërëszt* : n. *Stotkrájc* 'Stadtkreuz' : szh. *Krízis* 'Križ' Ke. A pécsi út felé vezető gyalogúton áll. 139/45. *Kërëszt* : n. *Ledinká Krájc* 'Ledinka Kreuz' : szh. *Krízis* 'Križ' Ke (BMFN. I. 823–4, 843, 845). – **Erdősmárok:** 209/6. *Kërëszt* : n. *Svoackhopis Kraic* 'Schwarzkopfishes Kreuz' : szh. *Krízis Svarckopov* Ke. – A. sz. a Schwarzkopf család állította 1927-ben, amiért egyik tagjuk szerencsésen hazatért a háborúból. – **Kátoly:** 208/67. n. *Fluerjáni Kraic* 'Florian-Kreuz' : szh. *Krízis* 'Kereszt' Ke, a talapzaton álló kisméretű Flórián-szoborról. Régebben körmenetben zárandokoltak ide. 208/111. *Frik-kërëszt* : n. *Friksz Kraic* 'Frick-Kreuz' : szh. *Frikov krízis* : szh. *Krízis kod Frikovë vodënicë* 'Kereszt a Frick-malomnál' Ke a leégett Frick-malomnál; a család állította. – **Monyoród:** 215/47. n. *Ouverites Kraic* 'Oberritter-Kreuz' : szh. *Krízis Obërittëra* 'Oberritter-kereszt' Ke, állítatója nevére. – **Versend:** 219/40. *Cëri-kërëszt* : n. *Cëri-Kraic* 'Ceri-Kreuz' : szh. *Krízis u Cëriku* 'Križ u Ceriku' Ke 219/59. *Szent Miháj-kërëszt* : n. *Mihëji krajc* 'Michael-Kreuz' : szh. *Szvëti Mihajlija-krízis* Ke. Május 8-án ide processziót vezettek. 219/66. *Orázs-kërëszt* : n. *Orázs krajc* 'Orázs Kreuz' : szh. *Krízis u Orasjë* 'Križ u Orašje' Ke (BMFN. II. 274–5, 277, 349, 386–7).

Bosnyákok

Kökény: 160/13. *Kérészt* : szh. *Kríz* Ke. 160/76. szh. *Kod krízsa* S, sz. Egy kereszt áll az útelágazásnál. Áldozócsüörtökön körmenettel indultak oda az emberek búzáat szentelni. 160/79. *Krisztus keresztje* : szh. *Iszusov kríz* Ke. Balesetéből felgyógyult ember állíttatta (BMFN. II. 927, 930).

Dráva menti horvátok I.

Révfallu: 292/21. *Kérészt* : szh. *Kríz* 'Križ' Ke. 219/40. *Céri-kérészt* : n. *Céri-Kraic* 'Ceri-Kreuz' : szh. *Kríz* *kod Frikově voděnicě* (BMFN II. 830).

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Dunaszekcső: 204/151. *Szerb-köröszt* : n. *Rácsih Kraic* : *Rácizsi Kraic* 'Raizisches Kreuz' : szh. *Crěveni krszt* 'vörös kereszt' : szh. *Szrpszki krszt* 'szerb kereszt' : c. *Szirbicko trusul* Ke, vörösre festett fakereszt bádogtesttel. – **Erdősmecske:** 191/138. *Rác-köröszt* : *Szerb-kérészt* : n. *Rácsih Kraic* 'Raizisches Kreuz' : szh. *Szrpszki krszt* Ke, kétméteres fakereszt volt; a múlt században állították a pestisjárvány idején. Fontos tájékozódási pont volt. Elkorhadt. – **Liptód:** 211/32. *Szerb-kérészt* : n. *Rácsih Kraic* 'Raizisches Kreuz' : szh. *Szvěti Lúka krszt* 'Szent Lukács-kereszt' Ke, a volt szerb lakosság állíttatta. Fából volt, ma már nincs meg. 211/39. *Rác-kereszt* : n. *Rácsih Kraic* 'Raizisches Kreuz' : szh. *Szrpszki krszt* Ke, korpusz és felirat nélkül. A lebontott templom helyén mementóként hagyta a német lakosság. – **Mohács:** 223/15. *Szent-kuti-köröszt* : *Szerb-kérészt* : n. *Prěnnje-Kraic* 'Brünnlein-Kreuz' : n. *Ráce Kraic* 'Raizisches Kreuz' : szh. *Krszt kod vodice* 'Krszt kod vodice' : szh. *Máli krszt* 'Mali krst' : szh. *Racki kríz* 'Racki križ' Ke, „kis” kőkereszt a szerbek „szent kútja” közelében, a 19. századból. 223/18. *Mohácsán Mátyás körösztje* : *Mohácsán-köröszt* : n. *Mohacsán-Kraic* 'Mohatschan-Kreuz' : szh. *Mohacsanov krszt* 'Mohačanov križ' [...] Ke állíttatójáról. Fogadalomból 1916-ban emeltette, amiért hazatért az első világháborúból. 223/91. *Rác-köröszt* : *Szerb-kérészt* : n. *Rácis Kraic* 'Raizisches Kreuz' : szh. *Věliki krszt* 'Veliki krszt' : szh. *Groglyanszki kríz* 'Grobljanski križ' Ke, „nagy” kőkereszt (szerb!) a Szerb temetőben a 18. sz.-ból. – **Véménd:** 193/292. *Orbán-köröszt* : *Gaszbergi Orbán-kérészt* : n. *Uerváni-Kraic* 'Orbáni-Kreuz' : n. *Andrěze Hóufs-Kraic* 'Andresen Hofs-Kreuz' : szh. *Orbanija* 'Orbanov krst' : rc. *Trúsu lu Orbány* 'Orbán keresztje' Ke, talapatán Orbán-szoborral. – Nh.: A szőlő oltalmazója tiszteletére, jégverés, fagykár ellen állíttatta Wilhelm György és neje 1851-ben. 193/298. *Jasěk-köröszt* : *Jasěk-kérészt* : n., j. *Jasěks-Kraic* 'Jascheks-Kreuz' : szh. *Kod Jasěkovog krszta* 'Kod Jasekovog krsta' : szh. *Jasěkov krszt* 'Jasekov krst' : rc. *Krúsě lu Trěfort kötrě podúřě* 'Trefort keresztje az erdő felé' Ke 193/435. *Vörös köröszt* : *Vörös kérészt* : *Věrěs kérészt* : n. *Rout Kraic* 'Rotes Kreuz' : j. *Rajt Kraic* 'Rotes Kreuz' : szh. *Crvěni krszt* 'Crveni krst' : rc. *Krusá rósě* : rc. *Krusě rosu* 'vörös kereszt' [Kr: *Roten Kreutz*] Ke, színéről (BMFN. II. 35, 76, 85, 221, 290–1, 417, 425).

Somogy megye

Dráva menti horvátok I.

Lakócsa: 252/7. *Krizs* : *Kérészt* Ke. Régen háromnapos keresztjáró ünnepen itt imádkoztak a jó termésért (SMFN. 825).

Dráva menti horvátok II.

Bolhó: 238/8. *Krizsanya* Ke (SMFN. 789).

Somogyi horvátok

Buzsák: 22/110. *Szadó* : *János-hégy* [C. P. *Felső-Rakititza* Hn. *Jánoshegy*] Do, szó. Az 1860-as években felállított Szent János-szoborról. 22/111. *János-kereszt* Szo. Szent János-kép van rajta (SMFN. 106). Több adat nincs.

Tolna megye

Szakcs: 44/1. *Takács-köröszt* : *Grablinai-köröszt* Ke. Takács nevű állítatójáról. A Grablina nevű falurészben van (TMFN. 237).

Tolna megye földrajzi nevei között több ide tartozó példa nem fordul elő.

Szakcs község fenti adatát azért lehet ide sorolni, mert a 'gyertyános' jelentésű *Grablina* falurész elnevezése a szerb eredetű *grablina* földrajzi köznévre vezethető vissza, és azt, hogy Szakcson ismertté vált, joggal föltételezhetjük, ugyanis a történeti kutatások szerint a 18. században ebben a faluban is laktak szerbek (vö. Szilágyi 1983: 53). A *Grablina* helynévnek jó néhány alakváltozata – elsősorban Baranyában – sokfelé el van terjedve (l. részletesebben BMFN. II.-nek a névmutatójában: 1048).

A fentiekben bemutatott névadatokból igen jól kitűnik, hogy Baranya, Somogy és Tolna megye kötetiben lévő, a *kereszt* köznévvvel keletkezett elnevezések két szempontból élesen, határozottan eltérnek egymástól. Somogyban és Tolnában is csupán egy-egy példa található a vallásos jelképek ezen típusának az előfordulására. Amint azt magyarázatképpen már egy-két esetben említettem, ennek is népesség- és településtörténeti oka van, mégpedig az, hogy Somogy megyében a horvátok elmagyarosodtak, Tolnából pedig a szerbek a 18. században visszatelepültek a Dráván túlra. A másik éles, jól megragadható különbség pedig az, hogy a baranyai földrajzi nevekben 'kereszt, feszület' értelemben az egykor szerbek lakta községek és városok névadataiban a *krszt* köznév, a horvát és (egy-két esetben) szlovén telepítésű helységeken pedig a *krizs* földrajzi köznév fordul elő. Az utóbbi típusú névhasználat a Vas megyei földrajzi nevekre is jellemző. Ismeretes, hogy *Vas megye földrajzi nevei* című kötet sok horvát és szlovén nyelvű helynevet tartalmaz, olyanokat, amelyeket az adott déli szláv nyelvet beszélő

pedagógusok gyűjtöttek és szakértők ellenőriztek (vö. VMFN. 16). A horvát és a szlovén nyelvű bel- és külterületi neveket ismerő és használó adatközlőktől például a 'kereszt, feszület' megnevezésére mindenütt a *krizs* földrajzi köznévvél keletkezett adatokat jegyezték föl. Így – jó néhány más település mellett – a következő községek helynévanyagában találunk példákat erre: **Horvátlövő:** 45/17. *Alsó-kérészt* : h. *Dolnyi-krizs* Ke. – **Narda:** 34/108. h. *Juricsin krizs* Ke. Állítatójáról. – **Orfalu:** 148/1. sz. *Tupin krizs* Ke. Állítatója háznevéről. 148/7. sz. *Ferencin krizs* Ke. Állítatójáról. – **Rábatótfalu:** 142/4. *Fölső-kérészt* : sz. *Gorénye krizs* Ke. Elhelyezkedéséről (VMFN. 121, 173, 383, 395). Itt kell megemlítenem: a Baranya és Somogyba betelepült horvátok földrajzi neveinek ezen névtípusában szintén a *krizs* köznévvé használatos. Igaz, Somogyban, mindössze két ilyen adatot találtam.

d) *Védőszentek szobrai*

A mezőgazdaságban – a földművelésben és az állattartásban egyaránt – mindig fontos szerepük volt és az is marad az embertől független tényezőknek is. A földművelő, állattartó falusi lakosság életföltételeit, jövedelmét nemcsak az egyén és a kisközösség tudása, szorgalma, összefogása határozta meg, hanem tőle független körülmények (pl. az időjárás, váratlan tűzvészek, az állatállományt ért különféle betegségek). Ezeknek a károknak az elkerülésére, elhárítására keresték az egyes közösségek, családok a védelmet, és ezt hitük szerint általában a *védőszentek* oltalmazó szerepében bízva találhatták meg. Ezért többnyire a falu vagy a város jobban ismert részein (így pl. faluvégen, legelők, erdők, szőlők közelében, nagy dűlőutak mentén) igyekeztek szobrokat állítani a különböző patrónusoknak. A három megye helynévanyagából az alábbiakban mutatok be példákat.

Baranya megye

Horvátok

Sokácok

Mohácsi sokácok

Mohács: 223/266. *Flórián-szobor* : n. *Fluerjani* 'Flórián' : szh. *Szveti Flórián* 'Sveti Florian': szh. *Florijan* 'Florijan' : c., mc. *Florian-szubro* : rc. *Florian-szubor* [...] Szó 1897-ből, Jablonszky Vince bp.-i kőszobrász alkotása. [...] Nh.: A nádtetős házakat gyakran elborító tűzvész megelőzésére fogadalomból állították. Flórián-napkor könyörgő körmenet – élén az egyleti zászlót vivő tűzoltótestülettel – járta a 269., 281., 300. sz. utcákat (BMFN. II. 441).

Falusi sokácok

Magyarsarlós: 143/63. *Szent János-kérészt* : *Szobor* : szh. *Ivanov kríz* 'Ivanov križ' Ke. Nepomuki Szent János szobra. – A. sz. a sáskák elleni védelem céljából állították fel. János napján körmenettel mennek ide (BMFN. I. 845).

Szerbek

Mohács és térsége

Mohács és északi környéke

Dunaszekcső: 204/31. *Flórián* : n. *Fluerjáni* 'Florian' : szh. *Flarian* : c. *Szobro* 'szobor' [*Szent Flórián-szobor*] Szo, fogadalomból állította a község az 1860-as évek nagy tűzvésze után. 204/302. *Vendel* : n. *Vëndlíni* 'Wendelin' : szh. *Vëndël* [*Szent Vendel-szobor*] Szo, fontos tájékozási pont. – A. sz. a földesúr állíttatta dögvész idején. – **Erdősmecske:** 191/18. *Templom* : n. *Margepuet-Khierih* 'Maria Geburt-Kirche' : n. *Khierih* 'Kirche' : szh. *Crkva katolicska* 'Katolikus templom' [...] – . sz. a régi templom patrónusa *Vendel* volt, ezért ennek napján is tartanak búcsút. – **Mohács:** 223/327. *Nepomuki Szent János* : *Szent János-szobor* : *Szent János* : n. *Johani* 'Johanni' : szh. *Kíp Szvëtoga Ivana* 'Kip Svetoga Ivana' : szh. *Szvëti Ivan Nöpomuk* 'Sveti Ivan Nepomuk' Szo – **Véménd:** 193/83. *Szent-háromság-szobor* : n. *Trajjaldihkhait* 'Dreifaltigkeit' : szh. : *Trojsztvo* 'Trojstvo' rc. : *Szubor* 'szobor' [*Szenháromság-szobor*] Szo – A. sz. talapzatán kis méretű *Flórián-szobor* : n. *Fluerjáni* 'Florian' A falu legmódosabb gazdája állíttatta. Mivel a pap nem engedte, hogy a fényképét elhelyezze a szobron, öntudattal vésette rá: „Einzig und allein gestiftet Anton Kesler 1906” 'Egyes-egyedül állíttattam Keszler Antal'. 193/144. *Cikói út* : *Cikó út* : n. *Cikore Vëk* 'Zickoer Weg' : szh. *Cikovszki pút* 'Cikovski put' Erdei út *Cikó* : *Zicko* : szh. *Cikov* felé. – A. sz. ezen az úton vonult a németiség körmenete a Tolnai megyei Cikóra Flórián-napkor a tűz védőszentjének ünneplésére. A szerbek Péter és Pálkor (szh. *Petrovo*) zárando-koltak a grábóci kolostori búcsújáráhelyre. 193/336. *Vendel szobor* : *Vendel* : n. *Vendelíni* 'Wendelin' : szh. *Vendelin* 'n. Wendelin; Vendel' : rc. *Vendel-szubor* 'Vendel-szobor' [*Szent Vendel-szobor*] Szo a Vásártéren. Az állatok patrónusaként tisztelték; napján processió vonult ide (BMFN. II. 29, 63, 79, 216, 228, 447).

Somogy megye

Somogyi horvátok

Buzsák: 22/23. *Szent Vendel-szobor* : *Vendi* Szo (SMFN. 104). Több adat nincs.

Tolna megye helynevei között egyetlenegy ide tartozó példa sincs.

A **vallásos jelképek** előfordulásáról összegzésül azt lehet megállapítani, hogy – mint már több esetben is – Somogy és Tolna megye földrajzi neveiben nincs rá

adat, vagy ha mégis előfordul, akkor általában csekély számban. Ez minden bizonnyal a korábban ezen megyékbe bevándorolt szerbek elköltözésével (vö. Szita 1993: 6), illetőleg a somogyi horvátoknak a török kiűzése után bekövetkezett elmagyarosodásával függ össze (vö. Király 1983: 24). Az egyes vallásos jelképekre általában kevés példát találtam. A *keresztek, fészületek* állításának hagyományait, szokásait tekintve a baranyai horvát és szerb többségű települések között nincs igazán eltérés, Somogyban és Tolnában pedig alig fordul elő adat. A védőszentek tisztelete viszont inkább jellemző, amelyre főleg a *Mohács és északi környéke* szerb etnikai csoportba sorolt helységek egy részében találunk példákat.

B) A néprajzi vizsgálat néhány eredménye, tanulsága

1. A török hódoltságtól kezdődően legalább két évszázadon keresztül – más területek mellett – például különösen Baranya, részben Somogy és Tolna megyébe – *rácok* (szerbek), horvátok és szórványosan szlovének települtek be. Ennek emléke, amint az a bemutatott példaanyagból kiviláglott, a szlovének kivételével a mondahagyományban szinte máig (legalábbis a megyei szervezésű földrajzi-név-gyűjtésekig) fennmaradt. Nyelvi maradványai viszont a Tolna megyei helynevekben (főleg Baranya és Somogy megye néhány falvától eltérően) nemigen őrződtek meg. Ez azzal függ össze, hogy a Tolnába került *rácok* huzamosabb ideig nem maradtak egy-egy településen, vagy ha mégis, akkor létszámuk egyre inkább csökkent, és előbb-utóbb a magyar vagy német nyelvű lakosság vált dominánssá, és ez egyaránt tükröződik az adott helység helyneveinek nyelvviségében és természetesen a szerb néphagyományok hiányában is.

Már a német telepítésű községek és városok helyneveihez kapcsolódó néphagyományokat tartalmuk szerint kategóriákba sorolva figyeltem föl arra, hogy viszonylag sok horvát és/vagy szerb nyelvű névadathoz fűződik néprajzi értékű népi közlés. Ezeket a hagyományokat a **származástudat** és a **török hódoltság emlékének** megőrzésétől a **népszokások, hiedelmek**, továbbá a **hely- és helységnevek** bemutatásán át a **vallásos jelképekig** sorra vettem, és általában értékeltem is. Ezeket a részeket egyes esetekben tömören itt is összefoglalom vagy pedig néhány észrevétellel egészítem ki.

2. A *származástudat* megőrzésére alig találtam példát, pedig főleg a szerb betelepülők egy részében sokáig élt a hazánkba történt bevándorlások emléke, a visszavágyódás érzése és a hazatérés reménye, amint ez például. Mohács és Véménd településtörténeti összefoglalójából is kitűnik (vö. BMFN. II. 54, 414). Minthogy a hazatérés vágya nemzedékről nemzedékre megőrződött, bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy az 1920-as években sok szerb család Jugoszláviába optált. A származástudat megőrzésére **Véménd** földrajzi neveiben több példát is találunk, amelyekben például a török elől Magyarországra menekülésük emléke maradt fenn. A horvátok betelepülésének hagyományai **Bikal** és **Nagyhajmás**

névanyagában őrződtek meg (vö. BMFN. I. 43–4, 75). Más település névadataiban nem találtam rá példát.

A török hódoltság korához kapcsolódóan – miként más megyék és tájegységek esetében is, ahová a törökök eljutottak – a Dél-Dunántúlon (főleg Baranyában) gazdag néphagyomány maradt fenn. A Somogy és Tolna megyei földrajzi nevekre – sem a hódoltság korához fűződő névadatokra, sem a más kategóriákba sorolható néprajzi vonatkozású közlésekre – ez nem érvényes, mivel Tolnában egyáltalán nem fordul elő horvát vagy szerb nyelvű helynév, és Somogyban is csak nagyon kevés. A török korról kapcsolatos hagyományok kialakulása és a horvát és szerb nyelvű bel- és külterületei elnevezésekben való előfordulása, elterjedése fölveti azt a kérdést, hogy ez miként mehetett végbe. Horvátok és szerbek – részben a magyarok, részben a törökök biztatására – már a hódoltság idején Magyarországra kerültek (l. részletesebben Sarosácz 1973: 376–81). A szerbek 16. század végén történt betelepítésére, amely Baranya és Somogy megyét érintette, illetőleg Somogyból való elvándorlására Szita László utalt (1993: 6).

Joggal föltételezhetjük, hogy az újratelepült helységek lakói kezdetben magyarok voltak, akiket a bevándorolt szerbek és horvátok egy idő után követtek. Ezért rájuk is érvényesnek gondolom mindazt, amit Andrásfalvy Bertalan kb. a 18. század elejétől hazánkba költöző németekkel kapcsolatban ekként fogalmazott meg: „A német telepesek nem lakatlan és az emberi munka nyomait is elvesztett őstájba érkeztek, hanem olyan területre, ahol a középkori magyar lakosság maradácai a háború során megritkultak, a török kor utolsó évtizedeiben a megszállók által kedvezményezett délszlávokkal, elsősorban szerbekkel élt együtt” (1979: 336). Ha például valamely helységbe szerbek települtek be, és nem vándoroltak tovább, a már ott lakó vagy a szerbek után hamarosan beköltözött magyaroktól a *rác* (szerb) lakosság, sőt a későbbekben bevándorolt horvátok és németek is átvehették a magyar történelmi mondákat vagy azoknak egy részét. Ez érvényes lehet például Szent Lászlóval, Mátyás királlyal vagy akár a tatárjárással, a török hódoltsággal kapcsolatos történelmi mondákra, amelyeket évszázadokon át szinte a legutóbbi időnkig megőrzött a néphagyomány.

A helynevekhez fűződő *népszokások*, *néphagyományok* a néprajzi fejezetnek adatokban leggazdagabb részét képezik. A különböző etnikai csoportok közül a **horvátokhoz** tartozó *mohácsi*, illetőleg a *falusi sokácok*, valamint a *bosnyákok* településeinek, továbbá a **szerbek** *Mohács és térsége* (*Mohács és északi környékének* nevezett alcsoport) községeinek különféle népszokásai, néphagyományai bővelkednek leginkább érdekes, színes és gazdag példaanyagban. A legtöbb névadat ebben a kategóriában Baranyában található, van azonban példa, ha nem is sok, a másik két dél-dunántúli megye földrajzinév-kiadványaiban is. Ezek a megállapítások – a megyék szerinti előfordulási arányokat tekintve – a *hiedelmekre*, *vallásos legendákra* is jórészt érvényesek, mégpedig azzal a különbséggel, hogy az utóbbiakra jóval kevesebb példa fordul elő.

3. A hely- és helységnév-magyarázatok, amelyeknek tartalma és keletkezésük oka eltérő lehet, ezért mindenképpen célszerűbb volt etnikai csoportok szerint

számba venni őket. Ami adataik számát illeti, az egyes megyék szerint az eléggé arányosan oszlik meg, de ebben az esetben is Baranya megye földrajzi neveiben van a legtöbb példa rájuk. A *vallásos jelképek* előfordulásáról összegzésül azt lehet megállapítani, hogy – mint legtöbb esetben – Somogy és Tolna megye helyneveiben vagy egyáltalán nincs rá adat, vagy ha mégis, akkor igen csekély számban. A baranyai földrajzinév-anyag alapján is az rajzolódik ki, hogy a vallásos jelképek megközelítőleg sem alkotnak olyan gazdag, szerteágazó rendszert, mint a német telepítésű dél-dunántúli községek és városok esetében (l. részletesebben Szabó 2013: 462–80). A védőszentek kultuszát tekintve bizonyos fokú összefüggés fedezhető föl a német és a horvát vagy szerb nyelvű helynévadatok előfordulása között, mégpedig abban, hogy azokban a helységeekben, ahol a délszlávok német telepésekkel laktak együtt, ott a horvátok és szerbek körében jobban teret nyert a patrónusok kultusza, mint másutt. Mindhárom védőszent (Szent Vendel, Szent Flórián és Nepomuki Szent János) nagy tiszteletnek örvend. Bálint Sándor kétkötetes *Ünnepi kalendárium július elsejétől november harmincadikáig. A Mária-ünneppek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából* című kiváló munkájában Szent Vendel, Szent Flórián és Nepomuki Szent János védőszent kultuszának szerepét vizsgálva – a gazdag népi közlések és más források felhasználása alapján – azt állapította meg, hogy magyarországi elterjedésük az osztrák barokk és a katolikus német lakosság betelepülésének együttes hatásával függ össze (l. részletesebben 1998: 372, 426–7).

3.1. A délszlávok etnikai csoportosításáról készült tanulmány Sarosácz György munkájaként kb. negyven évvel ezelőtt látott napvilágot (1993). Amikor a Dél-Dunántúlra települt déli szláv nyelvű helynevekkel és a hozzájuk fűződő néprajzi értékű népi közlésekkel a Baranya, Somogy és Tolna megyei földrajzinév-kiadványok alapján foglalkozni kezdtem, az a gondolat merült föl bennem, hogy ehhez feltétlenül föl kell használnom Sarosácz említett munkáját. Már a nyelvi-nyelvészeti szempontból kiválasztott példaanyag bemutatásakor gondoltam arra, hogy ez a felosztás nemcsak a néprajzi közlések számbavételéhez, felsorolásához szolgálhat jó alapul, hanem a nyelvészeti elemzés névadataihoz is. Úgy vélem ugyanis, hogy az etnikai csoportosításhoz az egyik fontos kritérium egyrészt a földrajzi nevek (horvát és/vagy szerb) nyelvisége, másrészt a törökdulás idején elnéptelenedett helységek újratelepítése magyar és idegen nyelvű (pl. horvát, szerb, német) lakossággal. Ezért az egyes földrajzinév-kötetekből kiválasztott névadatok bemutatása előtt – Timár György kutatási eredményeit felhasználva – az érintett falvak, városok népesedéstörténetének rövidített összefoglalását közöltem. *A Dél-Dunántúlra vándorolt délszlávok néphagyományainak nyomai a helynevekben* című fejezetben az oda sorolható példaanyagot – a Sarosácz-féle etnikai csoportok alapján – néprajzi tárgykörök szerint mutattam be. A szóban forgó felosztást – a horvát népcsoportok esetében általában – jónak tartottam, úgy véltem azonban, hogy a szerb települések kategorizálásán célszerű lenne változtatni. Javasolt módosításaimat itt nagyon vázlatosan foglalom össze, ugyanis ezeket az érintett települések csoportosításakor, a megfelelő néprajzi kategóriába való besoroláskor már részletesen indokoltam. **Lánycsók**nak a *falusi sokácok*hoz való sorolása

vitatható, **Töttös** községét azonban szerb nyelvisége, településtörténete (az egyes nemzetiségek a nagyobb fokú nyelvhasználati eltérések) és néphagyományainak csekély előfordulása miatt egyáltalán nem tartom elfogadhatónak, ezért az általam javasolt szerb etnikai csoportok egyikébe soroltam be.

3.2. Mivel a hagyományörzés a többi sokác etnikai csoportra általában jellemző, meglepőnek tartom, hogy a *Dráva menti sokácok*hoz sorolt települések helynevei között csupán egy olyan adatot találtam, amelyhez néprajzi értékű népi közlés kapcsolódik. Ennek több oka is lehet. **Beremend** esetében például a négy nyelvűség és az egyes nyelvek (magyar, német, horvát és szerb) használatának változó helyzete, előfordulási aránya is bizonyára közrejátszott abban, hogy egyik nemzetiségnek sem alakultak ki néphagyományai, illetőleg – ha egykor voltak is – nem őrződtek meg a helynevekhez kapcsolódóan. Ezenkívül amint az településtörténetéből jól kitűnik, a 19. században a szerb közvetítő nyelve volt a helybeli, más nyelvet beszélő lakosságnak, továbbá a szerb nyelvű földrajzi nevek jelentős számát is tekintve **Beremend**et semmiképpen sem sorolnám a *Dráva menti sokácok* etnikai csoportjába. Ezzel szemben a másik két községnek (**Alsó-szentmárton**nak és **Kásád**nak) a sokácokhoz való tartozása horvát nyelvisége és népeségtörténete alapján egyaránt elfogadható, a földrajzi neveikhez fűződő hagyományok megőrzése ugyanakkor egyáltalán nem mutatja, még csak nem is igen jelzi a sokácokra általában jellemző gazdagságot, vagyis ide tartozásuk valamelyest kétségbe vonható.

3.3. Minthogy a Sarosácz-féle etnikai felosztást jónak tartom, és mivel Baranyába délszlávok (horvátok és szerbek) egyaránt jelentős számban települtek be, ezért a nyelvészeti szempontból kiválasztott bel- és külterületi neveket jórészt ezt a csoportosítást alapul véve mutattam be (l. részletesebben 1973: 369–70). Mindehhez azt szeretném hozzátenni, hogy a horvátok etnikai csoportosítása jól sikerült, eredményesen használható föl a kutatásokban, a *Mohács és térsége* fejezetbe került szerb helységek besorolásáról azonban úgy véltem, hogy azon több okból is változtatni kellene. A módosítások, változtatások elvi alapjaként az érintett települések földrajzi elhelyezkedésének, népesedéstörténetének, nyelviségének és földrajzi neveihez kapcsolódó néphagyományoknak az együttes figyelembevételét tartom célszerűnek. Nem vagyok ugyan néprajzos, hanem olyan nyelvjárás-kutató, aki egyetemi hallgató kora óta, nyelvészeti vizsgálódásainak kezdetétől az etnográfia iránt érdeklődik, és nyelvjárás- és névtani munkáiban lehetőleg a néprajztudomány szempontjait, kívánalmait, amennyire mód van rá, igyekszik figyelembe venni. Módosításaim, változtatásaim szempontjait a Sarosácz György nevéhez fűződő etniai csoportoknak a szerbek lakta *Mohács és térsége* címmel jelzett fejezetében fejtettem ki részletesebben.

3.3.1. A Baranya megyébe bevándorolt szerbek jelentős része Mohács közelebbi és távolabbi környékére települt, ezért esetükben mindenképpen csak helyeselni lehet a Sarosácz György-féle *Mohács és térsége* kategória megnevezést. A következő helységeket sorolta ide: **Mohács, Lippó, Illocska, Magyarbóly, Villány, Somberek, Sárok, Erdősmecke, Medina, Borjád** és **Nagybudmér**. Az említett

települések közül **Medinát** több szempontból sem tartom ide tartozónak. Természetesen nem azért, mert Tolna megyéhez tartozó község, hanem főképpen amiatt, mert jó néhány évszázad óta magyar településekkel körülvett falu egykor szerb nyelvű népessége korábban elmagyarosodott, mint például a baranyai vegyes (magyar, német, horvát és/vagy szerb) nyelvű helységek nagy többsége. Továbbá ha átnézzük Medina földrajzinév-anyagát, akkor sem szerb nyelvű adatot, sem szerb néphagyományt nem találunk benne (vö. TMFN. 413–6). Egy 1715-ből való országos összeírás szerint **Medina** akkor magyar- és ráclakta település volt, mégpedig 8 magyar és 12 rác családdal (vö. Szilágyi 1983: 51–2). Később azonban – sok más, a 17–18. században még rácoklakta Tolna megyei településhez hasonlóan Medina község is elmagyarosodott.

3.3.2. A Mohács és térsége több szerb helységének ebbe a csoportba való besorolását elfogadhatónak tartom. A baranyai helynévkötetek többszöri átnézése viszont arról győzött meg, hogy Mohács közelebbi és távolabbi környékéről jó néhány szerb telepítésű falu ide vehető. Ezeket a Mohácshoz viszonyított földrajzi elhelyezkedésük alapján – északnyugatról keleti irányban, majd pedig déli irányban haladva – három kisebb kategóriába soroltam, és a földrajzinév-anyagukból kiválasztott példákat az egyes települések betűrendjében mutattam be. Az egyes alcsoportok és az oda tartozó helységek a következők:

Mohács és északi környéke: Mohács, Egyházaskozár, Erdősmecke, Véménd, Somberek, Dunaszekcső, Dunafalva és Liptód

Mohács délnyugati vidéke: Borjád, Nagybudmér, Töttös, Majs, Bezedek, Lippó, Sárok és Ivándárda

Villány és déli környéke: Villány, Illocska és Magyarbóly

4. Hogy egy-egy község vagy város helyneveihez milyen nagy számban kapcsolódnak népi közlések, különféle hagyományok – a hazánkba történt betelepülés emlékének megőrzésétől a vallásos jelképek különböző formáinak fennmaradásáig – az több tényezőtől is függ. Így például nagyban meghatározhatja az egyes községek, városok közösségeinek nemzetiségi összetétele, aránya és létszáma, a nemzetüktől elszakadt elvándorlóknak a szülőföldhöz való ragaszkodása, hazavágyódása. Arra is van példa, hogy a hagyományörzés egy-egy etnikai csoportnak (így pl. a *falusi sokác*nak és a *bosnyákok*nak) szinte minden településére jellemző. A *Dráva menti sokácokra* viszont ez a megállapítás nem érvényes. Az egyes falvak és városok közül főleg **Dunaszekcső, Erdősmecke, Mohács, Somberek, Tarany** és **Véménd** kisebb-nagyobb közössége általában igen gazdag, sokszínű, érdekes és értékes néphagyományt őrzött meg, amint arról nagyszámú helynévhez fűződő népi közlés tanúskodik. A felsorolt helységek közül is kiemelendőnek tartom **Mohács** és **Véménd** hagyományainak rendkívüli gazdagságát és annak megőrzését. Ha ilyen szempontból az egyes etnika csoportokat vesszük figyelembe, akkor a horvát nyelvű etnikai csoportok közül a *Mohácsi* és *falusi sokácok*, a *bosnyákok* és a szerb nyelvűek közül pedig a *Mohács és északi környéke* népcsoport települései őrizték meg leginkább régi gyökerű hagyományait.

5. A nagyszámú adatra épülő vizsgálathoz, bármilyen témakör legyen a kutatás célkitűzése, igen sok munka, hangyaszorgalom kell. Ahhoz, hogy eredményes legyen, természetesen például a szakirodalmi előzmények és eredmények ismerete szükséges, továbbá rendkívül fontos annak a fölismerése, hogy mit kínál a felhasznált forrásanyag. S ezeket – a vizsgáldás céljától is függően – lehetőleg teljességre törekedve kell feltárni és felhasználni. Mindezt korántsem könnyű megvalósítani. A dél-dunántúli megyék földrajzinév-köteteiben nagyon sok lehetőség rejlik a különböző tárgyú kutatások számára. Bízni kell abban, hogy a fiatalabb kutatók körében, ahogy eddig is volt, ezután is lesz folytatója a sok adaton nyugvó vizsgáldásoknak (vö. Barics Ernő 1989b. A Zselic földrajzi neveinek szerbhorvát elemei In: *A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján* október 8–10. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183. szám. Budapest, 73–6).

Szabó József
ny. egyetemi tanár
SZTE

Mi vitte Dayka Gábort, a költőt a nyelvтанírás és a nyelvtudomány felé?

1. Dayka Gábor a 18. század második felében mindössze 28 évet élt, sajátos költészetével mégis beírta nevét a magyar irodalomtörténetbe. A legutóbbi időkig foglalkoztak is költészetével kisebb-nagyobb mértékben. Viszont mint tudós gimnáziumi tanár írt latin és magyar nyelven magyar grammatikát, grammatikarészleteket, és vannak nyelvészeti jellegű feljegyzései is, de ezekkel – tudomásom szerint – alaposan senki sem foglalkozott, legfeljebb néhány mondatban szóltak róla a Dayka munkásságát kutatók. Ezt nehezményezte Szilágyi Márton 2000-ben megjelent A „titkos bú” poétája? Dayka Gábor kánonizálásának kérdőjelei című tanulmányában, megjegyezvén „hát-térbe szorult Daykának a magyar grammatika iránti érdeklődése, amelyet saját tanári működése is előhívhatott” (Szilágyi 2000: 85). Mindjárt meg kell jegyezmem, hogy 2009-ben mind a fennmaradt említett nyelvtanok, mind a grammatikai jegyzetek – Dayka Gábor költői és prózai munkái mellett – megfelelő magyarázatokkal napvilágot láttak „Dayka Gábor Összes Művei” címen a Régi Magyar Költők Tára XVIII. század köteteként, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének gondozásában. A sajtó alá rendezők voltak: Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szép Beáta és Tasi Katalin (az Universitas Kiadó kiadása; a továbbiakban a kötetre rövidítve hivatkozom: DGÖM). Részben ez a példamutató kidolgozása következtében – mondhatnám – szinte lelkesítő kiadvány, részben az a körülmény, hogy korábban többször foglalkoztam régi nyelvtanainkkal, valamint nyelvtudomány-történettel (l. pl. Szathmári 1968) indított arra, hogy próbáljam bemutatni alaposabban Dayka Gábor nyelvészeti jellegű munkásságát.

Először ebben a dolgozatban – mintegy bevezetesként – kissé részletesebben vizsgálom, hogy Daykának milyen jellemző vonásai, életének milyen körülményei készítették arra, hogy a költészet mellett nyelvtani és – annak révén is – nyelvészeti jellegű kérdésekkel foglalkozzon. Más szóval Dayka ilyen irányú munkásságának, közelebről ennek elindító és mozgatórugóit kívánom megvilágítani. Megjegyzem, hogy közben mindenekelőtt az eddigi szakirodalomra, főleg az említett DGÖM kötetre, továbbá a kisebb-nagyobb monográfiák és életrajzok adataira, megállapításaira támaszkodom. Sietek mindjárt megemlíteni, hogy az alapot számomra ez a hatalmas, 698 oldalas kötet jelenti, elsősorban filológusi jellege következtében (amely egyébként megnyilvánul a teljességre, a rendszerezésre, a részletességre, a pontosságra, a minden lényeges kérdésnek az utánajárására való stb. törekvésben), továbbá külön kiemelve a kötet Bevezetés című fejezetének Egy lehetséges életrajz című részét (11–28). Ez a munka egyébként – a szerzők utalásai szerint – az eddigi idevágó írások felhasználásával, illetve figyelembevételével készült. Itt jegyzem meg, hogy az említettek következtében és a helytel való takarékoskodás miatt a többek által leírt, ismertebb megállapítások esetében nem utalok a szerzőkre és a művek adataira sem. Természetesen mindig utalok rájuk, ha valakinek előrevívó megjegyzéséről, illetve idézésről van szó.

2. Úgy gondolom, egy-egy tudós, tanár vagy bárki szakmai irányultságának gyökereit, indítékait elsősorban kinek-kinek az **egyéniiségében**, vagyis jellemvonásaiban, köztük mentális képességeiben kell keresnünk. Ezeket próbálom áttekinteni Dayka esetében is, hogy aztán bemutassam életpályájának, munkálkodásának azon területeit, amelyek közvetlenül elvezettek a grammatikairáshoz, egyáltalán a nyelvészettel való foglalkozáshoz.

Kezdem Daykának a családi hátterével. Idézem mindjárt őt magát. Ezt írja ugyanis 1791. november 21-én a nádornak, illetve a Helytartótanácsnak címzett, tanári állásért folyamodó latin nyelvű levelében (ezt és a későbbi idegen nyelvű hivatkozásokat a DGÖM magyarra fordításában közlöm): „alulírott, ősi nemességgel adományozott családból születvén, soványka javakkal ellátott

szüleitől korán megfosztva [...], magát literátusi életpályának kívánná szentelni” (DGÖM 674). Tehát szegény családban nőtt fel, de – tehetjük hozzá – tisztességben nevelték. Ezt egyébként Dayka rövid élete is igazolta. Folytatom a rá talán legjellemzőbb vonással: szelíd, megnyerő személyiség volt, aki természetesen kemény, gunyoros vagy éppen gúnyos is tudott lenni, ha a szükség úgy kívánta. Általában mindenki kedvelte, de ami talán a legfontosabb: minden bizonnyal ez hozta el számára Kazinczy nem mindennapi barátságát, amely döntő volt Dayka egész életpályájára, nemcsak igazi költővé válását illetően, hanem még a nyelvi-nyelvészeti kérdésekkel való foglalkozására is irányítólag hatott. Sőt Kazinczy sajátos és kiterjedt baráti köre (kiemelkedően például Földi János) szintén támogatta bírálataival Dayka ilyen irányú munkálkodását. Mélyreható szeretet sugárzik többek között abból, ahogyan Kazinczy leírja Dayka külső megjelenését és belső jellemvonásait két látogatása alkalmával, 1793-ban Pesten és 1794-ben Lőcsén (l. Kazinczy 1813: XIV–XX). Ezúttal számunkra azonban még fontosabb az, hogy valójában ő indítja el Daykát költői pályáján, és főleg, hogy korán bevezeti a fordítói munkába, és hogy erre – mindig bírálva is – ösztönzi mindvégig. (Csak zárójelben utalok a következőkre. Dayka egyéniségének kedves voltát utólag is igazolja, hogy szívesen emlékeztek rá többen később is. Emlékszem, hogy például, ha a Kruzsokban, a nyelvészeknek a baráti találkozóin az 1960–70-es években szóba került a Dayka neve, Pais professzor úr arcát derű árasztotta el, és mindig nagy szeretettel szólt róla. Engedtessek meg továbbá, hogy itt emlékezzem meg a Pais-tanítvány, tudós gimnáziumi tanárról, Zala Máriáról, aki a 20. század második felében sokat foglalkozott Dayka nyelvtanirói munkásságával, főként az idevágó műveit és a róla szóló szakirodalmat gyűjtögette, a sárospataki nagykönyvtárban is kutatott, de elgondolásait már nem tudta megírni. Az összegyűjtött írásokat – Kazinczynak 1813-as Dayka-kiadványával együtt – rám hagyta, azzal, hogy folytassam a Dayka-kutatásokat.)

Dayka egyéniségét tovább vizsgálva – főleg a nyelvészet felé vonzódását állítva középpontba – utalnunk kell arra, hogy a korabeli életrajzi adatok és a későbbi megállapítások alapján iskolai és felsőbb tanulmányai során kiváló és ambiciózus tanuló volt. Ugyanez jellemezte tanári pályáját is: a magyar nyelvnek – benne a grammatikának – igazi tudós tanára volt. Végtelenül szeretett tanítani. A tanítást nagyon korán elkezdte. A következőket írja például 1791-es, tanári állás ügyében beadott – már idézett – kérvényében: „saját kezdeményezésére és minden fizetség nélkül klerikusként a pesti központi szemináriumban sikerrel tanította [tudniillik Dayka] a magyar nyelvet” (DGÖM 674). Minden bizonnyal a tanítás, a grammatika tanítása vezette el közvetlenül a nyelvészethez. Itt jegyzem meg, hogy Dayka Gáborban megvolt a tudományos igény, de szintén megvoltak a tudományos munkálkodáshoz szükséges képességei. Ki is alakította a maga – szinte a későbbi nyelvtörténeti iskola felé mutató – kutatói módszerét: filológusi hajlamának megfelelően kutatásában az adatokra, a tényekre támaszkodott; igyekezett minden legkisebb kérdésnek is utánajárni; ragaszkodott az elméleti háttér feltáráshoz, továbbá törekedett megállapításainak a megfelelő rendszerezésére; állandóan szem előtt tartotta a nyelv és gondolkodás összefüggését, valamint jellemezte a logikus következtetés és a pontosság, aztán – ahogy a verseit és a fordításait – grammatikai megállapításait is állandóan javítgatta, tökéletesítette.

Egyébként más tudományok is érdekelték, ezek ismeretében bizonyos jártasságot is szerzett. Többször említett kérvényében így utal erre: „mert tán elvakultan úgy véli [tudniillik a kérvény írója], hogy a filozófia és részint jogi és teológiai tárgyak tanulmányozásával eltöltött esztendőök után, valamint a latin klasszikusok folytonos olvasása mellett képes arra, hogy bármely gimnáziumban a grammatikai és humanitas osztályokat sikerrel oktassa” (DGÖM 674). Ide iktatom még a DGÖM jegyzeteinek idevágó találó megállapítását: „Miután Dayka Lőcsén, 1793 októberétől már nem a magyar nyelv és irodalom helyettes tanára, hanem kinevezik az első grammatikai osztály oktatójává, tevékenységi köre kiterjed az anyanyelv oktatása mellett a hittanra, a bibliaismeretre, a földrajzra, az állattanra, a görög és a latin nyelv oktatására” (DGÖM 599).

Az eddigi mondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Dayka Gábort már egyénisége – legalábbis bizonyos fokra – predestinálta arra, hogy a költészet mellett grammatikai, nyelvészeti kérdésekkel is foglalkozék.

3. Most már lássuk egy kissé részletesebben – de így is csak a fontosabb jelenségekre mutatva rá – azokat a tényezőket, amelyek közvetlenül vezették el Dayka Gábort a nyelvtanítás, egyáltalán a nyelvtudomány felé. Első helyen – mint már utaltam rá – a magyar nyelvnek, benne mindenekelőtt

a grammatikának a tanítását emlitem. Jól ráéreztem erre Szilágyi Márton. Már idézett tanulmányában, miután megállapította, hogy Dayka munkásságának vizsgálatában háttérbe szorult grammatikai érdeklődésének a kutatása, arra céloz, hogy ezt az érdeklődését „saját tanári munkája is” előhívhatta, „hiszen – tankönyv híján – neki magának kellett kompendiumot összeállítania a magyar nyelv oktatására” (Szilágyi 2000: 85).

3.1. A grammatika tanításának szerepét kezdem a Szilágyi Márton-idézet folytatásával. Ő ugyanis azt írja, hogy Dayka „ezzel a törekvésével – tudniillik saját kompendiumával – nem is rítt ki saját korából, sőt igazából az lett volna különös, ha nem mutat kitüntetett érdeklődést a nyelvkérdés iránt” (i. h.). Ehhez mégis megjegyezném, hogy Dayka – mint majd a következő, Dayka nyelvtanait tárgyaló tanulmányomban részletesebben be fogom mutatni – az átlagnál nagyobb tudományos felkészültséggel sikeresebb nyelvtanokat szerkesztett, és szándékában volt azokat nyomtatásban is megjelentetni.

Dayka Gábor korán elkezdett foglalkozni a magyar grammatikával és annak tanításával. Életrajzírói arra utalnak, hogy ezzel – mint már idéztem – kispap korában megpróbálkozott. Az 1780-as évek végén a pesti központi szemináriumban ugyanis leckéket adott magyar grammatikából klerikus társainak. Aztán magyar társaságot is alapított a hazai nyelv művelésére, továbbá azzal, hogy idegen nyelvű műveket fordítsanak magyarra. Kazinczy is megemlíti, hogy 1790 áprilisában fiatal papnövédeként idegen ajkú társainak leckéket tartott a magyar grammatikából (l. Kazinczy 1813: VIII), Kabdebó Lóránt még arra is utal monográfiájában, hogy szinte szellemi műhely alakult ki körülötte (Kabdebó 1968: 9). Dayka az igazi tanításnak és az igazi tudós tanárrá válásnak a lehetőségét 1792 márciusában kapta meg, amikor magyartanárként a löcsei gimnázium katedrájára léphetett. Itt azonban – kitérésként – mindjárt megjegyzem, hogy sajnálatosan kevés idő, mintegy két és fél év adatott meg neki eredménnyel kecsegtető lelkes tanári és tudósi munkájához, mert 1795-ben Ungvárra kerülvén, súlyos betegsége következtében alig – vagy inkább nem – tudta teljesíteni feladatát, és 1796 októberében el is távozott az élők sorából.

Dayka a löcsei gimnáziumban megkezdte az óhajtott tanítást, de sok nehézséggel kellett megküzdenie: a feljegyzések szerint nem volt megfelelő helyiség, hiányoztak a taneszközök, még nagyobb baj volt, hogy nem álltak rendelkezésére a tantárgyak tanítását irányító utasítások, de a legnagyobb problémát a hiányzó alkalmas tankönyv jelentette. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a diákok egy-egy harmada magyarul nem vagy nem jól tudó német és szlovák anyanyelvű volt, ami felvetette a közvetítő nyelv nehezen megoldható kérdését is.

Hogyan lépett túl Dayka az utóbbi nehézségeken? Többször jelentette a magyar grammatika, egyáltalán a magyar nyelv tanításának nehézségeit, mindig javaslatával együtt (l. pl. a valószínűleg gróf Török Lajos akkori kassai tankerületi igazgatónak 1793. október 12-i keltezésű latin nyelven írt levelét: DGÖM 401–2, magyar fordításban jegyzetekkel együtt uo. 680–1). E jelentéseknek eredménye nemigen lett. Ami pedig a tankönyvhiányt illeti, saját – mondhatjuk: körültekintő és átgondolt – jegyzetek alapján tanított, állítólag még a pesti központi szemináriumbeli jegyzeteit is felhasználta. A közvetítő nyelv problémáját pedig – kényszerűségből – a következőképpen oldotta meg: az alsó osztályokban az anyanyelvi német és szlovák köznyelvet, a felsőbb osztályokban pedig a latint használta erre a célra (l. bővebben DGÖM 681). Érthető tehát, Daykában korán felébredt az elhatározás, hogy magyar grammatikából tankönyvet adjon a magyartanárok és a diákok kezébe. Ehhez természetesen megfelelő felkészültségre volt szükség. A fennmaradt jegyzeteknek (l. Magyar nyelvű grammatikai tárgyú írások: DGÖM 227–43, magyar fordításban és jegyzetekkel: uo. 602–5) és a két grammatikának (l. *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae*: uo. 243–76, magyar fordításban, jegyzetekkel: uo. 605–28, illetve *Ternio Grammaticae Hungaricae*: 1794: 276–305, magyar fordításban, jegyzetekkel: uo. 628–48) a bevezetései arról tanúskodnak, hogy ez a felkészültség – természetesen a kornak és az ottani körülményeknek megfelelő mértékben – Dayka Gáborban megvolt. Mint a fentiekben is utaltam rá, járatos volt az általános nyelvészeti és az elméleti kérdésekben (a nyelv keletkezése és élete, a nyelv és gondolkodás viszonya, a nyelvi változások, a nyelvi jelenségek rendszerezése stb.). Ismert viszonylag sok hazai és külföldi keletkezésű magyar és más nyelvi grammatikát, sőt kemény bírálati megjegyzéseket is tett velük kapcsolatban. *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae* című munkájában például kilenc, pontosan adatolt szerzőre hivatkozik. A szerzők nevét felsorolom: Farkas János; Klein, Ephraim; Meiner, Johann Werner;

Moelibeus [Bél, Mátyás]; Moritz, Karl Philipp; Pereszlényi Pál; Reineke [Reineccius, Christianus]; Rosenbacher, Franz; Veneroni, Giovanni. De járatos volt Dayka a rokon- és általában a szellemtudományokban (irodalomtudomány, verstan; történettudomány, őstörténet; pszichológia) és természetesen a teológiában stb. És mindehhez tegyük ismét hozzá, hogy lelkiismeretes, örökké gondolkodó, töprengő tanár volt. És még valami fontos szerepet játszott a nyelvtanítóról válásában, a nyelvészet felé vezető úton. Tudniillik Daykának az az igyekezete, hogy – az akkori hazai és külföldi grammatikák, valamint az általános nyelvészet ismeretében, továbbá saját tapasztalataira és elgondolásaira támaszkodva – mindig kereste azokat az eljárás módokat, amelyek segítségével – az adott körülmények között – a korábbiaknál jobb eredményeket lehetett elérni. Mindez vonatkozott a grammatika felépítésére, a tananyag rendszerezésére és táplálásmódjára, valamint megfogalmazására, továbbá a tanítás módjára, még a közvetítő nyelv megválasztására is.

Megemlítem még, hogy Dayka grammatikai, nyelvészeti munkásságának kezdetével kapcsolatban felmerült – véleményem szerint joggal, bár teljesen nincs bizonyítva – az a körülmény, hogy Daykának már a tanári gyakorlata megkezdése előtt magasabb szintű tudományos tervei voltak nyelvtani kutatásait illetően. Az Anorthographia, illetve a Grammatikai feljegyzések címet kapott részek pesti tartózkodása (1791) előtt keletkezettek, továbbá egy elméletileg megalapozottabb, nagyobb tervezett munkának a részei lehettek (l. részletesebben DGÖM 603–5). Tehát Daykának a nyelvészet iránti vonzódását a grammatika iskolai tanítása mellett táplálhatták tudományos ambíciói is.

Dayka nyelvtanítói munkásságának rövid bemutatását kezdem azszal, hogy a feljegyzések szerint már 1792 végén közre akart bocsátani egy nyelvtant és egy szótárt tanítványai számára, és majd egy évvel később, 1793. augusztus végén Bárdosy János igazgatónak az elkészült szótárt és a nyelvtan kivonatát a kassai főigazgatóság útján a Királyi Helytartótanácsnak be is mutatta. E munkák további sorsáról azonban biztosat nemigen tudunk (l. DGÖM 25–6; 604). Ilyenformán a DGÖM kötet három szöveget közöl a megfelelő apparátussal Grammatikák és grammatikai jegyzetek címen. Az első szövegrész ezt a címet kapta: Magyar nyelvű grammatikai írások (DGÖM 227–43, a hozzártatózó jegyzetek: 602–5). Ez a fejezet két részből áll. Az Anorthographia címet viselő, mintegy hatoldalnyi szöveg a magyar nyelv hangtani jellegzetességeit tárgyalja, kiemelve az *e* hang gyakoriságát és helyettesítésének a lehetőségeit. A sajtó alá rendezőktől Grammatikai feljegyzések címmel jelölt mintegy tíz oldal általános nyelvelméleti tudnivalók felvázolása után – amely szerint a nyelv a gondolkodás kifejezési formája – a helyes kiejtés (orthophonie) és a helyesírás (orthographie) kereteit adja meg, majd hangtani kérdésekkel foglalkozik. Utána szótani és szófajtnai kérdéseket is fejteget. Arra, hogy ezek az írások a nyelvtan részeként íródtak-e, vagy hogy a nyelvtanok előtt Dayka kutató munkájának az eredményei-e – mint már utaltam rá –, nincsenek igazi bizonyítékok. (L. részletesebben DGÖM 603–5.)

Daykának a következő nyelvtani jellegű írása, a Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae (a DGÖM fordításában: Előszó a magyar nyelv rendszéréhez) mintegy 32 lapon a magyar grammatikának Dayka által kialakított rendszerezése, közelebből bő vázlat formájában és a nyelvtan egy-egy részlegének több, még bővebb vázlatával (l. DGÖM 243–75; a fordítás és a jegyzetek: uo. 605–28). A főszöveg és a változatok Dayka teljes magyar nyelvtani rendszerezésének a kivonata. A szöveg alapján megállapíthatjuk, hogy a szerzője ismerve Reineke héber, Moritz angol, Veneroni olasz-francia-német nyelvtani rendszerezését, és keményen bírálva Farkas János, Moelibeus, Pereszlényi és mások munkáját, továbbá saját tapasztalataira támaszkodva – az akkori szokásokat figyelembe véve – logikusan átgondolt, elméletileg megalapozott és egyben gyakorlatias rendszerezést alkotott. Az emberi nyelv filozófiai sajátágaival összhangban a nyelvek általános elméletéből indul ki, majd következik a helyes hangzás tana részletesen, ezt követi a szó, a beszéd tana, utána a mondat tanán belül a szófajok tárgyalása stb. Egy másik nyelvtani változatban egyes fejezeteket még részletesebben – de a vázlatformát megtartva – mutat be. A mondattani jelenségek egy részét a szófajok keretében tárgyalja, más része viszont elmarad. Nyelvtani rendszerezését Dayka igyekezett úgy kialakítani, hogy – az ő megfogalmazásában – a németeknek és a szlávoknak (értsd: a szlovákoknak) is hasznukra váljék (DGÖM 607).

Dayka másik nyelvtani jellegű munkájának, a Ternio Grammaticae Hungaricae 1794 című (a DGÖM fordításában: A magyar nyelvtan hármaskönyve 1794) magyar nyelvtani összefoglalásnak (l. DGÖM 276–305, fordítása és a jegyzetek: uo. 628–48) a lényegét így írhatjuk körül: kidolgozott tanári segédlet, amely kérdés-felelet formában rövidített, gyakorlatias, de végiggondolt módon

mutatja be a magyar nyelvi rendszert (vö. DGÖM 628). Még hozzátenném, hogy ez elsősorban nem a magyar, hanem a lőcsei gimnáziumba járó német és szlovák anyanyelvű diákok számára készülhetett. Ezt nemcsak a rövid, lényegre törő, egyszerűbb megfogalmazás mutatja, hanem például az is, hogy a szerző egy-egy nyelvtani jelenséget zárójelben latinul, németül is megnevez, továbbá ilyen példákkal is él, illetve hogy egyes jelenségeket összehasonlít a latin, német, szláv megfelelőekkel. Ebben a kompendiumban a saját többször alkalmazott rendszerezését és módszerét mutatja be. Itt tehát elmarad a hivatkozás hazai vagy külföldi nyelvtanokra, nyelvtanírókra. Még egy megjegyzés: más akkori grammatikákhoz hasonlóan a „Ternió”-ban sincs valójában külön mondatban, hanem csak viszonylag részletesen tárgyalt – későbbi megjelöléssel – alaktan.

Talán a fentiekben sikerült bizonyítani, hogy a tudósi ambíció mellett az iskolai grammatika-oktatás vitte Daykát elsősorban a nyelvtudomány felé.

3.2. Daykának a nyelvtanítás és -tanítás, egyáltalán a nyelvtudomány felé vezető útját nem kis mértékben erősítette az az elhatározása, hogy minél korábban minél több **idegen nyelvet** igyekezzék elsajátítani. Az elhatározást tett követte. Megvolt tehát benne az ez irányú ambíció is, de szintén megvoltak benne ehhez a képességei.

Több életrajzírója utal arra, hogy Dayka irodalmi, nyelvi, filozófiai, teológiai stb., vagyis szellemi látóköre pesti szemináriumi tanulmányai során, 1787 és 1790 között szélesedett ki. A klasszikus nyelveket, a latint és a görögöt már ismerte. Kazinczy Dayka-életrajzában (VI) ezt írta: „Görögül, midőn Pestre ért, tudott annyit, hogy az Új-Testamentomot széltében és elakadás nélkül érthette, sőt e’ nyelven verseket is írni próbálgatott.” Ekkor látott neki a német és a francia tanulásának. De Egerbe való visszatérésekor már németül prédikál a szerviták templomában, és franciából fordít. Abafi megjegyzi: „tudott tótul, és héberül is, és egy keveset angolul” (Abafi 1880: VIII). Aztán sajátos, anekdotába illő módon tanult meg olaszul. Kazinczy így meséli el: „A’ Dalmatiai születésű Kis-Papok egymás között olasz nyelven beszélgettek. Dayka hallgatta szavaikat, ’s kedvet kapott a’ nyelvet megtanulni. Én im e’ fiúkat nagyon megréféalom [...]; tudják hogy olaszul nem értek, de mához egy holnapra széltében fogok velek beszélni. Ekkor, titkolva igyekezetét, néki-állá az olasz Grammaticának [...]. Eltelék a’ kiszabott idő [...], ’s olly bátorsággal szólott velek, mintha a’ Pünkösdi malasztán vett volna részt. Ezek álmétkodtak, azt hitték hogy csak tetteit vala a’ nyelv’ nem tudását, ’s megvallák hogy náloknál jobban beszéll, hogy a’ nyelv’ törvényeit jobban érti” (I. Kazinczy 1813: VII–VIII). Később is szélesítette az idegen nyelvek ismeretét, és bővítette a már ismert nyelvekbeli jártasságát. Ezért jegyezhetette meg magáról – a már többször idézett – 1791. november 21-i, latinul írt, tanári állást kérő folyamodványában: „latinul, németül, franciául és olaszul igen jól beszél és ír, a szlávot meglehetősen, az angol nyelvet közepesen beszéli, és jól érti” (DGÖM 674).

További kérdés: az idegen nyelvek elsajátítása mivel terelte Dayka figyelmét a nyelvtudománnyal való foglalkozás felé? Először is – röviden szólva – a nyelveknek mintegy alapja a grammatika. Ezért írta Kazinczy – amikor Dayka elhatározta, hogy olaszul egy hónap alatt megtanul – a következőt: „néki-állá az olasz Grammaticának” (Kazinczy 1803: VII). Ez tehát azt jelenti, hogy Dayka az idegen nyelvek elsajátítása közben több grammatikát alaposan megismert, és nyilvánvaló, hogy – különösen egyes jelenségeket illetően – össze is hasonlította őket. Ő maga jegyzi meg – többek között – a nádornak 1791. augusztus 28-án, latinul írt, tanári állást kérő kérvényében is: „A Hazánkban használatos nyelvek és az ősi kultúrnyelvek mellett jártas [ti. a kérvény írója] a franciában és az olaszban, valamelyest angolul is tud, így a magyar nyelv sajátos szellemének elkülönítésével magának a nyelv természetének a megvilágítására, ahol szükséges, más nyelveket is segítségül tud hívni” (DGÖM 673). Azaz a megtanult nyelvek – bennük a nyelvtanok – hatására „a magyar nyelv sajátos szellemét”, továbbá „magának a nyelvnek a természetét” jobban meg tudja világítani. Aztán az idegen nyelvek ismerete magával hozta a fordítást, a műfordítást. Ez utóbbi azonban olyan sok lehetőség ad a nyelvi, nyelvtani vizsgálódásra, hogy a fordítással külön pontban kell foglalkoznunk.

3.3. Az idegen nyelvek ismeretétől tehát egyenes út vezetett a **fordításhoz**, elsősorban szépirodalmi szövegek tolmácsolásához. A fordítás elmélete és gyakorlata – mint később szólok róla – szervesen kapcsolódik elsősorban a grammatikához, illetve egyáltalán a nyelvtudományhoz.

A költő Dayka Gábor rövid életét végigkísérte a latin, görög, német stb. szépirodalmi művek magyarra fordítása. Egyébként abban az időben az ilyen fordítások szinte azonos értékűnek számí-

tottak az eredeti művekkel. Említettük, hogy Dayka már a pesti tartózkodásakor az általa létrehozott magyar társaságban célként jelölte meg a magyar nyelv művelése mellett az idegen nyelvű alkotások magyarra fordítását. És ami talán a leglényegesebb, hogy Dayka a Kazinczyval való megismerkedését a fordításnak is köszönhette. Kazinczy így idézte vissza ezt: „A' hűsz esztendő Daykát velem *Győzedelemjövendölése* hozta ismeretségbe, és az Ovidből fordított *Penelope*” (Kazinczy 1813: XIII). És arra is utal, hogy első találkozásuk egymás műveinek felolvasásával, költőtársak verseinek megismerésével, fordítások csiszolásával telt. Hogy milyen nagyra értékelte Dayka a fordított műveket, a fordításait, azt a nádornak 1791. augusztus 28-án és 1791. november 21-én latinul írt, már idézett, tanári állást kérő folyamodványában magyar nyelvi tanári felkészültségét nem eredeti műveivel, hanem fordításaival és azok átdolgozásaival látta igazolhatónak (l. részletesebben DGÖM 673 és 674).

Az eddig mondottakból is kikövetkeztethető, hogy Daykának számos – különböző terjedelmű – fordítása volt, és közülük több fent is maradt. Hogy ezek jelentőségét ezzel is érzékeltessem, felsorolom a DGÖM felhasználásával, hogy mely nyelvekből hány művet fordított le (ide téve a javítottakat és az átdolgozásokat is). Arra szintén kitérek, hogy mely kiemelkedő költőktől, íróktól választotta ki a lefordítandó műveket. Először azonban lássuk, mely idegen nyelven jelentetett meg verset, és hányat: latinul írt verseinek száma 9, a németül írtaké 5. Következzék az egyes idegen nyelvekből fordított művek száma: görögből 1, latinból 7, németből 2, olaszból 1, franciából 1 és angolból is 1. Végül kiemelem a Dayka által lefordított művek szerzői közül a nevezetesebbeket: Anakreon, Vergilius, Ovidius, Pierre Abélard, Giovanni Battista Guarini, Alois Blumauer, Alexander Pope.

A továbbiakban lássuk, a fordításnak milyen sajátosságai ösztönözték közvetlenül Dayka Gábort, hogy nyelvtani, nyelvtudományi kérdésekkel foglalkozzék. Induljunk ki abból, hogyan függ össze fordítás és nyelvtudomány. J. C. Catford, a nyelvészeti indíttatású fordításelmélet egyik úttörője így utal erre: „A fordítás egyik nyelv (a forrásnyelv) szöveganyagának behelyettesítése más nyelv (a cél nyelv) szöveganyagával” (Catford 1956: 20, idézi Dániel 1983: 13). Vagyis a fordítás mint „behelyettesítés” nyelvészeti probléma. Ez így nyilvánvalóan túlzás, de az nem vitatható, hogy a fordítás sokrétű nyelvi tevékenység. Ez azt jelenti, hogy a nyelvtudományon kívül igényli más diszciplínák – például a kommunikációelmélet, a pszichológia, a szociolingvisztika stb., illetve szépirodalmi művek átültetése esetén a széles értelemben vett irodalomtudomány, esztétika stb. – tanulságait is. Mindamelllett a legilletékesebb mégis a nyelvtudomány, amelynek illetékessége a fordítás úgyszólván minden mozzanatára kiterjed (vö. Ferenczy 1980).

A „behelyettesítés” egyúttal két nyelv szembeállítása, egybevetése is. Egyébként például idegen nyelvek oktatása elképzelhetetlen a két adott nyelv állandó egybevetése nélkül. Érthető tehát, hogy a fordítás és az idegen nyelvek iskolai oktatása egy külön nyelvtudományi ágat hozott létre a 20. század második felében, az úgynevezett kontrasztív, összevető nyelvészetet (l. pl. az 1971. október 14–16-án Pécsen „Összevető nyelvi vizsgálat, nyelvoktatás” címmel megrendezett országos, sőt – akkori értelemben – nemzetközi konferencia anyagát: Horváth Miklós és Temesi Mihály szerk. 1972). Egyébként – mint többször rámutattam – nyelv- és nyelvtanítás, illetve nyelvtanítás közben Dayka Gábor is alkalmazta az összevetést, annál inkább, mivel – mint említettem – a löcsei gimnáziumba, ahol magyar nyelvtant és irodalmat tanított, az osztályokba német és szlovák anyanyelvű diákok nagy számban jártak.

Visszatérve a fordításhoz, az általános vélemény szerint a legtudatosabb és a legsokoldalúbb két nyelvi tevékenység, amelynek során a fordító a két nyelvi kódrendszert egymáshoz viszonyítja (vö. Ferenczy 1980: 302). Az úgynevezett műfordítás, azaz szépirodalmi alkotások művészi lefordítása, még több nehézséget támaszt. Az itt említettek alapján is talán érthető, hogy – mint már utaltam rá – legalábbis ebben a korban nagy fontosságot tulajdonítottak a fordításnak: nem tesznek különbséget fordítás és eredeti mű között. Egyébként Kazinczy – különösen kezdetben – az idegen nyelvű szépirodalmi művek fordításával akarta megindítani Magyarországon az igazi, pezsgő irodalmi életet. Dayka ebben is követte Kazinczyt, hiszen Kazinczy indítja el a fordítói pályán, továbbá állandóan buzdítja újabb fordításokra, és állandóan javíthatja idevágó műveit, valamint igyekszik őket meg is jelentetni. Dayka Kazinczyt követve és talán egyéniségéből is következően a fordításban is tökéletességre törekedett. A fordítás – megismétlem – végigkísérte nagyon rövid, de rendkívül tevékeny életét.

Dolgozatom eredményét így foglalhatom össze: a költő Dayka Gábor elsősorban egyéniségének, a grammatikaoktatásnak, számos idegen nyelv elsajátításának és a fordításnak a hatására foglalkozott nyelvtani, nyelvészeti kérdésekkel. Erről fennmaradt ilyen jellegű írásai tanúskodnak.

SZAKIRODALOM

- Abafi Lajos 1880. *Dayka Gábor költeményei*. Aigner Lajos kiadása, Budapest.
- Catford, J. C. 1956. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford.
- DGÖM = *Dayka Gábor Összegyűjtött Munkái*. In: Régi Magyar Költők Tára XVIII. század. Sajtó alá rendezte Balogh Piroska, Bódi Katalin, Szép Beáta, Tasi Réka. Universitas Kiadó, Budapest, 2009.
- Dániel Ágnes 1983. *A fordítói gondolkodás iskolája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Farkas János 1771. *Ungarische Grammatik, oder ausführliche Unterweisung, wodurch man die ungarische Sprache in ihrer Vollkommenheit zu lesen, schreiben, und reden, in Kürze begreifen kann*. Bécs.
- Ferenczy Gyula 1980. Fordítás és nyelvészet. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Tankönyvkiadó, Budapest, 296–322.
- Horváth Miklós – Temesi Mihály szerk. 1972. *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kazinczy Ferenc 1813. *Újhelyi Dayka Gábor versei*. Öszveszedte és kiadta barátja Kazinczy Ferenc. Trattner Mátyás kiadása, Pesten.
- Klein, Ephraim 1776. *Specimen enucleationis grammaticae hngaricae vna cum additamento confabulationum ac consulationis formularum vulgarium ad monstrandam applicationem regularum dextram datum*. Pozsony–Kassa.
- Meiner, Johann Werner 1781. *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder philosophische und allgemeine Sprachlehre*. Leipzig.
- Moelibeus [Bél Mátyás] 1729. *Der ungarische Sprachmeister, oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einem Anhang von Gesprächen. Der deutschen Nation zum Nutz und Dienste gutherzig gestellt von Meliboeo*. Pozsony.
- Moritz, Karl Philipp 1784. *Englische Sprachlerner für die Deutschen. Nebst drei Tabellen, die englische Aussprache Etymologie und Wortfügung betreffend*. Berlin.
- Pereszlényi Pál 1738. *Grammatica linguae ungaricae*. Nagyszombat.
- Reineke [Reineccius, Christianus] 1778. *Grammaticae hebraeo-chaldaicae, a Christ. Reineccio harmonice et synoptice adornatae*. Editio novissima. Bécs.
- Rosenbacher, Franz 1792. *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatica. – Parvulis accommodata hungarica grammatica*. Besztercebánya.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szilágyi Márton 2000. A „titkos bú” poétája? Dayka Gábor kánonizálásának kérdőjelei. In: Takáts József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Kijárat Kiadó, Budapest, 73–87.
- Veneroni, Giovanni 1719. *Herrn von Veneroni Italiänisch-Frantzösisch-und Teutsche Grammatica, oder Sprachmeister...* Frankfurt.

Szathmári István

professor emeritus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szathmári, István

What made the poet Gábor Dayka turn towards grammar writing and linguistics?

This paper discusses the factors that made Gábor Dayka, a late eighteenth-century Hungarian poet who lived a mere 28 years, turn towards grammar writing and linguistics. Studying Dayka's career, the present author has found that, in addition to his individual endowments, the poet was directed towards grammar writing and linguistics by his secondary school grammar education, his learning a number of foreign languages, and his extended practice of translating works of fiction from Latin, Ancient Greek, German, etc. into Hungarian. His extant writings on grammar in Hungarian, as well as his two compendia on Hungarian grammar in Latin (*Pro ludium in Institutiones Linguae Hungaricae* and *Tertio Grammaticae Hungaricae*, 1794), witness a noteworthy achievement in grammar writing and linguistics by Dayka, who was poet to the core.

Keywords: Gábor Dayka, 18th century, grammar education, foreign language learning, translation.

Magyar állathangutázó mondatszők strukturális és szupraszegmentális ikonicitásának vizsgálata *

1. Bevezetés

Az onomatopoeitikus lexémák csoportja a magyar szókészletben a hangutázó, hangfestő és indulatszavak, állatterelők, -hívogatók, -űzők, gyermek- és dajkanyelvi szavak egy részét foglalja magába (Juhász 1996). Jelen kutatás tárgyát bizonyos hangutázó szavak ikonicitásának vizsgálata adja. Mivel a hangutázó szavak esetében az ikonicitás lényege a természeti akusztikum és a nyelvi akusztikum (hangsor) viszonya, így kutatásomban leginkább az akusztikai és perciepció fonetika nézőpontját alkalmazom.

A hangutázó szavak szófajuk szerint lehetnek egyrészt hangutázó igék, másrészt hangutázó mondatszők. Kutatásomban kizárólag hangutázó mondatszőkat elemzek, főként mivel a hangutázó igék morfológiai összetettsége a lexémák olyan részletes alaktani elemzését (vö. a hangutázó igék alaktanáról Varga 2012) is szükségessé tenné, amelyre dolgozatom keretei között nincs lehetőség. A különböző mondatszők közös, általános jellemzője, hogy „vagy önálló tagolatlan mondatként, vagy szerkesztett tagmondat szintaktikailag szervesen elemeként fordulnak elő (*Jaj!*; *Jaj de szép ez az album!*)” (Kugler 2000: 294). A mondatszők továbbá általában nem tagolhatók, és nem ragozhatók.

A hangutázó szavak a természet, illetve mesterséges környezetünk történéseinek akusztikai következményeit, állapot hangadásait nyelviileg reprezentálják. A hangutázó mondatszők „az állati, természeti hangokat, élettelen dolgok által keltett szándékolatlan hangélményt rögzítik, nyelvivé teszik azáltal, hogy állandósult hangszorral idézik fel a hangadást” (Kugler 1998: 345). Dolgozatom célja annak a kérdésnek vizsgálata, vajon a természetes hangesemények mely akusztikai paraméterei azok, amelyek alapján az adott beszélőközösség (jelen esetben a magyar köznyelvi beszélők csoportja) létrehozta a hangutázó szavakat.

A hangutázó szavak vizsgálatában fontos szem előtt tartani, hogy bár definíciójukat tekintve a környezeti hanghatás nyelvi reprezentálása történik, valójában ezek a lexémák sem feltétlenül csak az akusztikummal mutathatnak kapcsolatot. A környezeti hanghatások észlelése egy olyan multimodális perciepció folyamat része, amely az észlelt világ többi, a hanghatással kapcsolatban álló tényezőjét a hanghatással együtt, holisztikusan észleli. Az akusztikum reprezentációja tehát nem kizárólag egy környezeti hanghatás képzetét foglalja magába, hanem tartalmazza a hangot gerjesztő ágens, illetve a gerjesztési mechanizmus vizuális stb. csatornákon perciepiált képét is. A multimodális ikonicitás jelentőségének felismerése a magyar nyelvészeti szakirodalomban is megjelenik (vö. Gombocz 1926/1997; Székely 2013). A hangutázó szavak ikonicitásának multimodális jellege indokoltta teszi a *hangesemény* kváziterminus bevezetését; a továbbiakban így nevezem meg a több csatornán holisztikusan feldolgozott történéssor és az ez által kiváltott hanghatás összességét, amelyet a hangutázó szó nyelviileg tesz hozzáférhetővé, és amelyet jelen vizsgálat főként az akusztikum felől közelít meg, míg például a hangszimbolika főként a hangesemény vizuálisan perciepiálható tényezőit helyezi előtérbe.

2. Szakirodalmi áttekintés

A hangalaki motiváltság, szűkebben véve a hangutázó mondatszők ikonicitásának vizsgálata kevésbé képezte magyar, illetve nemzetközi nyelvészeti diskurzus tárgyát, fonetikai szempontból kizárólag a nemzetközi szakirodalomban, kis számban történtek behatóbb vizsgálatok a kérdésben. A hangutázó mondatszők és hangutázó igék magyar nyelvészeti kutatásában eddig a dialektológia (vö. Balogh–Király 1976; Guttman–Köbölkuti 1987), a nyelvtörténet (Benkő 1967; Kiss 1974; Juhász 1996), illetve a morfológia (Varga 2012) töltött be jelentős szerepet. A nemzetközi szakirodalomban emellett gyermeknyelvi vizsgálatok (pl. Laing 2012) is foglalkoznak az onomatopoeizissal. A hangutázó szavakkal kapcsolatos szakirodalom egyik fontos irányvonala az automatikus környezeti hangfelismerő rendszerek (*environmental sound recognition*, a továbbiakban *ESR*) kialakítása. A hangutázó szavak

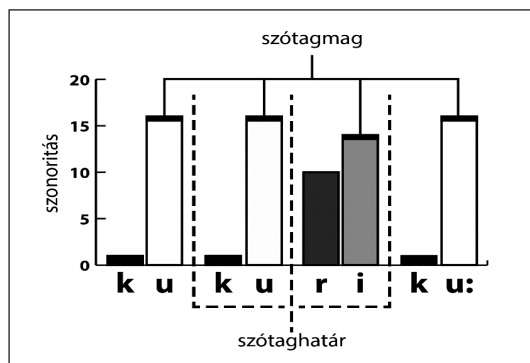
* Köszönöm Markó Alexandrának kutatásom során nyújtott konzulensi segítséget.

ilyen jellegű alkalmazhatóságával több tanulmány is rugalmas akusztikai térfigyelést, hangadatbázis-címkeztést, illetve az automatikus beszédfelismerő szoftvereket kiegészítő, a beszéd mellett a környezeti akusztikumot is feldolgozó programokat kíván megalkotni. Az onomatopoezis jelenségének ESR-ek létrehozásában történő hasznosítása többféleképpen történhet. A Sundaram–Narayanan szerzőpáros által bemutatott módszer (2006, 2008) a szemantikailag hasonló hangutánzó szavak közös akusztikai jellemzőit használja fel arra, hogy a környezeti hangeseményeket felcímkézze. Egy másik módszer (Ishihara et al. 2003, 2004) a környezeti akusztikum annotálásához az onomatopoetikus reprezentációt formalizált transzformációként modellezi: a szerzők különböző elméletek alapján olyan transzformációs szabályokat alkotnak, amelyek segítségével bármilyen környezeti hanghatás (pl. egy ajtó nyikorgása, háztartási gépek hangja) hangutánzó szóvá alakítható. Ez a módszer arra a feltételre épít, hogy a modellezett transzformációs eljárás eredményeként létrejött onomatopoetikus jellegű hangsorok képesek az eredeti környezeti hanghatást asszociálni. A hangutánzó szavak ikonicitásának kutatásában a transzformáció háttérben álló elméletek vizsgálata előremutató lehet.

A hangutánzó szavak ikonicitásával foglalkozó szakirodalomban az ikonicitás két megközelítése különíthető el: a kutatók vagy a hangutánzó szavak bizonyos szegmentumát vizsgálják, például az explozívákat tartalmazó hangutánzó szavak által reprezentált hangesemények közös tulajdonságait írják le (szegmentális ikonicitás), vagy az egész hangutánzó szó szerkezetét vizsgálják a reprezentált hangesemény tükrében (strukturális ikonicitás). Az onomatopoetikus ikonicitásnak ezt a tagolódását eredetileg hangszimbolikai vizsgálatokban ragadta meg a Taylor és Taylor (1965) szerzőpáros, az általuk bevezetett kategóriák azonban a hangutánzó szókészlet vizsgálatában is alkalmazhatók. Az általam feldolgozott szakirodalom alapján valószínű, hogy a különböző szegmentumok és struktúrák ikonicitásán túl ikonikus lehet még bizonyos akusztikai paraméterek folyamatváltozása is, így a továbbiakban megkülönböztetek szupraszegmentális ikonicitási tendenciákat is. Dolgozatom keretein belül a magyar hangutánzó szavak strukturális és szupraszegmentális ikonicitását vizsgálom; a dolgozat tárgya az, hogy a hangutánzó mondatzók szótaggjai hogyan alkotnak ikonikus struktúrákat, illetve hogy a szupraszegmentumok hogyan lehetnek ikonikusak.

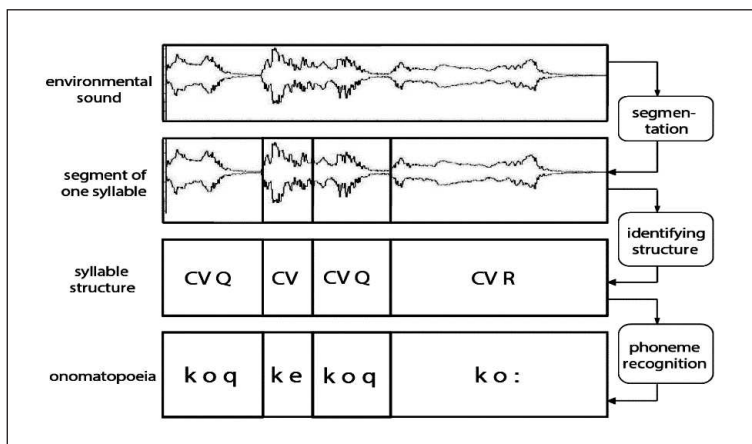
2.1. Strukturális ikonicitás

Ishihara és munkatársai (2003) a (japán) hangutánzó szavak szótagszámát állítja párhuzamba a környezeti akusztikumban mérhető intenzitáscsúcsokkal, és ez az elméleti lépés nagymértékben épít a hangzóság (szonoritás) koncepciójára. Egy adott fonéma szonoritása az az index, amely azonos glottális energiaszinttel, azonos alaphangmagasságon és időtartamban képzett fonémák egymáshoz viszonyított hangosságérzetét fejezi ki (Gósy 2004: 247; Németh–Olaszy 2010: 104). A Sonority Sequencing Principle (SSP) szerint minden szótag egyetlen szonoritáscsúcsot tartalmaz, mégpedig a szótagmagban, és a szonoritás egyirányú növekedést mutat a szótaghatároktól a szótagmag felé (Parker 2002: 8).

1. ábra. A [kukuriku:] szonoritásalapú szegmentálása Parker (2002: 240) szonoritási hierarchija alapján

A fonémákra jellemző tipikus szonoritási index spanyol és angol adatok alapján erősen korrelál szegmentális intenzitásuk középértékével (Parker 2002: 209–19), így ez a fonológiai tulajdonság az akusztikai fonetikában is mérhető paraméter. Ennek megfelelően az SSP-ből kiindulva lehetséges a környezeti akusztikum automatikus annotálása² a szótagoknak megfelelően szakaszokra (vö. a 2. ábra első transzformációs műveletével).

2. ábra. A kakas hangadásának transzformációja onomatopoetikus lexémává (Ishihara et al. 2003: 3186)

A hangutató szavak szótagszámának és a hangesemény intenzitáscsúcsainak kapcsolata összefüggésbe hozható azokkal a tendenciákkal, amelyet a lengyel és a francia hangutató szókészletben a szótagszám és a reprezentált hangesemény hossza mutat. Zuchowski (1998: 481, 482) korpuszvizsgálata alapján a több szótagos hangutató szavak egyrészt hosszú, ritmikailag komplex hangeseményekre vonatkoznak (ilyen a lengyel több szótagos hangutató szavak nagy része, illetve a három szótagosnál hosszabb francia hangutató szavak). Ezek a szavak gyakran a hangesemény ritmikáját is leképezik. Más több szótagos hangutató szavak (ilyenek a két- és három szótagos francia hangutató szavak) vonatkozhatnak olyan hangeseményekre, amelyek több rövid, egymást követő, holisztikusan percipiált hangból állnak. Összességében elmondható, hogy a több szótagú hangutató szavak több nyelvben is hosszú és/vagy ritmikailag komplex hangeseményekre, illetve rövid hangok holisztikusan feldolgozott csoportjára vonatkoznak a feldolgozott szakirodalom alapján.²

2.2. Szupraszegmentális ikonicitás

Míg Zuchowski (1998) korpuszvizsgálatában a szavak ritmikájának jellegzetességére és ikonicitására mutatott rá, más tanulmányok általános prozódiai, illetve specifikusan intonációs jellegzetességeket feltételeznek. Hashimoto és munkatársai (2006) a japán onomatopoetikus lexémák által kiváltott neurális aktivitást vizsgáló kutatásokban többek között arra is rámutattak, hogy a jobb halántéklebény felső barázdájának közepe (right middle STS) nagyobb aktivációt mutat hangutató szavak esetén, mint nem onomatopoetikus névszók, illetve környezeti hangok prezentálásánál. A kutatók szerint ezt a jelenséget a hangutató szavak erőteljes prozódija okozhatja, mivel az említett agyi terület jellemzően a prozódia percepciójának hatására aktiválódik. Ezen túl a jobb agyfélteke ventrolaterális

² A szótagokra való tagolás módszere a következő volt: a kutatók megmérték az egymás melletti intenzitás csúcsok közötti lokális intenzitásminimumok és az alacsonyabb intenzitásmaximumok értékeit. Amennyiben a két érték aránya egy bizonyos küszöbnél kisebb volt, automatikus szótaghatár-jelölés történt (Ishihara et al. 2003: 3186).

prefrontális kérge (right ventrolateral prefrontal cortex) is erőteljes aktivitást mutatott a hangutánzó szavak esetében, ami feltehetőleg a hangutánzó szavak sajátos hangmagasság-változásainak tudható be (Hashimoto et al. 2006: 1767), hiszen ez a terület általában az intonáció, illetve az emocionális intonáció percepciójában mutat nagyobb aktivitást. A neurológiai vizsgálatok eredményei összefüggésbe hozhatók a mondatszók „mondatfonetikai” (szupraszegmentális) szervetlenségével (Kugler 1998: 339).

A fent leírt tendenciákat különböző nyelvek hangutánzó szókészletében, különböző módszertannal és céllal írták le, több esetben olyan mértékű hasonlóságot mutatva különböző nyelvek között, hogy az adott tendenciák univerzalitása, így a magyar nyelv hangutánzó szókészletére való érvényessége is lehetséges.

3. Vizsgálat

Kutatásomban magyar hangutánzó mondatszókát vizsgálok, több különböző szempontból. A vizsgálat két fő kérdése a következő: **(3.1.)** Hogyan különülnek el azok az egységek a környezeti akusztikumban, amelyeket egy-egy hangutánzó szó reprezentál? **(3.2.)** Melyek a környezeti akusztikumnak azok az akusztikai jellegzetességei, amelyeket a vizsgált mondatszók ikonikusan reprezentálnak?

Elsőként tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy az emberi percepció, illetve reprezentációs folyamatok során milyen egységeket különítünk el a természetes akusztikumban **(3.1.)**, például mi alapján határoljuk be azt a hangszakaszt, amelyet egy kutyaugatásnak, vakkantásnak tartunk, és amely szakaszt a *vau* onomatopoetikus lexémával reprezentálunk. A továbbiakban ezeket a szakaszokat, amelyek a természetes akusztikumban egy-egy hangutánzó szóval reprezentálódnak, *hangadásoknak* nevezem. Azt feltételezem, hogy a hangadások elhatárolása döntően az állat hangtermelésének hosszabb szünetei alapján történik, bizonyos rendszeresen visszatérő akusztikai mintázatok azonban felülírhatják azt, hogy a szünettől szünetig terjedő szakaszt reprezentálja a hangutánzó mondatszó.

Az onomatopoetikus reprezentáció egységeinek vizsgálata után a szakirodalomban megjelenő tendenciákból kiindulva vizsgálom meg magyar állathangutánzó mondatszavak és az általuk reprezentált állati hangadások kapcsolatát **(3.2.)**. Azt feltételezem, hogy a magyar hangutánzó mondatszók esetében is az a több nyelvben megjelenő tendencia érvényesül, hogy a környezeti hangesemények intenzitás szerkezete összefüggést mutat az azokat reprezentáló hangutánzó mondatszók szótagszámával, illetve a szótagmagok nyelvi időtartamával, tehát a rövid, egy intenzitáscsúcsot tartalmazó hangeseményeket egy szótagos, míg a hosszú, komplex, több intenzitáscsúcsot tartalmazó hangeseményeket több szótagos hangutánzó mondatszókkal reprezentáljuk. Azt is feltételezem, hogy a hangutánzó mondatszók mutatnak olyan, kontextusuktól eltérő szupraszegmentális jellegzetességeket, amelyek szintén ikonikusan reprezentálják az állati hangadások bizonyos akusztikai jellegzetességeit.

3.1. Reprezentációs egységek a vizsgált felvételeken

Az állathang-felvételekben elsőként manuális és automatikus annotálás segítségével különítettem el az onomatopoetikus reprezentáció egységeit (hangadásokat), a kétféle annotálás eltérő eredményeit összevetve.

3.1.1. Anyag és módszer

A vizsgált mondatszók által reprezentált állatok hangadásainak akusztikai elemzését a Berliini Természettudományi Múzeum állathang-archívumában³ hozzáférhető felvételek alapján végeztem. A vizsgált hét állat (macska, kutya, birka, tehén, kakas, tyúk, szamár) mindegyikénél olyan felvétel

³ <http://www.tierstimmenarchiv.de/>

kiválasztása volt a cél, amelyen egyszerre egy példány hangja hallható, és a háttérzaj elhanyagolható. Szükségképpen saját állathang-reprezentációim is hatással voltak a felvételek kiválasztására. Ez a tényező azt eredményezheti, hogy a hangutázó szavakhoz inkább hasonló hangadásokat elemeztem, mivel a hangadás elméleti reprezentációja valószínűsíthetően nagymértékben összekapcsolódott a hangutázó szó hangalakjának a képzetével.

A hangadásokat elsőként saját intuíción alapján jelöltem ki hosszabb felvételekben, hiszen a humán percepcióban feltételezhetően a már létező elméleti reprezentációknak megfelelően percipiálódik a környezeti akusztikum. A manuális annotálás során jelöltem továbbá a több állat egymást átfedő hangadását és a hangadásokat egymástól elválasztó szüneteket. Ezután összevettem a manuálisan kijelölt hangadásokat az intenzitásváltozás alapján történő automatikus tagolással, mivel az a legvalószínűbb, hogy a hosszabb szünetek választják el egymástól a külön-külön reprezentált szakaszokat. Az intenzitás szerkezet automatikus elemzését a Praat programmal [To TextGrid (Silences)] a maximális intenzitáshoz viszonyított -25 decibeles küszöbvel végeztem el. Amennyiben az intuíción alapuló kijelölt hangadások nem esnek egybe a hosszabb szünetekkel elhatárolt nagyobb intenzitású szakaszokkal, célszerű annak vizsgálata, hogy ezek az intenzitás szerkezetből nem levezethető hangadások mutatnak-e valamilyen rendszerszerűen megjelenő akusztikai mintázatot, hiszen feltételezhető, hogy az akusztikailag hasonló szakaszokat egységként dolgozzuk fel, akár annak ellenére is, hogy az nem esik egybe az intenzitás alapján elkülönülő szakaszokkal. Feltételezem tehát, hogy a hangadások, tehát a környezeti akusztikumban percipiálható, a reprezentációs folyamatok során egy-egy hangutázó lexémával leképezett egységek elkülönülnek egymástól, és/vagy hasonlóságot mutatnak egymással.

3.1.2. Eredmények

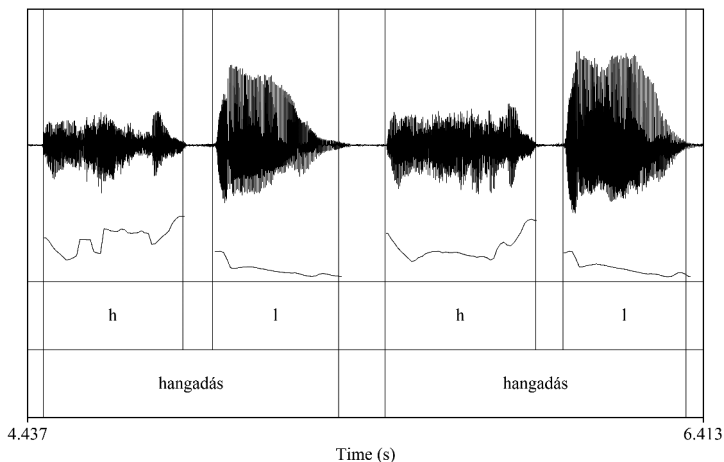
A manuális és az automatikus annotálás eredményeit összevettem. A kétféle annotálás nagymértékben csak a számár és a tyúk hangadásainak elhatárolásában tért el, a többi felvétel (tehát a birka, a kakas, a kutya, a macska és a tehén hangjáról készült felvételek) esetében összesen 175 darab automatikus határjelölés történt, ezeknek 93,14 százaléka esett egybe a manuális határjelöléssel. A manuális jelölések száma összesen 179 darab volt, ezek 94,97 százaléka esett egybe az automatikus jelöléssel. Azokat a manuális és automatikus határjelöléspárokat tekintettem egybeesőnek, amelyek ugyanannak az egyenletes intenzitásváltozást mutató szakasznak az időtartamára estek. Az egybeesőnek tekintett jelöléspárok manuális és automatikus jelölési közötti átlagos eltérése 5 ms volt (sd: 38 ms), ez az eltérés az emberi fül számára nem észlelhető, elhanyagolhatónak tekinthetjük.

Azok a manuális jelölések, amelyek nem estek egybe az automatikus jelöléssel, egyrészt több állat átfedésben lévő hangadását és egy állat hangadását elválasztó szüneteket határoltak (amely nem járt kellő mértékű intenzitáscsökkenéssel, a hang jellege azonban – több helyett csak egy állat – megváltozott, amelyet csak a kutató tudott észlelni a manuális annotálás során). Másrészt azokat a szüneteket nem jelölte az automatikus annotálás (a manuálissal ellentétben), ahol az intenzitás-minimum a felvétel intenzitásmaximumához viszonyított -25 decibeles küszöb feletti értéket adott, a manuális címkézés során azonban a kutató számára auditív és vizuális úton is szünetként percipiálta. Ezek a kutató által észlelt szünetek a felvétel intenzitásmaximumához viszonyított 19,51–23,18 decibeles intenzitáscsökkenést jelentettek. Nem történt automatikus jelölés továbbá azokon a szakaszokon, ahol az intenzitás az automatikus annotálás időküszöbénél rövidebb ideig (14 ms) vett fel a -25 decibeles intenzitásküszöb alatti értéket. Ezzel szemben azok az automatikus jelölések, amelyek nem estek egybe a manuális jelöléssel, mind a kutató által sem vizuálisan (0,5 másodperces ablaknál), sem auditív módon nem érzékelhető intenzitásváltozások esetében fordultak elő.

A tyúk és a számár hangjának manuális annotálása során mindkét esetben nagyobb egységeket különítettem el, mint az intenzitás automatikus elemzésével. A következőkben azt vizsgálom meg, hogy milyen rendszerszerű ismétlődések állhatnak annak hátterében, hogy ebben a két esetben a hangadások nem vezethetők le kizárólag az intenzitás szerkezetből, más szóval az onomatopoeitikus reprezentáció egységei nem szünettől szünetig tartanak.

A számár hangjáról készült felvétel manuális annotálása 8 darab, átlagosan 976 ms hosszú hangadást tartalmazott, az automatikus címkézés során éppen kétszer ennyi, 16 darab, átlagosan

401 ms hosszú szakaszt különített el a szoftver, tehát a manuális annotálás során egy, hosszabb hangadásnak tekintetem az automatikus annotálás során kijelölt két, egymástól elkülönülő, fele olyan hosszú szakaszt. A két kisebb egységből álló hosszabb, manuálisan elkülönített hangadások akusztikai elemzése során szembevetendő spektrális mintázatot észlelhetünk: a második szakasz hangmagassága a vizsgált nyolc nagyobb egységben minden esetben alacsonyabb az elsőnél, átlagosan 72 Hz-cel (sd: 50 Hz). A számár hangja tehát magas és mély hangmagasságú szakaszok ismétlődését mutatja. A manuális annotálás során elkülönített hosszabb egységeket tehát feltehetőleg azért dolgozhatjuk fel holisztikusan, mivel frekvenciaszerkezetük rendszerszerű ismétlődést mutat.⁴

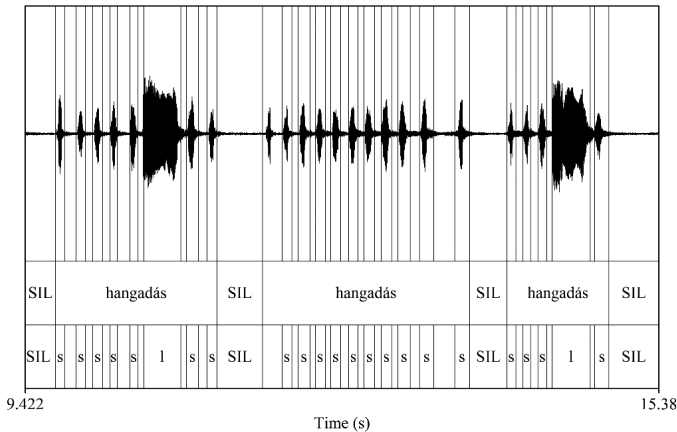

3. ábra. *A számár hangjának manuális (alul) és automatikus⁴ (felül) annotálásának összevetése két hangadás alapján, a hullámforma és az alulfrekvencia-kontúr megjelenítésével*

A tyúk hangjáról készült felvétel esetében a manuális annotálás során 7 darab, átlagosan 2026 ms hosszú hangadást különítettem el, míg az automatikus címkézés 73 darab, átlagosan 97 ms hosszú szakaszt különített el. A manuálisan elkülönített hét hangadás 4–22 automatikusan detektált hangadást fedett le (sd: 5,6), tehát az intuitív annotálás során több, egymástól alacsony intenzitású szakasszal elválasztott, rövidebb egységet egy hosszabb hangadásként percipáltam. A manuális címkézés során egy hangadásként értelmezett szakaszok az automatikus annotálás során nagymértékben eltérő számú kisebb egységet fednek le, a nagyobb, manuálisan elkülönített hangadásokat azért dolgozhatjuk fel holisztikusan, mivel ezek az intuíció által elkülönített hangadások temporális mintázatot mutatnak. Az automatikus annotálás során 76 szakasz lett elkülönítve, amelyek időtartamukat tekintve két, jól elhatárolható csoportra oszlanak. Az intuíció alapján elkülönített hangadásokat majdnem minden esetben az átlagos szünetidőtartamnál (113 ms) jóval hosszabb, 476 ms hosszú szünetek határolják. A hangadások több rövid, átlagosan 94 ms időtartamú (sd: 19 ms), illetve a hangadás második felében egy, esetleg két hosszabb időtartamú, átlagosan 378 ms (sd: 89 ms) hosszú szakaszból épülnek fel.

Bár a mintázat nem olyan erős, mint a számár hangadásainál leírt spektrális mintázat, mégis indokolttá teszi, hogy a manuálisan elhatárolt szakaszokat tekintsük egy hangadásnak, különösen azt az erőteljes tendenciát figyelembe véve, hogy a manuálisan elhatárolt hangadások 86 százalékát követi a szokásosnál több mint 3,5-szer hosszabb szünet.

⁴ Az automatikusan elkülönített egységek esetében a „h” címkével a magasabb, az „l” címkével az alacsonyabb frekvenciájú szakaszokat jelöltem az ábrán.

4. ábra. A tyúk hangjának manuális (felül) és automatikus⁵ (alul) annotálásának összevetése három hangadás alapján, a hullámforma megjelenítésével

A hangutató mondatszók tehát a környezeti akusztikum olyan szakaszait reprezentálják, amelyeket vagy szünetek határolnak (tehát a hangadás egyfelől a környezeti akusztikumnak az a szakasza, amelyet megelőz és követ olyan szakasz, amikor az állat nem ad ki hangot), vagy amelyek intenzitás- és/vagy frekvenciaszerkezete rendszerszerűen jelenik meg az adott állat hangtermelésében.

3.2. A reprezentációs egységek és a vizsgált szavak összefüggései⁵

Az állathangutató mondatszók tehát az állatok hangtermelésében rendszerszerűen megjelenő, illetve szünetekkel határolt szakaszokat reprezentálják. A továbbiakban az elkülönített hangadásokat és a mondatszók szótári alakját összevetve azt vizsgálom meg, hogy ez a reprezentáció mennyiben tekinthető ikonikusnak; milyen hasonlóságot mutat a hangadások akusztikai szerkezete a hangadásokat reprezentáló hangutató mondatszókkal. Elsőként a hangutató szavak szótári alakja alapján vizsgálom a szavak szótagszámának, illetve a szó belseji magánhangzó hosszának az összefüggéseit a környezeti akusztikummal. Ezután a mondatszók intonációs jellegzetességeit és ezeknek a jellegzetességeknek a reprezentált hangadásokkal való összefüggéseit felolvasott szövegben is vizsgálom, a felolvasott mondatszók fő-középpértékeit az állathangok frekvenciaértékeivel összevetve.

3.2.1. Anyag és módszer

A szótári alakok forrása az ÉKSz., kivéve a *mú* mondatszó esetében, mivel az említett szótár nem tartalmazott a tehén hangját reprezentáló mondatszóra vonatkozó adatot, ebben az esetben saját nyelvi tudásomra támaszkodtam. Az összevetés fő szempontjait a feldolgozott szakirodalom fő megfigyelései adták, ehhez főként a hangadások intenzitás- és időszerkezetének leírása szükséges, ezeket az adatokat szintén a Praat program segítségével nyertem ki a felcímkézett hangadásokból. A mondatszók fő-középpértékeinek, valamint az állathangok frekvenciaértékeinek elemzését szintén a Praat program segítségével végeztem, a mondatszók elemzésénél a glottalizált szakaszokon mért fő-értékeket nem vettem figyelembe.

⁵ Az automatikusan elkülönített egységek esetében az „s” címkével a rövidebb, az „l” címkével hosszabb időtartamú szakaszokat jelöltem az ábrán.

A mondatszók speciális prozódiai jellemzőinek elemzéséhez hangutánzó mondatszókot tartalmazó felolvasott szöveget használtam. Nyolc adatközlő vett részt abban a kísérletben, amelynek során egy rövid, hangutánzó mondatszókot tartalmazó szöveg felolvasása volt a feladat. A szöveg az eddig vizsgált mondatszók közül az *ia*, a *kukurikú*, a *miau* és a *vau* mondatszókot tartalmazta. Az adatközlők budapesti egyetemisták voltak, 19–20 évesek, két férfi és hat nő. Az adatközlőket a dolgozatban A, B, C, D, E, F, G és H kódokkal jelölöm, a két férfi adatközlő kódja B és D. A felvételek rögzítése előtt az adatközlők a hanganyagok felhasználhatóságára vonatkozó nyilatkozatot írtak alá.

3.2.2. Eredmények

A szakirodalom alapján a hangutánzó szavak szótagjainak száma több nyelvben is összefüggést mutat a reprezentált környezeti hangesemény intenzitáscsúcsainak a számával. Az alábbi táblázat szemlélteti az általam elemzett felvételeken elhatárolt hangadások intenzitás szerkezetére vonatkozó átlagos adatokat, illetve az állathangok frekvencia-középtékeit. Az állathangok akusztikai jellemzői az adott állat hangját reprezentáló mondatszó szótári alakja mellett jelennek meg a táblázatban. Az elemzett szótári alakok között található egy reduplikált alak, a *vau-vau*. Ebben az alfejezetben eltekintek a reduplikáció (és ezzel a reduplikált szótári alak) vizsgálatától, és csak a mondatszó reduplikáció nélküli, *vau* alakját vizsgálom. Azt feltételezem ugyanis, hogy a reduplikáció nélküli alak feleltethető meg egy hangadásnak, a reduplikált alakok pedig több hangadást, hangadások egymás utáni ismétlődését fejezik ki ikonikusan.

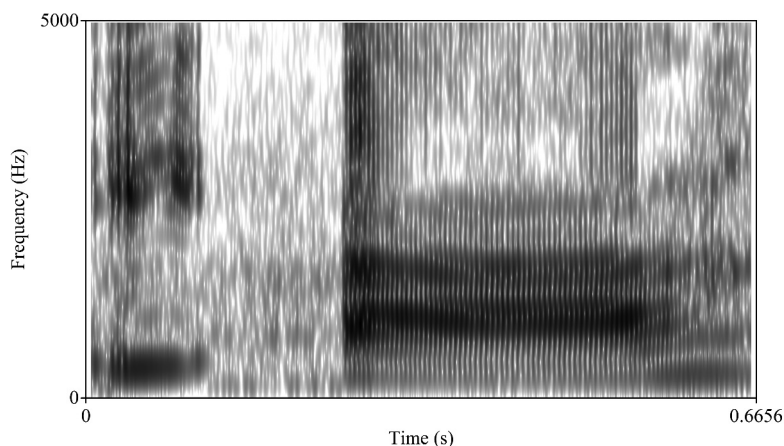
1. táblázat. A természetes akusztikumban elhatárolt hangadások akusztikai jellemzői és a hangadásokat reprezentáló hangutánzó szavak

Állat	Hangutánzó szó	Hangadások intenzitás szerkezete	Frekvencia-középték (Hz)
macska	<i>miau</i>	átlagosan 703 ms hosszú hangadások egy intenzitás csúccsal	607
kutya	<i>vau-vau</i>	átlagosan 178 ms hosszú hangadások egy intenzitás csúccsal	146
birka	<i>bee</i>	átlagosan 1229 ms hosszú hangadások, egy intenzitás csúccsal	349
tehén	<i>mú</i>	átlagosan 1761 ms hosszú hangadások, egy intenzitás csúccsal	175
kakas	<i>kukurikú</i>	1726 ms időtartamú hangadás négy intenzitás csúccsal, az intenzitás minimumok által határolt utolsó szakasz jóval hosszabb az előző háromnál	613
tyúk	<i>kotkodács</i>	az egymástól általában rövid szünettel elkülönülő szakaszok sorában a hangadásokat (több rövid szakasz, majd a hangadás vége felé egy hosszabb szakasz) hosszabb szünetek határolják	754
szamár	<i>ia</i>	hasonló hosszúságú magas és mély hangmagasságú szakaszok egymásutánja	255

A vizsgált hangutánzó szavak közül a *miau*, *vau*, *bee* és *mú* lexémák reprezentálnak olyan hangadásokat, amelyek csak egy intenzitás csúcsot tartalmaznak, a *kukurikú*, a *kotkodács* és az *ia* hangutánzó szavak ezzel szemben olyan hangadásokat jelölnek, amelyek több intenzitás csúcsot is tartalmaznak. Ezek alapján úgy tűnik, a magyar nyelvben a hangutánzó mondatszók szótagszáma mégsem hozható összefüggésbe a reprezentált akusztikum intenzitás csúcsainak a számával; a több szótagos hang-

utánzó szavak nem feltétlenül egy intenzitáscsúcsot tartalmazó hangeseményeket reprezentálnak.⁶ Az egy szótagos – több szótagos szembenállás helyett egy másik distinkció bevezetése tűnik indokoltnak: a fentiek közül azok a szavak vonatkoznak több intenzitáscsúcsot tartalmazó hangadásokra, amelyek tagoltak. A tagolt lexémák folyamatosságát szó belseji explozívák szakítják meg (*kukurikú, kotkodács*), szemben a tagolatlan lexémák magánhangzójának egymásutánjával (*mú, bee, miau, vau*).

A leírt séma látszólag nem valósul meg az *iá* hangutánzó szó esetében, mivel a tagolatlan szó-tári alak több intenzitáscsúcsot tartalmazó állathangot reprezentál. Létezik azonban a mondatszónak egy másik, kötőjellel írott alakja (*i-á*),⁷ amely értelmezhető tagolt mondatszóként: a magánhangzók egymásutánját feltételezhetően az írásban kötőjellel jelölt szünet szakíthatja meg. A hangutánzó mondatszók felolvasott szövegben történő vizsgálata szintén azt mutatja, hogy a számár hangadásait reprezentáló mondatszókat tagoltan ejtjük. A felolvasott szövegekben a beszélők fele (A, E, G, H) az írott forma alapján feltételezett szünettel (vö. 5. ábra) valósította meg a tagolást. A szünetet tartalmazó realizációk esetében az [i] beszédhang vége, illetve az [a:] beszédhang eleje glottalizáltan realizálódott.

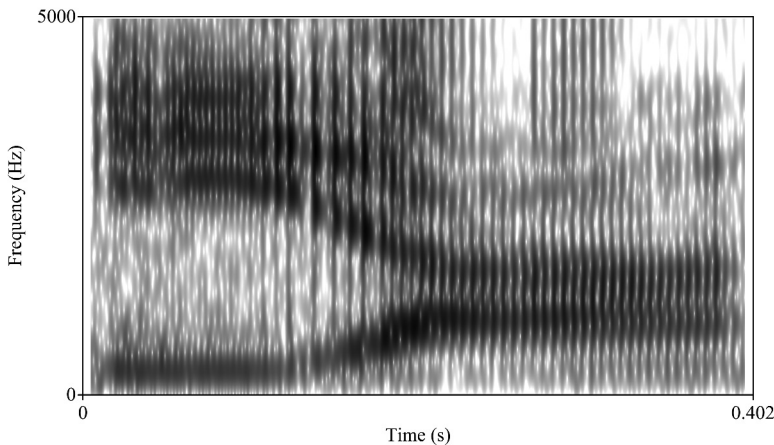
5. ábra. Az *i-á* hangutánzó mondatszó spektrogramja, G beszélő ejtésében

A többi beszélő (B, C, D, E) esetében az *iá* magánhangzó-kapcsolat hiátustöltéssel valósult meg, a hiátust kitöltő [j] glottalizációjával (vö. 6. ábra). A magyar beszédben az irreguláris zöngé fontos szerepet tölt be egymást követő magánhangzók elkülönítésében (Markó 2013). Bár leginkább a szóhatárokon (különösen pedig a frázishatárokon) jellemző, a glottalizációnak ez a tagoló funkciója akár morfémán belül is megjelenhet; Markó (2013: 38–9) vizsgálatában a vizsgált felolvasott mondatokban adatolható morfémán belüli VV-kapcsolatok 6,9 százalékában volt irreguláris a zöngé. Az irreguláris zöngé az adatok alapján a szomszédos magánhangzók minőségétől függetlenül jelent meg, a szerző szerint feltehetőleg a beszélők egyéni beszédprodukciónak sajátosságaitól függően. Az *i-á* mondatszó esetében azonban az irreguláris zöngé mindegyik, a hiátust kitöltő beszélőnél megjelent, tehát nem egyéni tendenciákról, hanem a mondatszó magánhangzó-kapcsolatának ejtési sajátosságáról van szó. Az onomatopoeikus szavak sajátos glottalizációs tulajdonságai nem egye-

⁶ Lehetséges még, hogy bizonyos, a hagyományos magyar fonológia szerint több szótagúnak minősülő hangutánzó lexémák (*miau, vau*) valójában egy szótagosok: diftongust, illetve triftongust tartalmaznak. A hangutánzó szavakra általánosan is jellemző, hogy az egyes nyelvek fonológiájának gyakran nem megfelelő jelenségeket mutatnak (vö. Beam de Azcona 2004: 169–85), így nem lehetetlen, hogy a magyar köznyelvi fonémakészlet keretein kívül eső szegmentumok is megjelenhetnek a magyar hangutánzó mondatszókbán. A dolgozatban ezt a lehetőséget csak mint további kutatások alapjául vehető felvetést említem meg, az elemzés során az említett mondatszókat több szótagos szavakként kezeltem.

⁷ Bár az *iá* alak körülbelül tízszor gyakoribb írásmód, mint az *i-á* írásmód (a Pázmány korpusz adatai alapján), a kötőjelles alak rámutat a mondatszó beszélt nyelvi realizációinak a tagoltságára.

dülállók: egy mexikói zapoték nyelv leírásában Beam de Azcona (2004: 169–85) felhívja a figyelmet arra, hogy a vizsgált nyelv onomatopoeitikus szókészletében olyan pozíciókban is megfigyelhető glottalizáció, ahol ez a nyelv fonológiai szabálvainak ellentmond.

6. ábra. Az *i-á* hangutánzó mondatszó spektrogramja, *F* beszélő ejtésében

Az állathang-felvételeken elkülönített hangadások és a mondatszók szótári alakjainak elemzése (az *i-á* mondatszó esetén a kötőjeles alakváltozat és a beszélt nyelvi realizációk figyelembevételével) azt mutatja, hogy a több intenzitáscsúcsot tartalmazó hangadásokat olyan hangutánzó mondatszók reprezentálják, amelyek valamilyen módon tagoltak. Ez a tagoltság minden esetben a mondatszó szonoritásának csökkenésével jár. Az eredmények szerint a vizsgált állathangutánzó szavak szonoritásának változása összefüggést mutat a környezeti akusztikum intenzitá szerkezetével: a tagolt lexémák szonoritása nagy ingadozást mutat a szótagok között, míg a tagolatlan lexémák szótagjainak szonoritása alig mutat ingadozást.

A magánhangzók nyelvi időtartamát tekintve elmondhatjuk, hogy a tagolatlan lexémák közül a rövid magánhangzókat tartalmazó szavak (*miau*, *vau*) rövidebb, a hosszú magánhangzót tartalmazó szavak (*mú*, *bee*) hosszabb hangadásokra vonatkoztak. A tagolt hangutánzó szavak közül mind a *kukurikú*, mind a *kotkodács* az intenzitásminimumok által határolt szakaszok relatív időtartamát reprezentálja a rövid magánhangzók egymásutánját követő szóvégi hosszú magánhangzót tartalmazó szótaggal, a *kukurikú* esetében azonban a hangesemény idő-, illetve ritmusszerkezete (rövid-rövid-rövid-hosszú) direkter módon reprezentálódik, a környezeti akusztikumban mérhető intenzitáscsúcsok száma megegyezik a hangutánzó szó szótagjainak számával. Ezzel szemben a *kotkodács* esetében a hangeseményt annak variabilitása (vö. 4. ábra) miatt magasabb sematizációs szinten reprezentáljuk: azt ragadjuk meg a környezeti akusztikumból, hogy jellemzően több rövid szakaszt egy hosszabb szakasz követ. A hangesemény variabilitása azonban a nyelvi reprezentáció sematikus jellege ellenére megőrződik a reprezentáció szintjén is, mégpedig a nyelvi reprezentáció variabilitásában: a tyúk hangjának jelölésére a *kotkodács* és a *kot-kot-kot-kot-kotkodács* lexémákat egyaránt használjuk.

A vizsgált hangutánzó mondatszók alaphangmagasságának és az állathangok frekvenciaértékeinek összefüggéseit tekintve a jellemző tendencia az, hogy a hangutánzó mondatszókat a beszélők az átlagnál magasabb alaphangmagassággal ejtik: a 32 vizsgált mondatszó közül 23 esetben magasabb volt a hangutánzó szók átlagos f_0 -középértéke, mint a mondatszót produkáló beszélő teljes felolvasásán mért átlagos érték. Az egyes mondatszók átlagos alaphangmagasságát, illetve ezeknek az értékeknek az egész felolvasáson mért f_0 -középértékhez viszonyított százalékos arányát a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat. *A stimulusok f₀-középértékei (Hz), illetve az f₀-értékek százalékos aránya a beszélő átlagos alaphangmagasságához viszonyítva*

Adatközlő		Hangutázó szó (Hz/%)							
betűkód	f ₀ átlag	i-á		kukurikú		miau		vau	
A	250	244	98	326	130	263	105	248	99
B	159	180	113	199	125	168	106	167	105
C	203	306	151	297	146	353	174	221	109
D	109	100	92	127	117	116	106	118	108
E	208	168	81	333	160	278	134	226	109
F	211	158	75	318	151	170	81	193	91
G	225	247	110	287	128	217	96	227	101
H	226	273	121	331	146	266	118	159	70

Amennyiben a mondatszók az átlagos f₀-értéktől való eltérését összevetjük az egyes állatokra jellemző átlagos frekvenciaértékekkel (3. táblázat), azt találjuk, hogy az emberi beszédre jellemző f₀-tartományhoz⁸ képest a magasabb frekvenciájú hangot produkáló állatok (kakas, macska) hangadásait reprezentáló mondatszók a beszélők nagy része átlagos alaphangmagasságához képest magasabb hangon valósítja meg. Az emberi beszédre jellemző frekvenciatartományon belül eső hangmagasságú állathangokat (szamár, kutya) reprezentáló hangutázó szók ejtésére kevésbé jellemző az átlagosnál magasabb alapfrekvencia.

3. táblázat. *A hangutázó szók alaphangmagasságának átlagos százalékos aránya a beszélők átlagos alaphangmagasságához képest, illetve az egyes állathangok frekvencia-középértékei*

	Szamár	Kakas	Macska	Kutya
Átlagos f ₀ -eltérés (%)	105	138	115	99
Frekvencia-középérték (Hz)	255	613	607	146

A hangutázó mondatszók magas f₀-értéke tehát azért ikonikus, mivel az emberi beszédre jellemző alaphangmagasságához képest a vizsgált állatok hangprodukciója magasabb frekvenciákon valósul meg, kivétel a kutya hangadásait.

Bizonyos mondatszók esetében az alaphangmagasság szó belseji változása is lehet ikonikus: az *i-á* mondatszó esetében nemcsak az átlagosnál magasabb f₀-érték figyelhető meg, hanem az alaphangmagasság szabályos változása a mondatszó belsejében. Ilyen f₀-változás jellemzi az *i-á* mondatszó megvalósulásainak egy részét. A nyolc beszélő közül öt jóval magasabb alaphangmagasságon ejtette az [i] beszédhangot, mint az azt követő [a:]t. A mondatszók szegmentumainak f₀-középértékeit és azok különbségét a 4. táblázat szemlélteti (az esetleges hiátustöltő [j] alaphangmagasságát nem tüntettem fel a táblázatban).

Az alaphangmagasságnak ez a változása összefüggést mutat a tendenciával, amelyet a számár hangadásainak meghatározásakor tapasztaltunk: az állat hangjában magasabb és mélyebb frekvenciájú szakaszok váltakoznak, amelyeket párosával dolgoz fel a humán percepció. Az *i-á* mondatszó szó belseji alaphangmagasság-változása tehát ikonikusan reprezentálja a környezeti akusztikum frekvenciaszerkezetét.

⁸ A modális zöngé f₀-tartománya férfiak esetén körülbelül 103 és 146 Hz, nők esetén 175–240 Hz körül alakul (Blomgren et al. 1998).

4. táblázat. Az *i*-á mondatszó szegmentumainak *f*₀-középértékei a felolvasott szövegben

Adatközlő	<i>f</i> ₀ -középérték (Hz)		
	<i>i</i>	<i>á</i>	Δf_0
A	300	232	-68
B	188	145	-43
C	253	327	74
D	106	94	-12
E	275	182	-93
F	131	171	40
G	361	207	-154
H	321	201	-120

Összességében elmondható, hogy a vizsgált hangutánzó mondatszők szonoritása összefűggést mutat a környezeti akusztikum reprezentált szakaszainak intenzitásával: azok a hangutánzó szavak, amelyek szonoritása alig változik a szőtaghatárokon, olyan hangadásokat jelölnek, amelyek intenzitása szintén viszonylag kevés változást mutat. A szőtaghatárokon nagyobb szonoritáskűlönbségeket mutató lexémák pedig több intenzitásűccsal rendelkező hangadásokat reprezentálnak. A vizsgált hangutánzó mondatszők alaphangmagassága ikonikusan reprezentálja az állathangok frekvenciáját; a beszűdre jellemző frekvenciartománynál jóval magasabb, 600 Hz körűli frekvenciájű hangokat produkáló állatok hangját a beszűlők 75, illetve 100 százaléka az átlagosnál magasabb alaphangmagasságon ejtette.

4. Összegés, következtetések

Dolgozatom elején összefoglaltam azokat a tudományos munkákat, amelyek hozzájárulhatnak az onomatopoezis, szűkebben pedig a hangutánzás ikonicitásának megértéséhez. Az onomatopoezis jelenségét tárgyaló szakirodalom bemutatása során kűlönbűzű diszciplinák (neurológia, fonetika, fonostatisztika, hangszimbolika) eredményeit gyűjtöttem össze. Ezek a kutatások nagy változatoságot mutatnak az onomatopoezis kutatásműdszertani megközelítésében is (korpuszvizsgálatok, fMRI-vizsgálat, kvalitatív elemzések). Ez a sokszínűség abból is eredhet, hogy a hangutánzó szavak ikonicitását sem kizárólagosan az akusztikum reprezentálása határozza meg; a reprezentáció multimedialis jellegű. A jelenség megközelítésének multidiszciplináris jellege, a nézőpontok kűlönbűzűsége olyan szakirodalmat eredményez, amelyben az egyes tudományos munkák szerzőihez nem ritkán nem jutnak el olyan kutatások eredményei, amelyek saját téziseikhez emergens módon járulhatnának hozzá. A dolgozat a bemutatott szakirodalom koherens összegyűjtésével egy átláthatóbb tudományos diskurzust kiépítéséhez is hozzájárulhat.

Az első vizsgálat (3.1.) a környezeti akusztikum percepciójában, illetve az onomatopoeitikus reprezentáció során elkűlönített, egy-egy hangutánzó szóval reprezentált szakaszok elhatárolását meghatározó tendenciáinak leírására irányult. Az elemzés célja annak a hipotézisnek a vizsgálata volt, amely szerint a szakaszok elkűlönítését a hosszabb szűnetek, illetve kűlönbűzű akusztikai mintázatok észlelése alakíthatja. A hipotézis vizsgálatát hét, az európai kultűrában prototipikusnak tekinthető állat vokalizációját rögzítű felvétel automatikus és manuális annotálásával, illetve a kűtféle annotálás összevetésével végeztem el. A vizsgálat igazolta feltevésemet; az annotációk összevetése alapján egyrészt a szűnetűl szűnetig tartű, másrészt az adott állat vokalizációjában rendszeresűren megjelenű intenzitás-, illetve frekvenciamintázatot mutató szakaszok kűlönűlnek el az onomatopoeitikus reprezentációban. Mivel a szakirodalomban a reprezentált hangok akusztikai elemzése vagy egyáltalán nem jelenik meg,⁹ vagy már eleve elhatárolt hangadásokat elemzik, a dolgozat nemcsak a magyar, hanem feltehetőleg a nemzetkűzi onomatopoezis vizsgálatában is elűször kísűrli

⁹ Ilyenkor a kutatók saját mentális reprezentációikat vetik össze a hangutánzó szavakkal (pl. Zuchowski 1998).

meg leírni az onomatopoeikus reprezentációs egységek elkülönítésének a tendenciáit. Az eredmények nemcsak az onomatopoezis kutatásában használhatóak, hanem a környezeti akusztikum percepciójának mélyebb megértéséhez is hozzájárulhatnak.

A második vizsgálatban (3.2.) arra a kérdésre kerestem a választ, hogy melyek az általam vizsgált hét állat hangadásainak azok az akusztikai jellegzetességei, amelyeket a hangutató mondatszók ikonikusan reprezentálnak. A feldolgozott szakirodalom alapján azt feltételeztem, hogy a hangutató szavak szonoritásának variabilitása ikonikusan reprezentálja a környezeti akusztikum intenzitás szerkezetét, és ennek következtében a hangutató szavak szótagszáma összefüggést mutat a reprezentált állathangban található intenzitás csúcsok számával. A hipotézis igazolására az első vizsgálatban elhatárolt szakaszok intenzitás szerkezetét elemeztem, és a kapott adatokat összevettem az adott hangadásokat reprezentáló hangutató szavakkal. Hipotézisem részben beigazolódott: bár a hangutató szavak szótagszáma nem mutatott összefüggést az állathangokban található intenzitás csúcsok számával, az eredmények alapján a vizsgált mondatszók szonoritásának variabilitása összefüggésben van a reprezentált állati hangadás intenzitás szerkezetével. A különböző módokon tagolt, ennek következtében a nagyobb szonoritásváltozást mutató mondatszók (*ia*; *kotkodács*, *kukurikú*) jellemzően több intenzitás csúcsot tartalmazó hangadásokat reprezentálnak, ellentétben a tagolatlan mondatszókkal. A tagolatlan mondatszók közül azok a mondatszók reprezentálnak hosszabb állati hangadásokat, amelyek hosszú magánhangzót tartalmaznak (*bee*, *mú*), ezekhez viszonyítva a nyelvileg hosszú magánhangzót nem tartalmazó mondatszók (*miau*, *vau*) rövidebb hangseményeket reprezentálnak.

A szonoritás ikonicitása mellett feltételeztem azt is, hogy a hangutató mondatszók mutatnak olyan, kontextusuktól eltérő szupraszegmentális jellegzetességeket, amelyek szintén ikonikusan reprezentálják az állati hangadások bizonyos akusztikai jellegzetességeit. Ezt a hipotézist egy hangutató szavakat tartalmazó rövid szöveg felolvasásának az elemzésével igazoltam. A kísérletben részt vevő nyolc adatközlő felolvasásában mért átlagos fő-értékek és a szövegek részeként felolvasott hangutató szavak alaphangmagasságának összevetése alapján, illetve a reprezentált átlaghangok átlagos frekvenciaértékeit figyelembe véve a mondatszók alaphangmagassága ikonikusnak tekinthető. Azok a hangutató mondatszók, amelyek az emberi beszédnél magasabb frekvenciájú hangot produkáló állatok hangját expresszívén reprezentálják, a beszélő átlagos alaphangmagasságánál magasabb fő-értéket mutatnak. Magyar adatokon elsőként végeztem olyan méréseket, amelyek a hangutató szavak szonoritását és alaphangmagasságát a reprezentált környezeti hangok akusztikai jellemzőivel teszik összevethetővé az ikonikus akusztikai hasonlóságok leírásának céljából.

5. Kitekintés

Míg jelen dolgozat célja kifejezetten a kevesebb adaton elvégzett kvalitatív elemzés volt, az itt bemutatott vizsgálatok eredményeinek szélesebb körű kiterjeszhetőségét a továbbiakban célszerű lehet kvantitatív módszerrel is vizsgálni.

További kutatások tárgya lehet a hangutató mondatszók produkciójának pragmatikai meghatározottsága is. Ahogy a dolgozatban is láthattuk, az egyes hangutató szavak az expresszivitás különböző fokozatain realizálódhatnak, feltehetően ebben nagy szerepe van az adott beszédhelyzetnek. Egy jövőbeli pragmatikai-fonetikai kutatás kiindulópontja lehetne különböző kísérleti szituációkban (például gyermek hallgatóságnak felolvasott szöveg) elicitált hangutató szavak megvalósulásainak az összevetése.

A hangutató mondatszók esetében univerzálisan is gyakori a reduplikáció, amelynek funkciója a hangutató szavak esetében még ismeretlen a nyelvtudomány számára. További kutatások tárgya lehet az onomatopoezis jelensége hallássérültek beszédében, illetve a jelnyelvben. A dolgozat eredményei és az onomatopoeikus reprezentáció további kutatása hozzájárulhat az anyanyelv-elsajátítás, a gendernyelvészet, a pragmatika és főként a környezeti hangok percepciójával és reprezentálásával foglalkozó tudományterületek kérdéseinek a megválaszolásához.

SZAKIRODALOM

- Balogh Lajos – Király Lajos 1976. *Az állathangutázó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beam de Azcona, Rosemary Grace 2004. *A Coatlan – Loxicha Zapotec grammar (Mexico)*. PhD-értekezés. University of California, Berkeley. <http://escholarship.org/uc/item/40k4d6ns> (A letöltés ideje: 2016. 04. 04.)
- Benkő Loránd 1967. A belső keletkezésű szókészlet In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 309–12.
- Blomgren, Michael – Chen, Yang – NG, Manwa L. – Gilbert, Harvey R. 1998. Acoustic, aerodynamic, physiologic, and perceptual properties of modal and vocal fry registers. *Journal of the Acoustical Society of America* 103: 2649–58.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2009. *Praat: Doing phonetics by computer* (Verison 5.4). <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/> (A letöltés ideje: 2014. február 13.)
- ÉKsz. = Pusztai Ferenc főszerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1926/1997. Jelentéstan. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 129–94.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Guttman Miklós – Köbölkúti Katalin 1987. *Hangutázó igék vasi és muravidéki atlasza. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 182*. Budapest.
- Hashimoto, T. – Usui, N. – Taira, M. – Nose, I. – Haji, T. – Kojima, S. 2006. The neural mechanism associated with the processing of onomatopoeic sounds. *Neuroimage* 31: 1762–70.
- Ishihara, Kazushi – Hattori, Yuya – Nakatani, Tomohiro – Komatani, Kazunori – Ogata, Tetsuya – Okuno, Hiroshi G. 2004. Disambiguation in determining phonemes of sound-imitation words for environmental sound recognition. In: *Proceedings of the 8th International Conference on Spoken Language Processing*, 1485–8.
- Ishihara, Kazushi – Tsubota Yasushi – Okuno, Hiroshi G. 2003. Automatic transformation of environmental sounds into sound-imitation words based on Japanese syllable structure. In: *Proceedings of the 8th European Conference on Speech Communication and Technology*, 3185–8.
- Juhász Dezső 1996. A magyar onomatopoezis történetéhez. *Magyar Nyelv* 92: 174–83.
- Kiss Jenő 1974. Gondolatok az onomatopoezis kutatásáról néhány finnugor nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 3–21.
- Kugler Nóra 2000. A mondatszók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 294–7.
- Kugler Nóra 1998. A mondatszók. *Magyar Nyelvőr* 122: 337–47.
- Laing, Catherine E. 2014. Phonological 'wildness' in early language development: exploring the role of onomatopoeia. In: *Proceedings of the first Postgraduate and Academic Researchers in Linguistics at York conference*, 48–62.
- Markó Alexandra 2013. *Az irreguláris zöngé funkciói a magyar beszédben. Beszéd – Kutatás – Alkalmazás 1*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Németh Géza – Olasz Gábor 2010. *A magyar beszéd*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Parker, Stephen G. 2002. *Quantifying the sonority hierarchy*. PhD-értekezés. University of Massachusetts. <http://www.gial.edu/documents/Parker%20dissertation.pdf> (A letöltés ideje: 2016. 03. 29.)
- Sundaram, Shiva – Narayanan, Shrikanth 2008. Classification of sound clips by two schemes: using onomatopoeia and semantic labels. In: *Proceedings of the IEEE conference on multimedia and expo*, 1341–4.
- Sundaram, Shiva – Narayanan, Shrikanth 2006. Vector-based representation and clustering of audio using onomatopoeia words. In: *Proceedings of the American Association for Artificial Intelligence (AAAI) symposium series*. <https://www.aaai.org/Papers/Symposia/Fall/2006/FS-06-01/FS06-01-012.pdf> (A letöltés ideje: 2016. 03. 29.)
- Székely Zsuzsa 2013. Az önkényes motivált nyelvi jelekről. In: *PhD Konferencia*. Balassi Intézet, Debrecen, 286–93.
- Taylor, Insup K. – Taylor, Maurice M. 1965. Another look at phonetic symbolism. *Psychological bulletin* 64: 413–27.
- Varga Mónika 2012. Hangutázó igék morfológiai vizsgálatáról. *Első Század* 2: 89–119.
- Zuchowski, Rafal 1998. Stops and other sound-symbolic devices expressing the relative length of referent sounds in onomatopoeia. *Studia Anglica Posnaniensia* 33: 475–85.

Bartók Márton
MA-hallgató
ELTE BTK

SUMMARY

Bartók, Márton

The structural and suprasegmental iconicity of Hungarian animal sound imitation

This paper studies Hungarian words of animal sound imitation in terms of their acoustic similarity to the environmental noises imitated. The waveforms of vocalizations produced by seven animals that can be taken to be prototypical for Hungary were selected from the animal sound data base of the Berlin Museum of Natural History and analysed by the present author. The acoustic structure of the segments identified in those vocalizations were compared to the phonological structure of the corresponding onomatopoeic items and to suprasegmental parameters measured in their rendering by eight university students from Budapest. The transformation of the vocalizations into discrete signs, in addition to the perception of pauses, exhibits correspondence with patterns of intensity and fundamental frequency of the vocalization. On the basis of the study of the intensity structure of vocalizations, the variability in sonority of the onomatopes under study is correlated with the intensity structure of the animal sound phenomenon represented. The investigation of fundamental frequencies of the onomatopes read out by our subjects shows that items iconically representing the sound of animals producing higher frequency sounds than human speech exhibited higher *f0* values than the given speaker's average fundamental frequency.

Keywords: animal sound, onomatopoeia, iconicity, multimodality

A diskurzusjelölő-választások életkori sajátosságai az így, ilyen, hát, mondjuk, ugye esetében

A spontánbeszéd-felvételek, élőnyelvi narratívák vizsgálata közben óhatatlanul szembevetünk azok a nyelvi elemek, például kötőszók, partikulák, névmások, határozószók, igék, amelyek eredeti¹ szerepüktől eltérő funkcióban jelennek meg a szövegekben. Egyes beszélőknél feszes ritmusban ismétlődő, másoknál csupán egy-egy alkalommal felbukkanó, szövegszervező elemekként szerepelnek, amelyek ritmikus ismétlődésükkel átszövik és egyénivé teszik a beszélők szövegét. A korábbi *töltelékelem* megnevezés a nyelvi funkció hiányát sugallja, pedig ezek az elemek pragmatikai-szövegszervezési funkcióval bírnak (Dér 2010: 1–2), a spontán közlésekben elveszítik konvencionális tartalmukat, az új funkció azonban az eredeti tartalmak megőrzést is magában foglalja (Gósy–Horváth 2009). Újabb szerepük alapján nevezi őket diskurzusjelölőnek (továbbiakban DJ) a szakirodalom, hiszen a diskurzus összetartozó részeit kötik össze (Fraser 1999: 938), biztosítják a diskurzus koherenciáját, többek között kifejezik a diskurzuselemek közötti kapcsolat logikai minőségét (Knott–Sanders 1998: 140). A diskurzusban átmeneti pontokat jelölnek, a befogadónak információt nyújtanak a diskurzus szegmentálásról és működéséről (Markó–Dér 2008). Emellett kohezív elemekként a szöveg befogadásának gördülékenységét, valamint a beszédpartnerek koherens mentális reprezentációjának a kialakítását biztosítják a közölt információkról (Markó–Dér 2008: 535). Jellezhetik a társalgás egységeinek egymáshoz való viszonyát, utalnak a beszélgetők közti kapcsolatra is, kifejezik a beszédész és a beszélő közti viszonyt, valamint diskurzusirányító szerepük a szó átadására, a beszédjog megtartására is kiterjed (Schirm 2014: 297). Kifejezhetik a „beszélőváltás és a témairányítás (témakezdeményezés, -váltás és -zárás) dimenzióit” (Abuczky 2013: 4), „mondások és kérdések esetében a nyomatékosítás, a megengedés, illetve a beleegyezés” funkcióját (Dér 2010: 4), emellett a diskurzusban önkiválasztási stratégiák eszközei (Boronkai 2013: 75), továbbá az újrafoglalmas, a lexikai előhívás és az önjavítás jelölői is.

¹ Eredeti alatt a leíró nyelvtani kategóriákra való vonatkoztatást értem vö. Markó–Dér 2011.

SUMMARY

Bartók, Márton

The structural and suprasegmental iconicity of Hungarian animal sound imitation

This paper studies Hungarian words of animal sound imitation in terms of their acoustic similarity to the environmental noises imitated. The waveforms of vocalizations produced by seven animals that can be taken to be prototypical for Hungary were selected from the animal sound data base of the Berlin Museum of Natural History and analysed by the present author. The acoustic structure of the segments identified in those vocalizations were compared to the phonological structure of the corresponding onomatopoeic items and to suprasegmental parameters measured in their rendering by eight university students from Budapest. The transformation of the vocalizations into discrete signs, in addition to the perception of pauses, exhibits correspondence with patterns of intensity and fundamental frequency of the vocalization. On the basis of the study of the intensity structure of vocalizations, the variability in sonority of the onomatopes under study is correlated with the intensity structure of the animal sound phenomenon represented. The investigation of fundamental frequencies of the onomatopes read out by our subjects shows that items iconically representing the sound of animals producing higher frequency sounds than human speech exhibited higher *f*₀ values than the given speaker's average fundamental frequency.

Keywords: animal sound, onomatopoeia, iconicity, multimodality

A diskurzusjelölő-választások életkori sajátosságai az így, ilyen, hát, mondjuk, ugye esetében

A spontánbeszéd-felvételek, élőnyelvi narratívák vizsgálata közben óhatatlanul szembevetünk azok a nyelvi elemek, például kötőszók, partikulák, névmások, határozószók, igék, amelyek eredeti¹ szerepüktől eltérő funkcióban jelennek meg a szövegekben. Egyes beszélőknél feszes ritmusban ismétlődő, másoknál csupán egy-egy alkalommal felbukkanó, szövegszervező elemekként szerepelnek, amelyek ritmikus ismétlődésükkel átszövik és egyénivé teszik a beszélők szövegét. A korábbi *töltelékelem* megnevezés a nyelvi funkció hiányát sugallja, pedig ezek az elemek pragmatikai-szövegszervezési funkcióval bírnak (Dér 2010: 1–2), a spontán közlésekben elveszítik konvencionális tartalmukat, az új funkció azonban az eredeti tartalmak megőrzést is magában foglalja (Gósy–Horváth 2009). Újabb szerepük alapján nevezi őket diskurzusjelölőnek (továbbiakban DJ) a szakirodalom, hiszen a diskurzus összetartozó részeit kötik össze (Fraser 1999: 938), biztosítják a diskurzus koherenciáját, többek között kifejezik a diskurzuselemek közötti kapcsolat logikai minőségét (Knott–Sanders 1998: 140). A diskurzusban átmeneti pontokat jelölnek, a befogadónak információt nyújtanak a diskurzus szegmentálásról és működéséről (Markó–Dér 2008). Emellett kohezív elemekként a szöveg befogadásának gördülékenységét, valamint a beszédpartnerek koherens mentális reprezentációjának a kialakítását biztosítják a közölt információkról (Markó–Dér 2008: 535). Jelezhetik a társalgás egységeinek egymáshoz való viszonyát, utalnak a beszélgetők közti kapcsolatra is, kifejezik a beszédész és a beszélő közti viszonyt, valamint diskurzusirányító szerepük a szó átadására, a beszédjog megtartására is kiterjed (Schirm 2014: 297). Kifejezhetik a „beszélőváltás és a témairányítás (témakezdeményezés, -váltás és -zárás) dimenzióit” (Abuczky 2013: 4), „mondások és kérdések esetében a nyomatékosítás, a megengedés, illetve a beleegyezés” funkcióját (Dér 2010: 4), emellett a diskurzusban önkiválasztási stratégiák eszközei (Boronkai 2013: 75), továbbá az újrafoglalmazás, a lexikai előhívás és az önjavítás jelölői is.

¹ Eredeti alatt a leíró nyelvtani kategóriákra való vonatkoztatást értem vö. Markó–Dér 2011.

1. Adatközlők, anyag, módszer

A tanulmány részben egy 2010-ben felvett – majd lejegyzett, és többszöri újrachallgatást követően pontosított – 188 adatközlőtől, 90 lánytól és 98 fiútól származó hangzóanyag-gyűjteményre épül (1. táblázat), személyenként átlagosan 146 szóból álló 2–4 perces narratívákat tartalmaz (Vukov Raffai 2013)². A 7–14 éves adatközlők egyik feladata képek alapján történő történetalkotás volt, három különböző képsorról beszéltek, személyenként kettőről, a másik feladat pedig az általuk jól ismert iskola két pontja közötti út leírása volt. A kutatáshoz ezenkívül 29 vajdasági 21 évessel felvett, 2015-ben történt beszélgetés hanganyaga szolgált, amelynek lejegyzése hasonlóképpen történt, mint a korábbi hanganyagé.³ Párosával vettek részt az adatközlők a 7–8 perces beszélgetésen, amelynek témája a nyelvhasználattal kapcsolatos reflexiók, metanyelvi tapasztalatok voltak (2. táblázat). A beszélgetés során átlagosan személyenként 238 szót tartalmazó 1–3 perces narratívák alakultak ki.

1. táblázat. A 7–14 éves korú adatközlők adatai

	7–10 éves	10–14 éves
Magyarakanizsa	12	29
Szabadka	52	68
Újvidék	4	23
Adatközlő összesen	68	120
Szövegszó összesen	10 135	17 252
27 387 szövegszó 188 adatközlőtől		

2. táblázat. A felnőtt adatközlőkre vonatkozó adatok⁴

	21 évesek
Vajdaság 16 települése ⁴	29
Szövegszó összesen	6 893

A két különböző korcsoportba tartozó adatközlőktől származó szövegek elsődleges elemzése alapján előfordulásuk gyakorisága miatt a *hát, ilyen, így, mondjuk, ugye* vizsgálatát tűztem ki célul a teljes hanganyagra vonatkozóan. Markó és Dér megvizsgálta az *ilyen* és *így* előfordulását különböző korosztályoknál, és megállapították, hogy az *ilyen* használata az életkor előrehaladtával egyre gyakoribb, az *így* pedig a fiatal felnőtt korosztálynál a legmagasabb arányú (2011: 5). Legfőbb funkciójuk az őket követő elemek kiemelésé. A vizsgált mutató névmások három különböző előfordulási módja, szerepe jellemző általában a szövegekre: egyrészt előfordulhatnak a szöveg részével koreferenciaviszonyban, kataforaként vagy anaforaként, másrészt a beszélő origójából elérhető külső helyzeti információkra vonatkozó névmásként (Tolcsvai Nagy 2000), harmadik megjelenési módjuk a DJ szerepében való megjelenés. Az *így* szerepével kapcsolatban Markó és Dér (2012) rámutat arra, hogy az elem hangsúlyossága névmási, míg hangsúlytalansága DJ-i szerepre utal.

Németh T. (1998: 327) kiemeli néhány kötőszónak a diskurzusok pragmatikai koherenciájában betöltött szerepét, illetve a *hát* kötőszó három funkcióját is meghatározza: kérdések bevezetését, válaszjelölést, valamint önjavítást és magyarázkodást. Az önjavításra és magyarázkodásra vonatkozó esetekben a koherenciaviszonyt kauzális művelettel jellemezhetjük, míg a másik két esetben addícióról van szó. Schirm (2015) a *hát* funkcióját az angol *well*-lel felelteti meg, amely Schiffrin

² A hanganyag Vukov Raffai Éva 2011. *A 7–14 évesek szóbeli kommunikációjának társadalmi és nyelvi tényezői* című doktori disszertációjának hanganyag mellékleteként található meg az Újvidéki Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

³ A hanganyag a Verbi Nyelvi Kutatóműhely hangarchívumában található.

⁴ Ada, Bezdán, Csantavér, Feketics, Gunaras, Horgos, Kishegyes, Magyarakanizsa, Moravica, Óbecse, Palics, Péterréve, Szabadka, Topolya, Törökkanizsa, Zentagunaras.

(1987: 102–3) besorolása szerint a válaszadás jelölője, de megjelenik egyéb beszédlépések elején is, egyetértést és egyet nem értést is kifejezhet, mindenképpen a beszédfolyamban az együttműködés, a részvétel jelölője. Abuczky (2013: 14) kiemeli a *mondjuk* főbb szerepköreit, amelyek a lexikai előhívás, az ellentétezés, a példaadás, a saccolás és a pontosítás. Kérdésekben a retorikusság funkciójának felerősítésére is szolgál (vö. Németh T. 1998: 328; Schirm 2007–2008).

A vizsgálat során meghatároztam a szövegekörpuszban a különböző korcsoportokra vonatkozóan a kiválasztott DJ-k előfordulási számát (l. 3. táblázat). A megfigyelések során két fontos vizsgálati szempont körvonalazódott: 1. hogyan oszlik meg a vizsgált DJ-k szerepe egy-egy beszélő szövegeiben, a vizsgált elemek mennyire válnak egyéni jeggyé; 2. korosztályonként meghatározható-e jellemző DJ-használat. A vizsgálat során meghatároztam egy-egy adatközlő szövegének szószámát és a vizsgált DJ-k számát a szövegben. Az adatok alapján kiszámítható szórásértékek számszerű kifejezését jelentik az adott csoporton belüli DJ-használat eloszlására vonatkozóan, a szórásérték nagysága megmutatja, hogy milyen mértékben beszélhetünk kiugró DJ-használatról. Emellett az adatközlők szövegeinek szószáma alapján meghatároztam az adott csoportra vonatkozó Pearson-féle korrelációs együtthatót (r) minden egyes vizsgált DJ-re vonatkozóan, ezáltal támpontot kaphatunk azzal kapcsolatban, hogy a szórásértéket mennyiben befolyásolja a szövegek eltérő nagysága, azaz korrelációban áll-e egymással egy-egy adatközlő esetében a szószám és a használt DJ-k mennyisége. A korrelációs együttható számításakor csak azoknak az adatközlőknek a szövegeit, illetve szószámait vettem figyelembe, akiknél az adott DJ előfordul, ellenkező esetben az r értéke minden DJ esetében 0 lenne – a DJ-t nem használók jelentős száma miatt. Azt feltételezem, hogy a korrelációs együttható értéke alacsony, tehát a szószámtól függetlenül előfordulnak kiugróan magas DJ-használatok, amelyek azt mutatják, hogy egyes adatközlők esetében személyes nyelvi jeggyé vált egyes DJ-k használata.

3. táblázat. A DJ-k előfordulásának száma a vizsgált szövegekörpuszban

	ilyen	így	hát	mondjuk	ugye
7–10 éves adatközlőknél	57	21	106	3	2
11–14 éves adatközlőknél	51	28	164	9	5
Felnőtt adatközlőknél	26	86	119	52	44
Összesen	134	135	389	64	51

2. Ilyen és így

A vizsgált szövegekben az *ilyen* a szöveg részeivel való koreferenciával nem figyelhető meg. A 7–14 éveseknél az *ilyen* 108 esetben jelenik meg, 58 adatközlő használja, az adatközlők csaknem 30%-a, köztük 28-an legalább kétszer.

4. táblázat. Az ilyen használatának mennyiségi megoszlása a 7–14 éves adatközlőknél – zárójelben az értékek az életkori csoportokra (7–11 és 11–14) bontva láthatók

Az adatközlők száma	130 (101–87)	31 (18–13)	15 (11–4)	7 (4–3)	2 (0–2)	1 (1–0)	1 (0–1)	1 (0–1)
Az ilyen előfordulásának száma	0	1	2	3	4	5	6	7
	Összesen 108 (57–51)							

* $S^2 = 0,95$; ** $r = 0,112$

* Steiner képlete alapján kiszámított szórásérték.

** Pearson-féle korrelációs együttható.

A képsor, amely alapján létrejötték a szövegek, olyan mesebeli elemeket is tartalmaz, amelyek között első látásra talán nem volt egyszerű a kapcsolat felismerése, ugyanúgy, ahogyan a szereplők definiálása és megnevezése is bizonytalan lehetett. Mindennek eredményeképpen a képen szereplő elemek verbalizálása nem volt mindig nehézségektől mentes, ezekben az esetekben az *ilyen* használata a hezitálás kitöltése mellett kifejezi a képi-tartalmi elem megfogalmazására vonatkozó attitűdöt – például a témától való távolságtartást –, amelynek egyik eleme az ismert dolgok közé történő besorolás motíválatlansága vagy bizonytalansága. Az *ilyen* mellett több esetben is megjelenik a szövegben valamilyen bizonytalanságra utaló egyéb nyelvi elem:

- (1) (a) *utána megfogták, és beletették egy ilyen kis izébe* 2SZ10N⁵
- (b) *a gyerekek hoztak egy kancsót, nem kancsót, hanem ilyen kannát, igen, és megöntözték a fát* 4SZ31N
- (c) *odateszik a tűzhelyre az őő az ilyen valamilyen pecsenyét* 4SZ34F
- (d) *hát egy ilyen gyerekekkel vagy nem tudom mivel* 4SZ34F
- (e) *ez az ilyen férfi, vagy milyen fejű* 4SZ35F
- (f) *és akkor jött a kecske meg egy ilyen robotféle* 4SZ55N
- (g) *ezek meg ettek ilyen valami gyümölcsöket* 5SZ58F
- (h) *és megtámadt egy ilyen gondolom neki is volt kardja, és megtámadt egy ilyen udvari valamiféleség* 5SZ43N
- (i) *és volt ilyen ő valamilyen vízféleség* 5SZ44N
- (j) *de hátul egy ilyen, na, szél vagy valami felcsapott* 6SZ64N
- (k) *egyszer egy ilyen bohócféle ember (...) ez vesztett, és a másik ember ő berakta egy ilyen ő zsákfélébe* 4M65N
- (l) *elvezette egy barlangba, ilyen valami kijárat van* 6M71F

Az *ilyen* után többek között még a következő szavak következnek: *kis bohócgyerek*, *olaj* 'szaft', *alagút*, *kis izé*, *elefántorr* 'ormány', *vizi* 'varázsszer', *ráöntötték* 'ráömlött', *szag*, *lyuk* 'alagút', *tábla*, *tunel* 'alagút', *orr*; *regény*, *rossz*. Tehát az *ilyen* a legtöbbször olyan szavak előtt áll, amelyek esetében a konvencionális jel hozzárendelése több okból is nehézkes. Egyrészt magának a valóságelemnek a beazonosítása (*kis bohócgyerek*), másrészt a hozzá tartozó nyelvi jel meghatározása ütközik nehézségekbe (*elefántorr*). A képsorra vonatkozó logikai szerkezetnek, az ok-okozati viszony felderítésének nehézsége, illetve a lexikai döntés bizonytalansága indokolja az *ilyen* használatát. Az *ilyen*-t követő szavak, főleg főnevek, a képsor olyan elemeire utalnak, amelyek pontos beazonosításához nem elég a képre nézni, de a történéselemek ok-okozati viszonyát is fel kell fejteni, számba kell venni az előzményeket és a következményeket is ahhoz, hogy a képek sorát történetté kovácsolhassák, hogy logikus történetet tudjanak kreálni a képsorok alapján. Például az egyik képsor (Varga 1973: 207) „főszereplőjének” beazonosításához az adott jegyek számbavételére van szükség: gyerekforma figura, akinek pizsamához hasonló öltözeke van, a sapkáját jobban megfigyelve azonban már bohóca emlékeztet. Az alagút felismeréséhez is szükség van a képek alapján összeállítható történet logikai elemeinek a felfedezésére, de ha már megvan, hogy alagútról van szó, ennek megnevezése a következő kihívás, hiszen az adatközlő lakóhelyén ritkán találkozik az adott reáliával, így megnevezése sem zökkenőmentes. A kifejezés, amelyet az adott beszélő használ, a *tunel*, a szerbből átvett szó. Egy-egy és 9 éves adatközlőnél fordul elő az *elefántorr* kifejezés előtt az *ilyen*, valószínűleg kifejezi az *ormány* sikertelen keresését.

Markó és Dér (2011: 11) kutatása szerint „a korai nyelvhasználatban az a legdominánsabb típus, amikor az *ilyen* beszédtervezési probléma áthidalására, időnyerésre szolgál: 48,3%”. A gyerekektől származó korpuszunkban az *ilyen* ugyancsak időnyerésre szolgál, ezzel együtt bevezeti a diskurzusszakasz központi, új információt hordozó elemét, amely az *ilyen* környezetében, általában közvetlenül utána beszélkedik el, tehát hasonlóképpen funkcionál, mint a beszédszünetek, amelyek a következő mondanivaló komplexitását jelzik (vö. Kugler–Markó 2014: 436). A képsor alapján narratívát alkotó gyerekek számára a történet, illetve a képsor egyes, fejlődést okozó részeinek

⁵ A gyerekek korpuszában a példákat követő kód tartalmazza az iskolai osztály jelzését (1–7), a település kezdőbetűjét (Magyarokanizsa, Szabadka, Újvidék), a sorszámot és a nemet. A felnőttek esetében az adatközlőket jelölő kód nem tartalmaz rejtett információkat, csupán a szövegeket jelöli.

kimondásakor, megfogalmazásakor segítséget jelent az *ilyen* használata, illetve jelzi és kifejezi azt a bizonytalanságot, amely a megfelelő nyelvi elem kiválasztására vonatkozik.

Az *így* a 7–14 éveseknél 49 esetben jelenik meg 31 adatközlő szövegében, ez a szám nem éri el az *ilyen* számának (108) a felét.

5. táblázat. *Az így használatának mennyiségi megoszlása a 7–14 éves adatközlőknél – zárójelben az értékek az életkori csoportokra (7–11 és 11–14) bontva láthatók*

Az adatközlők mennyisége	150 (101–87)	18 (10–8)	10 (4–6)	2 (1–1)	1 (0–1)
Az így előfordulásának száma	0	1	2	3	5
	Összesen 49 (21–28)				

$$S^2 = 0,358; r = 0,161$$

Míg az *ilyen* névszó előtt áll, és arra fókuszál, addig az *így* hasonló funkcióban jelenik meg, de általában ige vagy igei szerkezet előtt található. Ami a gyerekek történetalkotáshoz kötődő narrációit illeti, elsődleges pozíciója alapján igét vagy igei szerkezetet előzi meg (29 esetben), ritkábban ahhoz kapcsolódó mondatrészt előtt áll (13 esetben).

- (2) (a) az ember **így** megfogta a zegeret, kirázta, hoj mer csupa ilyen szaftos volt, utá' az ember **így** dúlt-fült, mer a macskák **így** kiöntötték a húst, utána megmosta a zember a zegeret 6M73N
 (b) utána a fán **így** nőttek a virágok 6M73N
 (c) meg ezek a kártyaszerűséges emberek **így** kiabálták 6M73N
 (d) itten a medvével, **így** akart kardozni 6M73F
 (e) volt egy kecskéje, és ő **így** kijöttek itt a zalagútból 1SZ91F
 (f) odadta kezébe, és akkor **így** kardoztak 1SZ91F
 (g) és véletlenül a zegér ott olvasott, **így** izzadott 1SZ95F
 (h) itt ez az a zember, **így** megijedt 2SZ16F

Az *így* névmási szerepben 8 alkalommal jelenik meg, köztük a szöveg részeivel koreferenciaviszonyban, illetve külső helyzeti információra történő utalásként is. A külső utalás (e, f) a képsorra vonatkozik, annak eldöntését, hogy ezekben az esetekben nem DJ-ről van szó a hangsúlyosság megéléte indokolta (l. Markó–Dér 2012).

- (3) (a) megjelent egy felhő, amiből, ha azt a vízzel meglocsolták ezeket a gyerekeket, akkor el-tűnt az orom] az elfántorruk és a fülük, és **így** is tettek 6SZ24N
 (b) az kardozni akart a bohóccal, de ez nem volt] nem volt **így** jó 6SZ63 N
 (c) akkor hogyha ő, a bó győz, akkor békén hagyja, hogyha meg a lovag, akkor meg beleteszi a zsákba, is **így** lett 2U106F
 (d) egy titkos alagút volt kiásva, amit a kecske ásott, és **így** kijutottak 4Ú108F
 (e) locsolták, itt má nagyobb volt, akkó itten má**így**, **így** nézett ki 4SZ54F
 (f) évági a hálót, **így** ilyen alagútba másznak 2SZ16F

A 7–14 évesek vizsgált beszédkorpuszának másik részét az iskola két helyszíne közötti út leírása képezi. Jól látható, hogy az *ilyen* ebben az esetben is az új információ, a közlésszakaszok réma eleme elé kerül.

- (4) (a) lent ott jobbra a legutolsó ajtó, egy **ilyen nagy ajtó** 5M68F
 (b) aztán menjen balra, és vannak **ilyen kis üvegablakok** 7M75N
 (c) és ottan van egy nagy aj] egy **ilyen fehér ajtó** 2SZ51F
 (d) akkó ott, ahol **ilyen rácsajtó** van 3M52F
 (e) és aztán van **ilyen fehér ajtó**, és oda be kell fordulni 4SZ20N

- (f) *ott, ő a folyosó végénél van egy ilyen kis lépcső* 4SZ31F
 (g) *utána egy ilyen barna kiskapunál bemenne* 4SZ32N
 (h) *meglát egy ő lépcsőt, vagyis ottan ő ilyen följáratot* 5SZ39N
 (i) *ott van egy ilyen kis lépcső* 5SZ39F
 (j) *ott van egy ilyen épület* 5SZ44N
 (k) *ott kijut egy ilyen nagy részre, ha tele van gyerekekkel az udvar, és meg fákkal, és ott látni fog egy ilyen kis ilyen a nagy épület mellett van egy ilyen kisebb rész, és az ott van* 6SZ64N
 (l) *azután nekimegy egy ilyen kis épületnek* 7SZ40N
 (m) *ott van egy ilyen mellékfolyosó* 7Ú99F

Az *ilyen*-t követő elemek mind a térbeli tájékozódás aktuális eligazítópontjaira, az útbaigazítás kulcsfogalmaira vonatkoznak: *ajtó, ablak, kapu, lépcső, rész* (itt: 'tér v. terület'), *épület, folyosó*. Az *ilyen* szerepe a fenti szavak elsődleges jelentésének kontextusba helyezésére irányul, azaz a korábbi diszkurzusrészre való visszautalásra, csak nem mutató névmási, hanem DJ funkcióban.

Az *így* mutató névmás az útbaigazításokban külső vonatkozással, illetve DJ-i szerepben jelenik meg. Itt az adott névmás sohasem anaforikus. DJ-ként itt is főleg ígét vagy igei szerkezetet előz meg:

- (5) (a) *hát így lemenne* 5M69N
 (b) *lemegy a lépcsőn, és ő jobbra egyenesen, és így beleütközik a falba* 5M70N
 (c) *hogya így megyünk ki, hogy a jobb kéz felől ő menjen ottan végig* 6M72N

Az irány jelzésénél is megjelenik az *így*:

- (d) *ott a nagyajtónál, így forduljon le* 7M78F
 (e) *hogy itt bejönne, elfordulna így erre* 1SZ95N
 (f) *és akkó elmegyek így egyenesen* 4SZ14F
 (g) *úgy, hogy így lesétál* 4SZ32F
 (h) *rögtön így srégán meglát egy ő lépcsőt, vagyis ottan ő ilyen följáratot, ott felmegy, és így, ha szembe van* 5SZ39N

Példa külső információra vonatkozó névmási szerepre:

- (i) *ő most, hogya így állunk, akkor balról* 6SZ62N
 (j) *először is, hogya így állnánk, akkor, hogy lefordulna jobbra* 7SZ59N

A felnőtt beszélők szövegeiben az *ilyen* előfordulásának 40%-a hagyományos, anaforikus azaz melléknévi névmási szerepben történik, fokhatározó jelentésben és névszó szerepében is előfordul, összesen 12 esetben, míg DJ-ként 15 adatközlő használja összesen 26 esetben (l. 6. táblázat). Az alábbi példák a hagyományos szerepű *ilyen*-re vonatkoznak:

- (6) (a) *akkor kezdtek úgy komolyodni az ilyen dolgok, tehát akkor már úgy odafigyeltem* 16B
 (b) *akkorígy szoktam ilyen szavakat használni, de néha vicces, akkor hogy akkó* 21B

Az *ilyen* névszó szerepét veszi magára az alábbi szövegrészben:

- (c) *a konkrét ilyen a gimnázium első osztályában történt* 15L
 (d) *Talán az első ilyen az általános iskola alsó osztályában, és tulajdonképpen soha nem suksüköltem* 12F

A metanyelvi témájú diskurzus alkalmával a felnőtt beszélőkhöz intézett kérdések a nyelvi másság megítélésére, a nyelvi tudatosság szakaszaira, konkrét élményekre, tapasztalatokra vonatkoztak. Az adatközlők ott használták túlnyomórészt DJ szerepben az *ilyen*-t, ahol a beszélgetés aktuális kérdésére vagy felvetett témájára reagáltak, ahol éppen a válasz vagy az aktuális téma került sorra, illetve ahol éppen azt a nyelvi jelenséget, hozzáállást szerették volna megnevezni, amely a beszédszakasz méraeleme. Az *ilyen* leggyakrabban főnév előtt áll, gyakran főnevet tartalmazó jelzős szerkezet előtt:

- (7) (a) *hát például ilyen tájéztolás elemeket kihagyok, például a máma* 11N
 (b) *nem volt annyira jellemző, hogy folyamatosan úgy mondtam volna, inkább ilyen vegyes arányba* 15N
 (c) *az á betűt igazából ilyen áo-nak ejtette* 17F
 (d) *nem volt ilyen se kiközösítés, vagy bármi* 16N
 (e) *ő a meglátjukot hozta fel példának meg még pár ilyen tyukkal végződőt* 17D
 (f) *úgyhogy nálunk ennyire nem voltak ilyen ilyen ő eltérések, ilyen akcentusbeli eltérések* 19B
 (g) *nem is figyeltünk fel rá, hogy, de ennyire ilyen, pl. özések vagy bármiféle ilyen ilyen eltérés nem volt* 19B
 (h) *a becseiek kissé ilyen elég erős középzárt e-vel beszéltek* 21B

Előfordul még a DJ szerepű *ilyen* és *így* esetében, hogy hasonló módon a bizonytalan zárását adják egy közlésegségnek, a hallgatóra bízzák, hogy az adott elemek „útmutatása” alapján értelmezze azt:

- (8) (a) *és a tanító néni is ugye kijavította őket ilyen...*23A
 (b) *volt egy időszak, amikor több ilyen szerb szó is így...* 24B

6. táblázat. Az *ilyen* használatának mennyiségi megoszlása a felnőtt adatközlőknél

Az adatközlők száma	13	9	4	1	1
Az <i>ilyen</i> előfordulásának száma	0	1	2	3	6
	Összesen 26				

$$S^2 = 1,610; r = 0,1757$$

Az *így* a felnőtt beszélők vizsgált korpuszában magas előfordulási arányt mutat, 86-szor fordul elő (1. 7. táblázat), ennél többször csak a *hát* jelenik meg a szövegekben. Fialat felnőtttekről van szó, Dér (2010: 2) hangsúlyozza, hogy a fiatalok nyelvhasználatában figyelhető meg fokozottabban az *így* megjelenése, hagyományostól eltérő használata.

7. táblázat. Az *így* használatának mennyiségi megoszlása a felnőtt adatközlőknél

Az adatközlők száma	0	1	2	3	4	5	8	28
Az <i>így</i> előfordulásának száma	7	5	6	4	4	1	1	1
	Összesen 86							

$$S^2 = 25,343; r = 0,406$$

A felnőttek beszédében az *így* több pozícióban is előfordulhat, nemcsak igei szerkezet előtt áll, hanem gyakran névszó előtt:

- (9) (a) *deviszont így az osztálytársaknál nem tapasztaltam* 8N
 (b) *Kanizsa az már városnak számít így a gyerekek körében* 8F
 (c) *hogy így mi ilyenek vagyunk* 8F

Ugyancsak Dér (2010: 7) említi a DJ szerepben álló és a kötőszói szerepben álló *így* megkülönböztetésének kritériumaként a szó kötőszóval való kombinációját. Az itt vizsgált felnőttkorpuszban 34 esetben kötőszó vagy DJ előzi meg az *így*-et, ebből 7 esetben az *akkor* áll előtte:

- (10) (a) *deviszont így az osztálytársaknál nem tapasztaltam* 8N
 (b) *most így nem tudom, így nekem úgy, hogy mondjam, hogy ẽ kelle telni egy-két napnak* 10F

- (c) **nem tudom így az, hogy így belegendoltam, hogy így, amikor beszélék, hogy tölleg** 22B
 (d) **szóval így ő mikor hallók valakit, akkor így kijavítom, igaz, hogy nem tetszik nekik** 24A
 (e) **de így otthon vagy barátok között, akkor előfordul** 22A

A felnőttek korpuszában az *így* az utána következő diskurzusrész állításainak határozottságán enyhít, bizonytalanságot fejez ki. Az *így* szórása igen magas ($S^2=25,343$), a korrelációs együttható értéke viszont alacsony ($r=0,406$), ez azt mutatja, hogy nem a szöveghossz befolyásolja az *így* kiugró számát egy-egy adatközlő esetében.

3. Hát

A vizsgálatban szereplő öt DJ közül a gyerekek szövegeiben a leggyakoribb a *hát*, a legnagyobb szórást is ez az elem mutatja, tehát beépült az egyes adatközlők nyelvhasználatának sajátos jegyei közé.

A *hát* esetében különösen jelentős funkcionális eltérést tapasztalhatunk a történetalkotások és az útbaigazítások szövegeit illetően. Ez utóbbiban 79 adatközlő összesen 113 alkalommal használja a szót, míg a történetalkotó narrációkban 76 adatközlő 157 alkalommal. A történetalkotások szövegei átlagosan csaknem kétszer olyan hosszúak, mint az út leírására vonatkozóak, viszont beszédszakaszok száma közel azonos, így a történetalkotások – egy-egy szakasz aránylag nagyobb terjedelme miatt – lehetőséget adnak arra, hogy a *hát* egyéni jegyként is feltűnhessen. A történetalkotó narrációkban meg is figyelhető a *hát* 5, 6, 9, 24 esetben történő előfordulása 1-1 adatközlőnél (l. 8. táblázat), jellemzően a 11–14 évesek szövegeiben. A beszédszakaszok belsejében a *hát* funkciói között a megjelenik a magyarzkodás: „*hát segítséget kértek, ugye, hogy hát akkor majd segítetek rajtuk*”; „*és így hát fogta, és megpróbáta levenni*” (6SZ24N).

A *hát* megjelenése az útbaigazítások szövegében következetes, szinte mindig a narráció új szakaszainak elején jelenik meg. Vannak azonban kivételek, ahol időnyerés a célja a szó használatának, például az útirány részleteinek a megfogalmazásához, tervezéséhez szükséges idő kitöltése. Három alkalommal jelenik meg a jobb és bal irányok kódolásánál, azaz a *jobb*, illetve a *bal* kimondása előtt is:

- (11) (a) *és akkor, ahol sok ablak van, hát balra, igen* 6M73F
 (b) *elmegeyk a legközelebbi lépcsőhöz, lemegeyk, és ott meglá] hát ő balra fordulva, szóval nem a folyosó felé, másik oldalra, meglátok egy narancssárga ajtót, és ott van* 4SZ31N
 (c) *mindjár a lépcső után menjen hát jo] balra, és ottan* 7U100 NK
 (d) *porta mellett az ajtón, az osztályterem felé, hát el kell menni egyenest* 5SZ58FL
 (e) *elfordulunk balra, ott egészen a fo] ott vannak az irodák, és egészen, hát majdnem végig* 6SZ23F

A *hát* esetében a korrelációs együttható igen alacsony értéke ($r=0,085$) arra utal, hogy a beszédhossznak nincsen hatása a DJ fokozott használatára, a *hát* egyéni jegyként jellemzi a beszédet.

8. táblázat. A *hát* használatának mennyiségi megoszlása a 7–14 éves adatközlőknél – zárójelben az értékek az életkori csoportokra (7–11 és 11–14) bontva láthatók

Az adatközlők száma	79	46 (22–24)	27 (15–12)	14 (6–8)	14 (3–11)	2 (0–2)	1 (0–1)	1 (0–1)	2 (0–2)	1 (0–1)	1 (1–0)
A <i>hát</i> előfordulásának száma	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	24
Összesen 270 (106–164)											

$S^2 = 5,538$; $r = 0,085$

A felnőtt adatközlők nyelvhasználati témájú narrációjában a *hát* új témák bevezetéséhez kapcsolódik, illetve a szó átvételekor, a megszólalás megkezdésének jelzője egyes beszélőknél. Főként

a kérdésre adott válaszadáskor szerepel a válaszcsoveg első helyén. Az aktuális szövegfolvamban jelöli ki az egyén saját narrációját. A 29 adatközlő közül 27 használja, összesen 119 alkalommal.

9. táblázat. A hát használatának mennyiségi megoszlása a felnőtt adatközlőknel

Az adatközlők száma	2	7	2	1	6	2	2	3	1	1	1	1
A hát előfordulásának száma	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	Összesen 119											

$$S^2 = 9,474; r = 0,420$$

Dér a *hát* kötöszó előtti pozícióját részletesen elemzi, és megállapítja, önállósult szerepében mondatokat és mondatrészeket köt össze (2010: 5). Korpuszunkban ugyancsak megfigyelhető a szövegfolvamban belsejében új szakasz kijelölésekor kötöszó utáni megjelenése 15 esetben.

- (12) (a) *és hát* voltak a bánátiak, azok ugye ő ő betűvel beszéltek 12N
 (b) *meg hát* ugye voltak a süttem 12N
 (c) *hát különleges nyelvjárásról nem igazán beszélhetnének, mivel hát* csak bánáti és bácskai nyelvjárásról beszélünk 16P
 (d) *a doboz az neki a kuti, de hát* ugye a szerb kutijából jött át, ezek a jövevényyszavak 8F

A *hát* környezetét tekintve megfigyelhetünk további ismétlődő jelenségeket, például 5 esetben az *ugye*, 3 esetben a *például* előtt áll a vizsgált *hát*, amelynek egy másik DJ előtti pozícióját Dér (2010: 5) külön kategóriaként vizsgálja.

Külön csoportot képeznek azok az esetek, amikor a *hát* nem választást jelöl, nem is beszédszakaszok elején található, hanem azok belsejében. A megfogalmazandó tartalommal kapcsolatos attitűdöt fejezi ki ezekben az esetekben a *hát*, például: „hogya is fogalmazzak, hogya a helyzethez illő legyen” vagy hasonló hozzáállást hangsúlyoz az utána következő tartalmakkal kapcsolatban (vö. Laczkó 2014: 323). A következő példák esetében a *hát*-hoz köthető beszélői bizonytalanság a megfogalmazás módjára utal:

- (13) (a) *igazából öök hát többször ezzel viccelődtek, hogya cserega a veder* 17L
 (b) *ide jártam a vegyészeti középiskolába, itt hát olyan szintű furcsaságokkal találkoztam, hogya a csantavéri, illetve az oromi osztálytársaim olyan szavakat használtak* 18A
 (c) *hogya így annyira elhúzta az a lány az e betűket, hogya hát egy kicsit úgy mosolyogtak rajta* 23B

Mindazonáltal a *hát* a leggyakrabban előforduló DJ a korpuszban, megjelenése a felnöttek korpuszában is a legnagyobb szóródást mutatja, hiszen az egyéni produkciókat tekintve megkülönböztethetünk olyanokat, ahol megszokottnak mondható, új beszédszakaszkezdő szerepben jelenik meg, ugyanakkor vannak olyan adatközlők, akiknél nyelvhasználati jellegzetesség, egyéni jegy a *hát* használata, pozíciója is kötetlenebb.

4. Mondjuk

A gyerekek 27387 szóból álló korpuszában mindössze 12 alkalommal jelenik meg a szó diskurzusjelölőként, a 9 használó közül 5 adatközlő 13–14 éves. Egy beszélő használta 3 esetben a szót, a többi használó csupán 1-1 alkalommal. A *mondjuk* használata tehát jellemzően életkori sajátosságokkal korreférál.

10. táblázat. *A mondjuk használatának mennyiségi megoszlása a 7–14 éves adatközlőknél – zárójelben az értékek az életkori csoportokra (7–11 és 11–14) bontva láthatók*

Az adatközlők száma	179	7 (1–6)	1 (1–0)	1 (0–1)
A mondjuk előfordulásának száma	0	1	2	3
	Összesen 12			

$$S^2 = 0,107; r = 0,725$$

A gyerekeknél a *mondjuk* használata nem ugyanazt a funkciót mutatja, amit a későbbiekben ismertetett felnőtt csoport példáinál tapasztalhatunk, a gyerekek esetében leggyakrabban a legmegfelelőbb szó keresését fejezi ki, illetve a lexikai előhívás funkcióban jelenik meg a szó. Leggyakrabban 'mondjuk rá' jelentésben szerepel, sőt 3 esetben ebben a kombinációban is jelenik meg. Az alábbi példák esetében a képen látható alkalmatosságot, illetve termést kellett megfelelően megnevezni, tehát példaadásról itt szó sem lehet:

- (15) (a) *valamit begyűjtottak, mondjuk a lernit, a lernit* 4M66N
 (b) *és ettek, mondjuk a banánból, és ormányuk nőtt nekik* 4M66N
 (c) *ő hát itt tüzet raknak, ő mondjuk rá a kemencébe* 5M69N
 (d) *és a zegérré ő rácsöpög a, mondjuk a zsír* 7M77N
 (e) *aztán pedig mondjuk valamilyen gyümölcs öő a virágokból kikelt, vagy hát, hogy mondjam* 5SZ37N
 (f) *és mondjuk rá, megjelent egy felhő* 6SZ24N
 (g) *és akkor megfürdeti, mert mondjuk rá, vacsorához készülnek* 7SZ40N

Choi (2007: 46) hangsúlyozza, a DJ-k utánzó használata megelőzi a funkcionális használatot, esetünkben a *mondjuk* szélesebb körű funkcióiból a gyerekek beszédprodukciónban egy szűkebb szerep jelenik meg, egy olyan, amelyik a szó eredeti jelentésével is erősebb kapcsolatot mutat.

A *mondjuk* a felnőttek 6893 szóból álló korpuszában 52 alkalommal jelent meg DJ-ként, az adatközlők közel fele, 14 beszélő használta.

11. táblázat. *A mondjuk használatának mennyiségi megoszlása a felnőtt adatközlőknél*

Az adatközlők száma	15	2	2	5	2	1	2
A mondjuk előfordulásának száma	0	1	2	3	4	7	8
	Összesen 52						

$$S^2 = 5,888; r = 0,255$$

Funkciója többnyire első hallásra példaadáshoz köthető, az ugyancsak DJ funkciójú *például* beilleszthető a helyére anélkül, hogy a közlés pragmatikai értéke változna. De nemcsak a *például* DJ-vel – amely anyagunkban 37 alkalommal jelenik meg – cserélhetnénk fel zökkenőmentesen a *mondjuk*-ot, hanem akár a *hát*-tal is. Ezzel kapcsolatban két kivételt figyelhetünk meg a példáink között, az első esetben inkább az ellentételezés kapcsolódik a *mondjuk* szerepéhez:

- (14) (a) *aki Doroszlóköriülről, Bezdánból érkeztek, mondjuk nem pont az évfolyamomon* 15L
 (b) *nálunk érdekes volt, mondjuk mindenki csantavérierik főleg, mi tízen voltunk csantavérierik az osztályban a harmincből* 8N

Előfordulnak olyan esetek, ahol a *mondjuk* példát ad, példát emel ki több lehetséges eset közül a kontextussal összhangban:

- (c) *igen, mert mondjuk a szüleim használják például* 22B

- (d) *tehát mondjuk olyan szavat sem lehetett, szót sem lehetett használni, ami ami mondjuk nincs* 18B
- (e) *ha ezt megnézzük, máshogy beszélünk itt, mint mondjuk, ha én elmegyek hozzá egy kávéra* 16B

Máshol viszont ez a példaadás csak látszólagos, ugyanis a szó valódi funkciója a kontextus szerinti egyetlen megfelelő elem kiemelése:

- (f) *az adott tájegységről mindenki tudta azokat a szavakat, csak mondjuk mi szabadkaiak nem* 15L
- (g) *ott is vannak eltérések azért mondjuk a bezdánihoz viszonyítva* 16B (ui. itt Bezdán viszonylatában folyt a diskurzus)
- (h) *amikor bekerültem a mondjuk az általános iskola felső tagozataiba* 19B

Abuczky (2013: 8) vizsgálatában a *mondjuk*-ot az esetek több mint 50%-ban kötőszó vagy DJ előzi meg, ebben az esetben a felnőtt adatközlőknél ez az arány 39%.

Világosan észlelhető a különbség a *mondjuk* használatában a két vizsgált korosztálynál. A gyerekek jobban kötődnek a szónak a *mond* igéhez kapcsolható hagyományos jelentéséhez, nem kiemelést vagy példaadást fejeznek ki vele. Míg a felnőtt adatközlők korpuszában olyan mintákat találhatunk, ahol a szó jelzi a beszédtemához kapcsolódó tartalomelemek keresését, kiválasztását, kapcsolását, addig a gyerekek anyagában valamilyen konkrétumhoz (kép) keresik a megfelelő szót. Erre a legjobb példa a *Legyen mondjuk..., mi ez?* (7SZ42F) közlés, ahol a *mondjuk* után a képi tartalomra vonatkozó kérdés jól kifejezi a fenti attitűdöt.

5. Ugye

Szerepe elsősorban az együttérzésre, egyetértésre, megerősítésre való törekvés kifejezése. A gyerekek korpuszában kérdő partikulaként két alkalommal jelenik meg, amikor a kép tartalmáról érdeklődnek az adatközlők, mindössze 7 alkalommal használják DJ-ként, főként az idősebb korosztály, a 13 évesek:

- (16) (a) *a macska véletlen a zablaktól ő kilökte ő a húst, ugye az egérre hullott a macska nyála* 6M73L
- (b) *itt a mesekép rajzon szerintem a felhőből esik az eső, vagyis hát azt úgy nem tudom, vagyis hát segítséget kértek, ugye, hogy hát akkor majd segítenek rajtuk* 6SZ24N
- (c) *hát a] először is tüzet rakott, ugye, a háziasszony, hogy süssön valamit* 6SZ63 N

12. táblázat. Az *ugye* használatának mennyiségi megoszlása a 7–14 éves adatközlőknél – zárójelben az értékek az életkori csoportokra (7–11 és 11–14) bontva láthatók

Az adatközlők száma	181	7 (1-6)
Az <i>ugye</i> előfordulásának száma	0	1
	Összesen 7	

$$S^2 = 0,036; r = 0$$

A példák egy csoportjában az *ugye* visszautaló szerepben jelenik meg, érezhetően az előtte álló közléselemre vonatkozik, ezt nyomatékosítja. Ezekben az esetekben ez leginkább főnév, személyes névmás, gyakran az alany, de mindenképpen arra a személyre vonatkozó elem, akire a mondandónak az adott része vonatkozik:

- (17) (a) *és hát voltak a bánátiak, azok ugye ő ő betűvel beszéltek* 12N
 (b) *hát részemről ugye a nagymamám nagyon használja* 17L
 (c) *és akkor én ugye már úgy öt éves koromtól kezdve figyeltem* 18B
 (d) *hanem a végük más, például mi ugye azt mondjuk, hogy banáncsoki* 19A
 (e) *és a tanító néni is ugye kijavította őket* 23A
 (f) *így mindig kijavított meg nálam ugye ez a suksükkölés, ez jött így* 23A

Az *ugye* másik jellemző helye a szövegekben a kötőszót követő pozíció, esetenként több kötőszó is megelőzi. A felnőttek korpuszában 44 *ugye* szerepel, ebből 5 *hát*-ot és 5 *hog*-ot követő pozícióban jelenik meg, összességében 25 esetben kötőszót követ:

- (18) (a) *meg hát ugye voltak a sütem* 19N
 (b) *akkor aztán ugye volt sok olyan szó, aminek valóban a magyar jelentését nem is tudtam* 11F
 (c) *hát ott észrevettem, azt hogy javítanak, és hogy ugye a helyes és a helytelen* 11F
 (d) *és akkor ugye mi nem tudom úgy elengedni magam* 19A
 (e) *meg hát akkor ugye jöttek a különböző lenéző szavak* 19B

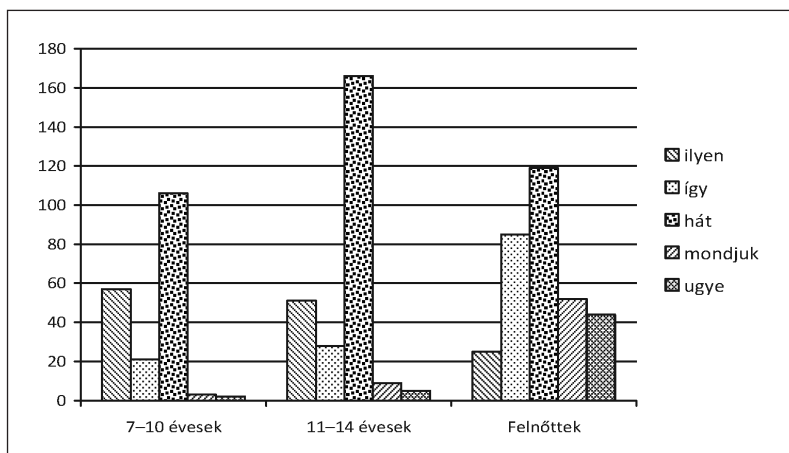
13. táblázat. Az *ugye* használatának mennyiségi megoszlása a felnőtt adatközlőknél

Az adatközlők száma	12	5	6	2	1	1	2
Az <i>ugye</i> előfordulásának száma	0	1	2	3	4	5	6
	Összesen 44						

$S^2=3,202$; $r=0,228$

6. Összefoglalás

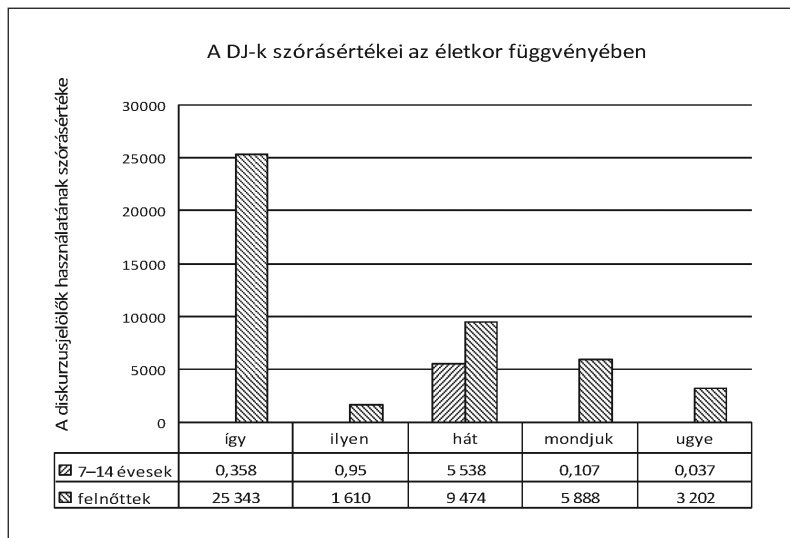
A vizsgálatban szereplő DJ-k közül az életkori határ a *mondjuk* és az *ugye* esetében jelentős. Ugyanis a 7–14 éves korosztály szövegeiben igen alacsony arányban jelenik meg a két DJ, a felnőttekében viszont markáns szerepet játszanak. A vizsgált DJ-k gyakorisága és pragmatikai vonatkozása, DJ-ként való formálódása más szinten mozog a két korosztálynál. Míg a gyerekek narrációiban az *ilyen* és az *így* jelentős helyet foglal el (l. 1. ábra), addig a felnőtteknél ezeken kívül a többi vizsgált DJ is előfordult egyéni jegyként, a magas szóráserkékek is ezt mutatják.

1. ábra. A DJ-k előfordulásának megoszlása a különböző életkorúaknál

A gyerekek legmagasabb arányban a *hát* és az *ilyen* DJ-ket használták, a felnőttek esetében is a *hát* használata a legmarkánsabb, második helyen itt az *így* jelenik meg, amelynek megjelenési értékei az életkorral egyenes arányban növekednek, ugyanakkor az *ilyen* használatának gyakorisága fordított arányban áll az életkor növekedésével. A *mondjuk* és az *ugye* megjelenése a gyerekek korpuszában alacsony értéket mutat, az életkor növekedésével azonos arányban növekedik az előfordulásuk (1. ábra).

A kutatás egyik célja annak megvizsgálása volt, hogy milyen mértékben jelennek meg a vizsgált DJ-k egyéni nyelvi jegyként a beszélőknél, ezt a szórásértékek meghatározásával igyekeztem kifejezni. A magas szórásérték, azaz az átlagtól való eltérés magas értéke jelzi a DJ egyéni jegyként való gyakori megjelenését, illetve azt, hogy a mintában az átlagnál jelentősen magasabb arányú megjelenés milyen mértékben jellemző a DJ-k vonatkozásában.

2. ábra. A DJ-használat szórásértékeinek megoszlása a különböző életkorúaknál

A legnagyobb szórást a *hát* esetében figyelhettük meg a gyerekeknél, a felnőtteknél is a második legmagasabb szórásértéket mutatta ennek a DJ-nek a megjelenése a szövegekben. A gyerekek esetében a szószám és a *hát* előfordulásának mértékét, valamint az ezáltal alacsony korrelációs értéket figyelembe véve a *hát*-nak egyéni jegyként való jelenlétéről beszélhetünk. A felnőtteknél ugyan az *így*-hez köthető a legmagasabb szórásérték, ezt egyetlen beszélő 28 db-os *így*-használatával magyarázhatjuk. A *mondjuk* és az *ugye* megjelenése csak a felnőttek korpuszában mutat magas szórást, használatát egyéni jegyként jellemezhetjük, a gyerekek azonban nem használják, vagy ha igen, csak egy-egy alkalommal.

A kutatás rámutatott arra, hogy a DJ-k használata a beszélők egyéni jegyév válhat, olykor olyannyira markáns jeggyé, hogy szinte a teljes narratívát uralja. A beszéd témák, az adott beszédműfaj sajátosságai is befolyásolják a DJ-k választását és funkcióját, ez világosan látható az egy-egy beszéd témán belül egymás mellé helyezett közlésekben vizsgált DJ-k rendkívül hasonló szerepéből, például az útbaigazítások szövegeiben az *ilyen* szinte minden esetben a térbeli tájékozódást leírásában szerepet játszó objektumok megnevezése előtti pozícióban helyezkedik el, ugyanakkor a metanyelvi narratívák esetében ugyanez a DJ a nyelvi jelenségek megnevezéséhez kapcsolódik rendszeresen. Az életkori változó szerepét még inkább kidomborítaná egy olyan kutatás, ahol a különböző életkorú csoportok azonos témájú spontánbeszéd-felvételeit vizsgálhatnánk meg.

SZAKIRODALOM

- Abuczki Ágnes 2013. A *mondjuk* nem konceptuális használatának vizsgálata multimodális kontextusban. In: Várai Tamás (szerk.): *Alknyelvdok 7*. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 7. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 3–16.
- Boronkai Dóra 2013. A beszélőváltások és a szociokulturális tényezők összefüggései társalgási szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 137: 68–87.
- Choi, Inji 2007. How and when do children acquire the use of discourse markers? In: Hilton, Naomi–Arscott, Rachel–Barden, Katherine–Krishna, Arti–Shah, Sheena–Zellers, Meg (eds.): *CamLing 2007*. Proceedings of the Fifth University of Cambridge Postgraduate Conference in Language Research. Cambridge Institute of Language Research, Cambridge, 40–7.
- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–64.
- Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A *hát, úgyhogy, így* és *ilyen* újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2010: 159–70.
- Dér Csilla Ilona 2012. Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2012: 130–41.
- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–52.
- Gósy Mária – Horváth Viktória 2009. Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In: Keszler Borbála – Tártai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 37–45.
- Knott, Alistair – Saunders, Ted 1998. The classificaion of coherence relation and their linguistic markers: An exploration of two languages. *Journal of Pragmatics* 30: 135–75.
- Kugler Nóra – Markó Alexandra 2014. A hangzásegység és az elemi mondat a beszédben. *Magyar Nyelvőr* 138: 424–39.
- Laczkó Mária 2014. Hezitálássorozatok a spontán beszédben: gyakoriság, forma és funkció. *Magyar Nyelvőr* 138: 315–28.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2008. Magyar diskurzusjelölők korpuszalapú vizsgálata. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Urálistikai Tanulmányok 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék–Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest, 535–56.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2011. Diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In: Navracsics Judit–Lengyel Zsolt (szerk.): *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben*. Pszicholingvisztikai tanulmányok II. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 49–61.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2012. Diskurzusjelölő vagy mutató névmás? A hangsúly szerepe a lexikális döntésben. *Magyar Nyelvőr* 132: 174–96.
- Német T. Enikő 1998. A *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94: 324–31.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schirm Anita 2007–2008. A *hát* diskurzusjelölő története. *Nyelvtudomány* III–IV: 185–201.
- Schirm Anita 2011. A diskurzusjelölők funkciói a nyelvhasználók szerint. In: Boda István Károly – Mónos Katalin (szerk.): *Az alkalmazott nyelvészet ma: innováció, technológia, tradíció*. A XX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. MANYE–Debreceni Egyetem. MANYE XX, MANYE–Debreceni Egyetem, Budapest–Debrecen, 218–23.
- Schirm Anita 2014. A diskurzusjelölők stilisztikai és pragmatikai megközelítése. In: Dobi Edit – Domonkosi Ágnes – Pethő József (szerk.): *Stílusról, nyelvről – sokszínűen, Szikszainé Nagy Irma 70. Születésnapjára*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen, 294–307.
- Schirm Anita 2015. *A diskurzusjelölők fordításának problémái az elmélet és a gyakorlat oldaláról*. http://schirmanita.hu/Schirm_Anita/Kutato_i_blog/Entries/2015/4/1_A_diskurzusjelolo_k_forditasarol.ht (Letöltve: 2016. 04. 12.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. A kognitív elméleti nyelvészet hozzáadéka a szövegten számára. *Magyar Nyelvőr* 124: 494–500.
- Varga Katalin 1973. *Én, te, ő*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Vukov Raffai Éva 2013. *A 7–14 évesek szóbeli kommunikációjának társadalmi és nyelvi tényezői*. Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar Szabadka, Szabadka.

Vukov Raffai Éva

egyetemi docens

Újvidéki Egyetem

Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

SUMMARY

*Vukov Raffai, Éva***Speakers' age and choice of discourse markers: The case of *így, ilyen, hát, mondjuk, ugye***

The present study is based on Hungarian oral narratives produced by 7 to 14-year-old subjects on story construction and spatial orientation, as well as ones produced by 21-year-old subjects on metalinguistic matters. The five most typical discourse markers, *így* 'so', *ilyen* 'like', *hát* 'well', *mondjuk* 'say', *ugye* 'eh', were selected from those narratives and given a closer look. The aim was to determine how the roles of those discourse markers are distributed in the texts produced by each speaker, how much the items under scrutiny become individual features characteristic of the given speaker, and to what extent the use of discourse markers is age range specific. Our hypothesis was that some discourse markers would play a measurably more significant role in the speech of some speakers than in the speech of others, hence they could be identified as individual linguistic features. In addition, we investigated age-related peculiarities of the use of the selected discourse markers both quantitatively and qualitatively.

Keywords: spontaneous narrative, discourse markers, individual features, standard deviation, speaker's age

Kedvelt fajták nevei a Citrus nemzetségben

klementin J. *Citrus reticulata* × *Citrus aurantium* hibridje; *Citrus clementina* (GRIN.). Az apró gyümölcsű, vékony héjú, könnyen hámozható és magvak nélküli mandarinfélék fajtacsoportjába tartozik. Legnagyobb termőhelye Dél-Spanyolország, de a legjobb minőségű Nyugat-Marokkó partvidékéről származik.

A citrusfélék között egy nemzetség vagy különböző nemzetségek fajai közt fennáll a kereszteződés lehetősége. Az így létrejött hibrid növények akár magvaikkal is továbbszaporodhatnak. Ilyen a klementin is, magyar neve az ang. *clementine* 'ua.' (GRIN.) átvétele. Személynévi eredetű a terminus, ez a nagyon fontos, Észak-Afrikában véletlenül létrejött hibridfajta a nevét *Clément Rodier* algériai szerzetesről (< Père Clément [Brockhaus 4: 604]) kapta, akinek árva házi kertje volt az Oran közeli kis Misserghin faluban, a Peres du Saint-Esprit. 1890 környékén talált rá az új fajtára. A Horticultural Society of Algiers (Algéri Kertészeti Társaság) Louis Charles Trabut (1853–1929) francia botanikus ajánlására adta a *clementine* nevet. Néhány kutató szerint ugyanakkor a klementin mandarin jóval korábban létrejött, keleti eredetű fajta, valószínűleg kínai. A *Clementine* női név a *Clemen* (magyarul *Kelemen*) férfinév női párja. A magyarban is megvan, bár az 1990-es években a *Klementina* női személynév igen ritka, a *Klemencia* és a *Klementin* szórványos nevek voltak.

A *klementin* nemzetközi fajtanev, az angolon kívül a legtöbb európai nyelvben létezik; vö. ném. *Clementine* (GRIN.), fi. *klementiini*, fr. *clémentine*, *clémentinier*; ol. *clementina*, *clementino*, sp. *clementina*, sv. *klementin* (PN.), port. *clementina*, or. *клементина*, holl. *celementine*, észt, litván *klementin*, lett *klementin*, le. *klementynka*, cs., szlk. *klementinka*, ro. *clementine*, blg. *клементине* (KL.), dán, norv. *klementin* (W.), gör. *κλεμεντινη* 'ua.' (LH.).

Társneve a *mandarin-narancs* (uo.), az összetétel a keresztezésre utal, az ang. *mandarin orange* 'ua.' (PN.) szó szerinti megfelelője. Az ang. *loose rind mandarin* (uo.) társnévének 'laza héjú mandarin' a jelentése, alapja az, hogy a fényes narancshéj lazán veszi körül a gyümölcsöt, így az rendkívül könnyen hámozható. A szépen ferekeszekbe csomagolt klementin kedvelt látvány a téli ünnepeken, az Egyesült Államokban a *Christmas orange* (W.), azaz 'karácsonyi narancs' becenevet kapta. További neve a mag nélküli jellegzetességére utaló *seedless tangerine*, vagyis 'magtalan tangerin', és a származására utaló *Algerian tangerine* (uo.). A *Westin* fajta gyümölcse gyakorlatilag magtalan, lédús, viszonylag magas a savtartalma. Az egyik legígéretesebb fajta Braziliában, neve Prof. Philippe Westin Cabral de Vasconcellos emlékét őrzi.

tangerin J. *Citrus tangerina* (PN.). A második legszelesebb körben termesztett citrusféle a világon. Kevésbé lapos a gyümölcse, mint a mandarinnak, magas a C- és B-vitamin-tartalma. Héja sötét narancssárga, puha gerezdjeiben sok a mag.

A mandarinfajta neve az amerikai angolból származik, mára szinte mindenütt elterjedt a világon; vö. ang. *tangerine* 'ua.' (EL.), valamint fr. *tangerine* (T.), *mandarine de Tanger*; ol. *tangerino*, fi. *tangeriini* (PN.), port. *tangerina*, ném. *Tangerine* (LH.), norv. *tangerin* (W.), dán, sv. *tangerin*, sp., ol., le. *tangerina*, cs. *tangerinka*, *tanžerina*, szlk. *tangerínka*, holl., ro. *tangerine*, blg. *танжерин*, tör. *tanjerin*, or. *танжерин*, gör. *μανδαρίνι*, litván *tanžerins*, észt *tangeriin* (KL.). Több latin szaknyelvi szinonimájában is szerepel a név; vö. *Citrus reticulata* Blanco (Tangerine Group), *Citrus reticulata* Blanco cv. 'Tangerine' (PN.).

A *tangerin* terminus földrajzi névvel keletkezett, eredetileg melléknév volt 'Tangerben honos, Tangerből származó' jelentéssel. *Tanger* város Észak-Marokkóban, tengeri kikötő a Gibraltáriszorosnál. A gyümölcsnév ilyen használatára az Oxford English Dictionary (OED) idézi az 1800-as években már használatos *Citrus nobilis* var. *Tangeriana* terminust.

Tangerinnek nevezik azokat a mandarinféléket, amelyek héja vörösesre, sőt néha akár bordó-
ra színeződik, erre utal ang. *red tangerine* (PN.) elnevezése. Földrajzi nevekkal a termesztési hely
az alapja ang. *mediterranean mandarin*, *italian tangerine* (uo.), *thai orange* és or. *итальянские
мандарин* (KL.) társnevei faji jelzőjének. A hosszúkás, keskeny levelekre utaló litván *gluosnialāpis
citrinmedis* (uo.) nevének 'füzfülevelű citromfa' a jelentése.

Jellegzetes tangerinfajta a 'Dancy', az ang. *dancy tangerine* (GRIN.). A Dancy 'Citrus
reticulata var. *tangerina*' viszonylag idős fajta, 1867-ben fejlesztette ki Francis L. Dancy ezredes
a floridai citrustermesztő ültetvényén. Az *Ortanique* fajta a tangerin és a narancs keresztezésével
jött létre. Nevét az *or-* (orange), a *-tan-* (tangerin) és az *-ique* (unique, vagyis 'egyedülálló') ösz-
szetételével alkották. Erősen fűszeres aromájú, igen lédús gyümölcs, Jamaica egyik legfontosabb
exportcikke. Az Uruguayból származó gyümölcs az *Urunique*, a kubai a *Cubunique*.

vérnarancs J. *Citrus aurantium* var. *melitensis* (P. 338). Málta, Szicília és Dél-Spanyolország vidé-
kein terem. Általában kisebb, mint az átlagos narancs.

1966-ban, Prisztér korábbi szótárában *vérnarancs* fajtacsoport (MNöv. 203). Rokon nyelv-
vünkben, a finnben *veriappelsiini* (W.), azaz 'vérmadin' a fajta neve. A vérnarancs, vérman-
darin szó szerinti megfelelője az ang. *blood orange* (GRIN.), ném. *Blutorange*, *Blutapfelsine*
(DWDS-Wb.), sv. *blodapelsin*, ol. *arancia sanguinella*, fr. *orange sanguine*, norv. *blodappelsin*,
holl. *bloedsinaasappel*, *bloedappelsien*, sp. *naranja sanguina*, tör. *kan portakali*, máltai *laringa tad-
demm* és az izl. *blóðappelsína* 'ua.' (W.). A vérnarancsnak mélyvörös a gyümölcshúsa, kifacsarva
vérszínű a leve, ez a névadási szemlélet háttere. Színére utaló jelzővel társneve az ol. *arancia rossa*,
norv. *rød appelsin*, sp. *naranja roja*, máltai *laringa hamra*, ro. *portocală roșie* (uo.), ang. *red orange*
(CF. 31), azaz 'vörösnarancs'.

A latin szaknyelvi *aurantium* faji jelző a gyümölcs héjának a színére utal. Először Ferrarinal
fordul elő 1646-ban az *aurantium* (Hesperides I.), a lat. *aurum* 'arany' szóból való. A vérnarancs
fajtacsoport *melitensis* nevének pedig 'Málta szigetéről való' a jelentése, Málta lat. *Melita* (< gör.
Melité) nevéből. A Málta földrajzi névvel szerepel a vérnarancs a korai forrásokban is, 1826-ban
ang. *Malta red orange*, fr. *oranger de Malte* (CF. 31). 1845-ben már listázták egy ausztráliai családi
birtokon: *Malta or true blood orange* (Hortus Camd.; Orange tribe no.12), 1914-ben fr. *oranger de
Malte* 'Citrus *Aurantium sinensis melitensis*' (L'Agriculture 14: 39).

mandarin J. *Citrus* (p.p.); *Citrus reticulata* (P. 173). A narancssal rokon, de kisebb déligyümölcsöt
termő, örökzöld cserje, kis fa. Kelet-Ázsiában honos, természetük Olaszországban és sok más szubtr-
rópusi országban.

A gyümölcsnév 1845-től adatolható a magyar írásbeliségben (TESz.). Nemzetközi szó a fr.
mandarine nyomán, amelynek előzménye a sp. *naranja mandarina* (mandarinnarancs) második ele-
me. A *mandarin* 'magas rangú hivatalnok a kínai császárságban' szóval azonos, és talán a hajdani
kínai hivatalnokok ruhájának jellegzetes színével kapcsolatos. Ma nemzetközi szó a port. *mandarin*
'kínai tisztviselő' nyomán, amely a mal. *mantari* 'tanácsos, miniszter' átvétele, és a hindin keresztül
a szanszkrit *mantrin* 'tanácsos' szöveg, a *mantra* 'tanács' származékáig vezethető vissza.

A magyarba talán német közvetítéssel került, de kialakulásában más nyugati nyelv is szó-
ba jöhet; vö. fi. *mandariini*, sp. *mandarina* és port. *mandarin* (VörösEgz.), ang. *mandarin*, ném.
Mandarin (T.), ol. *mandarancio* (fa), *mandarancia* (gyümölcs), dán, sv., norv. *mandarin*, fr.
mandarine, *mandarinier*, gör. *μανταρινιά*, sp. *mandarino*, holl. *mandarijn* (PN.), le. *mandarynka*,
észt *harilik mandariinipuu*, cs. *mandarinka* (LH.), lett *mandarino*, or., blg. *мандарин* 'ua.' (KL.).
A *mandarinfa* összetétel utótagja magyarázó szerepű.

A narancs és a citrom esetében sokáig fontos szerepet kapott az *alma* (malus) név, amely
a Linné előtti latin neveikben meglehetősen gyakori volt, például 1623-ban lat. *Malus arantia
major* (Pinax 436), 1650-ben *Arantia malus* (Bauhin I: 1,97), *poma citrina*, *potum sinense*, ófr.
pume orange (G. 86) vagy *citrus malus*, *poma aurantia*. A mandarin holl. *sinaasappel* (uo.), ném.
Apfelsine (Boerner 357) elnevezése is 'kínai alma' értelmű. A latin szaknyelvi *reticulata* faji jelző-
nek 'hálóserű' a jelentése.

szatszuma J. Citrus unshiu (PN.). Szubtrópusi és mediterrán területeken termesztik. Édes gyümölcs általában mag nélküli. Héja világosabb, mint a mandariné.

A mandarinfajta első említése a latin szaknyelvi *Citrus nobilis* Lour. var. *unshiu* Swingle néven történt, 1914-ben (Stand.Cycl.Hort. 2: 784). A magyarban *szatszuma* neve az ang. *satsuma* 'ua.' (LH.) átvétele. A fajta feltehetően mutáció révén jött létre Japánban, már 1429-ben említik (W.), az angolban a botanikai terminus földrajzi névből való. A régi *Satsuma* tartományból (ma Kagoshima Prefektúra a japán Kyushu sziget déli részén) exportálták először Nyugatra (Brockhaus 19: 211), ennek neve vált botanikai szakszóvá: ang. *satsuma* Nagy-Britanniában, *satsuma mandarin* Kanadában és az Egyesült Államokban, ritkábban *satsuma orange*, illetve *satsuma tangerine* (PN.). Átkerült számos európai nyelvbe is; vö. fr. *mandarinier satsuma*, dán *satsumamandarin*, ol. *mandarino satsuma* (uo.), fi. *satsuma* (EL.), sp. *satsuma* (T.), tör. *satsuma* (W.), ném. *Satsuma* (GRIN.), *Satsuma-Mandarine*, port., holl., norv., sv., litván, szlk., ro. *satsuma*, le. *satsuma albo*, *mandarynka satsuma*, észt *satsuma vöi* és cs. *satsuma nebo* 'ua.' (KL.).

A származásra utaló or., blg. *японский мандарин* és észt *jaapani mandariin* (uo.) nevének 'japánmandarin' a jelentése, a latin szaknyelvi faji jelzővel alkották cs. *mandarinka unshiu* (uo.) elnevezését. Viszonylag jó a fajta hidegtűrési képessége, erre utal ang. *cold hardy mandarin* (PN.) elnevezése.

Japánban *satsuma mikan* (uo.), *mikan*, *unshū mikan* (T.) a neve, Kínában a japán név eredményeként *Wēnzhōu migān* (W.), ennek előtagja földrajzi név, a Zhejiang tartományban fekvő *Wēnzhōu* város környéke hagyományos központja a kínai szatszuma termesztésnek. Gyakran nevezik a kí. *wúhé jú*, azaz 'mag nélküli mandarin' néven is. Az afrikaans nyelvi *naartjie* (uo.) nevét is használják az angolban (Branford 1978), Dél-Afrikában az első írásos említése 1790-ből való (Green 1947). A végső forrás a tamil *nartei* 'citrus' (W.) szó.

HIVATKOZÁSOK

- Bauhin = Johann Bauhin: *Historia plantarum universalis I–III*. Ebrodvnii, 1650.
 Boerner = Franz Boerner: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.
 Branford 1978 = Jean Branford: *A dictionary of South African English*. Oxford.
 Brockhaus = *Brockhaus Enzyklopädie. I–XXIV*. Mannheim, 1986–1994.
 CF. = *Catalogue of Fruits Cultivated in the Garden of the Horticultural Society of London at Chiswick*. London, 1826.
 DWDS-Wb. = *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*. www.dwds.de.
 EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis). <http://www.eol.org>.
 Green 1947 = Lawrence George Green: *Tavern of the Seas*. Cape Town.
 GRIN. = *Taxonomy for Plants*. www.ars-grin.gov.
 Hesperides = Giovanni Battista Ferrari: *Aurantium corniculatum Hesperides Sive De Malorum Avreorum Cvltvra Et Vsv Libri Quatuor*. Romae, 1646.
 Hortus Camd. = *Hortus Camdenensis: An illustrated catalogue of plants grown by Sir William MacArthur at Camden Park, New South Wales, Australia between c.1820 and 1861*.
 KL. = Kun Ákos: *Egzotikus gyümölcsök és zöldségek*. Album 7201 képpel. <http://kunlibrary.com>. *L'Agriculture = L'Agriculture pratique des pays chauds*. Bulletin du Jardin Colonial et des Jardins d'Essai des colonies françaises. Paris, 1901–1932.
 LH. = *Liber herbarum*. Reference-guide to Herbal medicine. www.liberherbarum.com.
 MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
 OED = *Oxford English Dictionary*. Oxford University Press. 2. kiadás, 1989.
 P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
 Pinax = Caspar Bauhin: *Pinax theatri botanici*. Basileae, 1623.
 PN. = *Multilingual multiscrypt plant name database*. www.plantnames.unimelb.edu.au.
 Stand.Cycl.Hort. = Liberty Hyde Bailey: *Standard Cyclopaedia of Horticulture*. New York, 1914.
 T. = *Terebess adattár*. <http://terebess.hu/search.html>.
 Vörös:Egz. = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti–etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.
 W. = *Wikipedia* (wikipedia.org).

Adamikné Jászó Anna: Jókai és a retorika. Trezor Kiadó, Budapest, 2016, 263 lap

Már általános iskolás diákként is nagy élvezettel olvastam Jókai Mór regényeit: az alapos, minden apró részletre kiterjedő leírások, az élet legkülönbözőbb területeinek beható ismerete, a természet szépségeinek művészi megjelenítése mindig lenyűgöztek. Ennek ellenére tanulmányaim során mégis viszonylag negatív képet alakítottak ki bennem Jókai munkásságáról: ő a nagy mesemondó, aki néha realiztikusan, néha romantikusan ábrázolja a világot, a vesztes szabadságharc után a dicső múltba vagy éppen a jövőbe menekül, jellemábrázolásai (ha egyáltalán vannak, akkor) elnagyoltak, felületesek. Újabb és újabb regényeit olvasva ezek a megállapítások azonban mindinkább hitelüket veszítették, ezért általános iskolai tanárként sem tartottam helyesnek, hogy a felnövekvő generációknak hamis sztereotípiákkal kelljen megismerkedniük, és azt sem, hogy csupán néhány („tipikusan jókais”) regény alapján az egész életműre vonatkozó általánosításokat kelljen megtanulniuk. (Ezzel a kérdéssel az ismertetés végén foglalkozom bővebben, hiszen a könyvben több utalás történik a Jókai-életmű egyes elemeinek oktatási folyamatban való hasznosíthatóságára). Mindezek tükrében nagy örömmel szolgált, amikor kezembe vettem Adamikné Jászó Anna *Jókai és a retorika* című monográfiáját, hiszen az többek között rávilágít a fentiekben felvetődött problémák okaira, és objektív tényekkel alátámasztva cáfolja a Jókai-val kapcsolatos sztereotípiákat.

Az ismertetendő mű megszületésének létjogosultságát és időszzerűségét két tény igazolja: 1. A könyv a szerző saját (ám objektív) bevallása szerint olyan témát dolgoz fel, amellyel a magyar szakirodalom eddig behatóan még nem foglalkozott; 2. Itt az ideje, hogy az olvasóközönség, a kritikusok, a tanárok és tanárjelöltek (sőt esetenként még az irodalomtörténészek) fejében rögzült Jókai-életművel kapcsolatos hamis kép minél előbb megváltozzon.

A monográfia négy nagyobb egységből épül fel, amelyek sorrendben a következők: I. Jókai regénypoétikája, II. Jókai és a retorikai érvelés (inventio), III. Jókai és a regényszerkezetek (dispositio), IV. Jókai stílusáról (elocutio). Hozzájuk kapcsolódik továbbá a Prológus és az Epilógus. A retorikában járatos olvasónak azonnal feltűnik, hogy a II., III. és IV. fejezetek címei szorosan összefüggnek a klasszikus retorika három nagy területével: a feltalálással, a szerkesztéssel és a kidolgozással. Ez azért lényeges, mert a mű így nemcsak tartalmilag, hanem formailag is megfelel a retorika alapelveinek.

Az I. fejezetben megismerkedhetünk a Jókai-problémával: annak ellenére, hogy Jókait a világirodalom elitjének tagjaként (Csáth Géza és Adamikné szerint is a világ legjobb öt írója között – Homérosszal, Szophoklészszel, Shakespeare-rel és Goethével együtt) kellene számon tartani, mégis valótlan, negatív sztereotípiák élnek róla a köztudatban. Ennek legfőbb oka talán *A magyar irodalom története* („spenót”) IV. kötetében (szerk. Sötér István, Akadémiai Kiadó, 1965) található információkban keresendő, amelyek nem a teljes életművet veszik figyelembe, mégis átmentek a tankönyvekbe, illetve a tanárképzésben használatos szakirodalom nagy részébe is. A sztereotípiák felszámolását *A magyar irodalom története 1800-tól 1909-ig* (szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András, Gondolat, 2007) Jókai-val foglalkozó két fejezete sem kísérelte meg. Adamikné a sztereotípiák közül hatot emel ki, amelyeknek a kritika szerint Jókai a népszerűségét köszönhet: 1. Kielégítette a nemzet hiúságát, takargatta önismeretének a hiányát. 2. A főnemesség helyett a köznemességre összpontosított. 3. Szemet hunyt a nemzet hibái felett. 4. Azonosult az osztályával. 5. Szemléletváltás következett be életművében. 6. Ábrándos illúzióba ringatta az embereket. Ezeket a megállapításokat az egyes regényhelyek pontos megjelölésével és idézésével cáfolja a könyv szerzője, és rámutat, hogy közülük több is a szocialista irodalomkritika „szellemi közegében” fogalmazódott meg. Adamikné Jászó Anna arra is felhívja a figyelmet, hogy Jókai „meséi nem léhán felépítettek”, hanem egy sajátos regénytípus – a románc – meghatározó jegeit viselik magukon, ami természetesen nem jelenti azt, hogy csak románc jellegű regényeket írt volna. Az is bebizonyosodik

továbbá, hogy az „oral history” szellemében Jókai minden regénye történelmi regénynek tekinthető, hiszen a történelmi eseményeket mindig az egyes szereplők személyes nézőpontjából, érzelmei és viselkedése alapján ismerjük meg.

A II. fejezetben az olvasó elé tárul Jókai szónoki tevékenysége. Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* című munkája alapján kirajzolódik Jókai szónoki tehetsége, amely nemcsak a szabadságharc kitöréséhez vezető (rövid, ám nagyon hatásos) beszédében nyilvánul meg, hanem harmincévnyi parlamenti szereplésében, valamint az egy-egy fontos eseményen (pl. Kossuth ravatalánál) elmondott beszédeiben is. Ennek tükrében érthető, hogy regényeiben jól felépített szónoklatokkal és kiváló szónokkal találkozunk (pl. Kárpáthy Zoltán, Szentirmay Rudolf, Bojót Simon, Zenóbia stb.). Azt is megtudhatjuk, hogy Jókai alapos retorikai képzésben részesült, amelyre műveiben több áttételes utalás is történik: például szereplőit retorikai gyakorlatok (chia = egy bölcs mondás kifejtése, értelmezése) végzése közben ábrázolja. A retorikai terminológia is helyet kap az életműben. Regényeiben sok beszéd olvasható az érvelés mindhárom lehetőségének (logosz, éthosz, pathosz) alkalmazásával, az illőség elvének megfelelően. Mindezeknél azonban fontosabb, hogy Jókai érvelései is retorikaiak, hiszen megjelenik bennük a példa (retorikai indukció), a szillogizmus (retorikai dedukció), az értékhierarchia, valamint a toposzok különböző fajtái. A példák gyakran tanmeseként (pl. a krák *A köszívű ember fia* című regényben) vagy parabolaként realizálódnak, így érthetőek és közkedveltek, az enthüméma (és szillogizmus) pedig megfelel a józan ész követelményének, a gyakorlati okoskodásnak, ezért nagyon hatásos. Az értékek is fontos szerepet töltenek be Jókai műveiben, elsősorban hazá- és emberszeretéként nyilvánulnak meg.

A toposzok (érvforrások) négy nagy csoportja közül az elsőbe a definíció, a felosztás, a kategorizáció és a részekre osztás tartozik. Jókai retorikai definíciói találóak (pl. a tárogató leírása az *És mégis mozog a föld* című regényben), felosztásai szellemesek (pl. a csók különböző nemeinek ismertetése *A köszívű ember fia*iban). Regényeiben gyakran alkalmazza az egész-rész viszonyt (a bennfoglalást), hiszen ami igaz az egészre, annak a részre is igaznak kell lenni. A toposzok második csoportjába az összehasonlításon alapuló érvek (a hasonlóságok, a különbözőségek, a fokozatok) tartoznak, amelyeket – a már tárgyalt – példa mellett az analógia (paradeigma) képvisel. Jókainál az analógia a jövőbe tekintés eszköze, saját korának állapotait vetíti előre (pl. *A jövő század regénye*). Az érvforrások harmadik csoportjába az ok-okozati viszonyon kívül az ellentét és az ellentmondás is beletartozik. Jókai ellentétei esetenként nagyon erősek: a lelkiéletből hóhér válik (*Szép Mihály*), egy másik történetben pedig a hóhér pálforduláson esik át (*Szomorú napok*). Az ellentétes értékek is meghatározóak műveiben: például dicsőséges elvzés vagy hasznos megalkuvás, világi sikerek vagy egyéni boldogulás (pl. *Rab Ráby*). Az ellentét szembenálló jellemeinek kibékíthetlenségében is megmutatkozik. Ellentmondásai néha feloldhatatlanok, máskor azonban egy kis furfang mindent megold: a Bécsben kötött egyházi házasság Párizsban nem érvényes, mivel ott a polgári jog az elsődleges (*Fekete gyémántok*). A negyedik csoportba – a körülményekből vett érvek közé – tartoznak a személyekből és dolgokból vett érvek, a múlt- és jövőbeli cselekedetek, illetve a lehetséges és lehetetlen érvei. Ha valami a múltban egyszer már bekövetkezett, akkor megvan az esélye annak, hogy a jövőben megismétlődik (pl. az *Enyim, tied, övé* című regényben a papok által vezetett történelmi csaták felsorolásával sikerül fellelkesíteni a szerzeteseket a szabadság védelmére). A lehetséges és lehetetlen érvei szerint minden kezdetben benne van a vég, és fordítva: ha valaki sürgette a hadakozást a török ellen, akkor vegyen is részt benne (*Török világ Magyarországon*). A külső érvek közül Jókai gyakran használja a tekintélyérvet (pl. a korabeli periratok, újságcikkek idézése), valamint az átkot és az áldást is.

A II. fejezetből az is kiderül, hogy Jókainak három olyan műve van, amelyek retorikai paródiának számítanak: 1. Az *Egy hírherdett kalandor a XVII. századból*, amely egy törvényszéki tárgyalás tréfás ábrázolása. 2. A *Félistenek bolondságai*, amely tulajdonképpen egy Cicero-paródia, azaz a személyeskedés és az előadásmód kicsúfolása. 3. A *Három márványfej* „Disputa” című fejezetei, amelyekben a kritikus és a szerző vitatkozik (ez tulajdonképpen Jókainak az őt ért kritikákkal szembeni humoros önvédelmi reakciója).

A III. fejezetben Adamikné Jászó Anna a Jókai-regények szerkezeti sajátosságait taglalja, amelyet elsősorban a folytatásos közlés, a románc regénytípusa és a közönséggel való kapcsolat-tartás határoz meg. Jókai regényszerkezeteit a kritika szokatlannak ítélte meg annak ellenére, hogy a szokatlanság oka egyszerű és jól magyarázható: mivel regényei folytatásokban (tárcaregényként)

jelentek meg, ezért szükség volt minden egyes rész lekerékítésére, és ez bizonyos fokú önállóságot biztosított nekik (a mai filmsorozatok epizódjaihoz hasonlóan). Az egyes részek végén azonban szinte mindig megjelenik valamilyen izgalmas mozzanat, amely a továbbolvasási kedv fenntartását biztosítja. A folytatásokban közölt regényszerkezet a románchoz mint regénytípushoz is szorosan kapcsolódik, hiszen az egymást követő kalandokba az olvasó bármikor bekapcsolódhat, de azokból bármikor ki is léphet anélkül, hogy az a további részek majdani olvasásában akadályozná.

A Jókai-regények többféle szerkezeti mintázatot követnek. Az úgynevezett lineáris, egyvonalú szerkezet több regényre is jellemző (pl. *A Domonkosok*, *A fekete vár*, *Az új földesúr*, *Az arany ember*). Ezekben a regényekben a főszereplő mindig jelen van, még akkor is, ha bizonyos ideig csak közvetlenül (a regényben való konkrét megjelenése előtt már sok minden kiderül róla). A lineáris szerkezet sokszor retorikai szerkezetbe épül be, amelynek hat mozzanata valósul meg (bevezetés, narráció, tétel, bizonyítás/cáfolat, befejezés + kitérés). Ilyen regények például az *Erdélyi aranykora*, a *Fekete gyémántok*, a *Kárpáthy Zoltán* stb. Az irodalomkritikusok által kifogásolt idő- és helyszínváltás, az oda nem illőnek látszó, beékelődő egységek ezekben a regényekben éppen a retorikai felépítéssel magyarázhatók. A lineáris szerkezet egyik megnyilvánulása, amikor a szerző más bőrébe bújik (*De kár megvénülni!*, *Asszonyt kísér*, *Istent kísért*), de ez a megoldási mód a keretes szerkezetű regényeket jobban jellemzi. A dokumentumregény is a lineáris szerkezet realizációja, amelyben egy régi per eseményei adják a vezérfonalat (pl. *Egetvívó asszonyszív*), valamint a fraktálszerkezet, amely olyan, mint egy fatörzs főággal és oldalágakkal: szabálytalannak tűnik, benne mégis sajátos, természetes szervezőelvek működnek. A legegyszerűbb fraktálszerkezet kétágú (pl. *A gazdag szegények*, *Páter Péter*), de vannak háromágú (pl. *A régi jó táblabírák*) és bonyolultabb szerkezetű regényei is (pl. *A janicsárok végnapjai*, *Fekete gyémántok*).

A párhuzamos szerkezetnek is több fajtája jelenik meg Jókai regényeiben: valódi párhuzamos szerkezet, amelyben két történet váltogatja egymást (*A tengerszemű hölgy*), különleges párhuzam, ahol a történetet (mintegy második szálként) rendszeresen megtöri egy vita, amely tulajdonképpen a Jókai-regények kritikájának paródiájaként értelmezhető (*A három márványfej*), illetve olyan párhuzam, ahol az egyik esetben ugyanaz a magatartásforma (vérfertőzés) erény (sőt társadalmilag elvárt), a másikban azonban teljes mértékben elítélendő, a társadalom által megvetett (*Hyppona romjai*).

A harmadik (és egyben utolsó) típus a keretes szerkezet, amelynek szintén több válfaja van. A tipikus keretes szerkezet mintapéldája a *Szerelem bolondjai*, amelyben a keretet a három bolond története szolgáltatja. A keretes szerkezetű regények másik válfajában a szerző más szerepébe bújik. Ilyen például az *Egész az északi pólusig*, amelyben egy a Ferenc József-földön felejtett matróz élményeit ismerjük meg, vagy az *Öreg ember nem vén ember*, amelyben a négy történetet az öregember barátjához írt képzeletbeli levelek keretezik.

Retorikai szempontból nagyon fontosak a regény, elbeszélés kezdő és záró részei (a bevezetés és a befejezés), valamint a narráció. Jókai bevezetései változatosak, céljuk például a cselekmény elindítása (*A gazdag szegények*), jellemzés (*Az új földesúr*), elmélkedés (*Fekete gyémántok*), leírás (*A janicsárok végnapjai*), a cím magyarázata (*A tengerszemű hölgy*), sejtetés (*Sárga rózsza*), személyes élmény (*Nincsen ördög*) stb. A változatosság műveinek befejezéseire is jellemző: „jó” (pozitív) befejezéssel – ami néha teljes happy end, máskor azonban csak egy véletlen fordulatnak köszönhető (*Cigánybáró*, *Az arany ember*) –, tragikus befejezéssel (*Sárga rózsza*), tanúságtétellel (*Szép Mihál*), a címet magyarázó befejezéssel (*Felfordult világ*), valamint különleges – például kétvariációs (*Az élet komédiásai*) vagy tragikomikus (*A kiskirályok*) – befejezésekkel egyaránt találkozhatunk olvasás közben. Jókai leírásai is sokrétűek, általában az egésztől haladnak a részletek felé. Ez jellemzi tájleírásait is, amelyek végén sokszor eljut a személyleírásig (ezen belül egyaránt hangsúlyos a külső tulajdonságok bemutatása és a jellemábrázolás is). Jellemzőek továbbá a természeti katasztrófák és a csaták leírásai.

Adamikné Jászó Anna felhívja az olvasó figyelmét arra is, hogy Jókai feltűnően gyakran használ zárójeleket, amelyek egyrészt a világosság stíluskövetelményei (pl. a kevésbé ismert szavak jelentéseinek a meghatározása), másrészt pedig az olvasóval való kapcsolattartás eszközei. Jókai zárójelhasználatának három típusa különíthető el: parentheseszisz (közbeszúrás vagy közbeékelés), aposztróphé (elfordulás vagy odafordulás) és narratív metalépszisz (megváltoztatás, felcserélés). Az első esetben gyakori a német és a latin nyelvű szómagyarázat a használati tárgyak (pl. *kukucska* ~ *Gukker*), növények (*békalencse* ~ *Lemna*) magyar megnevezése mellett, esetleg a hapax legomenonok

értelmezése (*iramló = medve*). A zárójeles megjegyzések emellett utalhatnak az önkényuralmi rendszerre vagy tartalmazhatják például a párbeszédben részt vevők ki nem mondott gondolatait. Jókai gyakran szólítja meg az olvasót, a szerkesztőt, néha saját magát is – ez a zárójelhasználat második típusa. A narratív metalépszisz tulajdonképpen az elbeszélésen kívüli tényezők bevonása, „befurakodása”, az olvasó behelyezése az elbeszélésbe. Jókai zárójelvezését három tényező is magyarázza: retorikai műveltsége, politikusi-újságírói mivolta, illetve a románc regénytípusa.

Jókai reflexiói kapcsán két érdekes dolgot említ a könyv szerzője: az intertextualitást és az intratextualitást. Írásaiba gyakran épülnek be vendégszövegek (pl. népdalok, idézetek Mikes leveleiből, Rákóczi végrendelete stb.), amelyek forrására mindig pontosan hivatkozik, illetve gyakran jelennek meg műveiben olyan szövegrészek, amelyek önhivatkozásnak tekinthetők.

A IV. fejezet Jókai stílusával foglalkozik. A világosság stíluserenye kimondja, hogy a hallgatóságra mindig tekintettel kell lenni, ennek legfontosabb feltétele az érthető szóhasználat. Jókai gyakran megadja a szövegbe épített idegen szavak jelentését, emellett pedig saját szóalkotásait (pl. *zuhatar és viheder*) is értelmezi, hiszen olvasóinak tisztában kell lenniük azok jelentésével (ezt néha zárójelben, máskor lábjegyzetben teszi).

A nyelvhelyesség stíluserenye összetett kérdés a Jókai-életműben, hiszen egyrészt sokféle embert szólaltat meg (akiknek eltérő a beszédstílus), másrészt pedig gyakran használja a hétköznapi beszélt nyelvet. Ez magyarázza az alábbi „grammatikai szabálytalanságokat” is: a birtokosok és birtokok viszonya (*eltakarva arcukat ~ eltakarva arcaikat*), a múlt időben történő egyidejűség figyelmen kívül hagyása (*a csatában részt vevő tisztek ~ a csatában részt vett tisztek*), a különös kötőszóhasználat (*nemcsak...de...is, ami ~ amely*), az ikes és iktelen paradigma adekvát/inadekvát használata (*látszék, eltávozhatik, létez*), a rag-képző sorrend alkalmazása (*oldalról, fűről*), a teljes tőalak használata (*ezeret*), illetve a meg nem honosodott nyelvújítási szavak (*horgacsol = horgol, papírszőnyeg = tapéta, kígyóút = szerpentin, kappanőr = eunuch* stb.) beépítése. Néha tréfásan még a nyelvhelyességi vitákhoz is csatlakozik: ha a „da” képző használata jogosulatlan a magyar nyelvben, akkor mi lesz a *dada* szóval, amely elől is hátul is „da”.

Az illőség stíluserenye elsősorban a szóbőségben mutatkozik meg. Jókai ebben a tekintetben poeta doctus (bátran nevezhető a legnagyobb szókincsű magyar írónak), hiszen nyelvezete egyaránt magába foglalja az Árpád-kor, a latinus nyelv, a tájszólások, a különböző társadalmi osztályok (tudósok, tolvajok, pusztai emberek stb.), valamint az idegen nyelvek (orosz, francia, török, angol, német) kifejezéseit is. Jellegzetesek egyéni szótalálmányai (akár a nyugatos költők előfutárának is tekinthetjük), amelyek jelentése a szövegösszefüggésből mindig kikövetkeztethető (*rémkedett, ki kell dacolni, türelempéldány, csapinósan* stb.). Műveiben gyakran találkozunk „nyelvészkedéssel” is: például a gyermeknyelv jellemzőinek leírásával, a fordíthatóság kérdésével, népetimológiával, archaizálással. Idegenszó-használata sokrétű (angol, latin, francia, német), gyakran alkalmaz szleng kifejezéseket és különböző típusú frazeológiai egységeket (*babona, átok, anekdota, szidalom, közmondás, szólás* stb.). Jókai névadásai is jellegzetesek: hősei kellemes hangzású nevet kapnak (pl. *Kárpáthy Zoltán, Eteváry Rafaela, Zárkány Napóleon*), ellenszenves szereplői azonban kellemetlen hangzásúakat (*Grischák, Straff, Krisztyán Tódor* stb.). Az arisztokraták (sokszor német) nevei előkelőek, több esetben állandó jelző kapcsolódik hozzájuk (pl. *Ponthay Szaniszló*, alias „Don Juan”), a dzsentrik elnevezése pedig a legtöbb esetben humoros (*Csángó Náci, Ordasy Micu, Tanussy Decebal* stb.). Jellegzetesek továbbá beszélő nevei is (*Mindenváráó Ádám, Temetvényi Pálma, Lemming Rudolf, Konyec*), amelyek sokszor „nomen est omen” jellegűek.

Az illőség kapcsán Adamikné Jászó Anna Jókai mondat szerkesztési sajátosságait is részletesen tárgyalja. Mondatainak ritmusát a szótagnál nagyobb nyelvi egységek adják, amelyek gyakran egyenlő hosszúságú tagmondatokban (kettős vagy hármas tagmondat-egyenlőségként) nyilvánulnak meg. Emellett sokszor alkalmazza a „növekvő tagok” elvét is, amikor a fokozásokkal, ellentétekkel színezett tagmondatok (ezeken belül pedig a szavak) egyre hosszabbak lesznek. Körmondatai lassan lüktető ritmusúak, szerkezetük az életműben sokat egyszerűsödik. Romantikus tirádáinak mindig funkciójuk van: bevezetik vagy lezárják az elbeszélést, regényt, lírai betéteket alkotnak, nagy ívű fokozásokat (csatajelenetek, vadászatok, katasztrófák stb.), elmélkedéseket tartalmaznak és minden esetben érzelmileg telítettek, fennkölt stílusúak. Az élőbeszéd mondat szerkezeti jellegzetességei (rövid mondatok, balladai szaggatottság, kapcsolt egyenes beszéd – a harmadik személyű elbeszélés hirtelen átvált egyenes beszédre –, mondatátzövdés) is gyakran megjelennek Jókainál.

Az ékesség erénye a szóképek, alakzatok és a prózaritmus használatában jelentkezik. A gondolatalakzat (*figura sententiae*) a szokásostól eltérő megfogalmazásmód; gyakran csak egy mondat, máskor egy bekezdés, néha azonban egész oldalnyi vagy nagyobb egység. A gondolatalakzatok vagy a szerkesztéssel vagy az általános érvforrásokkal vagy az érzelmekkel kapcsolatosak. A szerkesztés első gondolatalakzata az események rövid, tömör összefoglalása (*brevitas*). Jókainál ez gyakran maga a prólógus, máskor a regény belsejében található egység (elképzelhető, hogy ez utóbbi a folytatásokban való megjelenés velejárója, az olvasó előismereteinek a felelevenítését szolgálja). Ebbe a csoportba tartozik a helyesbítés (*correctio*) is, amelyet Jókai főleg humoros hatáskeltésre használ (pl. *Ez igen kedves állatja volt az asszonyságnak: tudniillik a papagáj*). A harmadik gondolatalakzat, a közbeszúrás (*parenthesisz*) megtöri a szöveg egységét, sokszor magyarázatként (többször zárójelben) jelenik meg a regényekben. Ez a jelenség a beszéltnyelviség egyik jellemzőjének is tekinthető.

Az általános érvforrásokhoz kapcsolódó első gondolatalakzat a szónoki meghatározás (*finitio*), amely nem követi a definíció logikai strukturáját: annál szabadabb, ékezebb (pl. a *bakfis* jelentésének meghatározása *A kőszívű ember fiai*ban). A második idetartozó alakzat a (a szóképektől elhatárolandó) hasonlat, amely a Jókai-regényekben szellemes, sokszor gúnyos formában jelenik meg, legtöbbször az állatvilágból, a természetből származik. A harmadik csoportot Jókai jellemrajzai (*éthopoeia*) alkotják, amelyek mesterien ábrázolják az embereket és állatokat egyaránt. Ezekhez hasonló a műalkotások leírása (*ekphrasisz*) is (pl. a lőcsei fehér asszonyról készült képek részletezése).

Az érzésekkel kapcsolatos gondolatalakzatok közül a költői/retorikai kérdés (*interrogatio*) az élénkítés leggyakrabban használt eszköze Jókainál. Válfajai az áldialógus (*subiectio*), a kételkedés (*dubitatio*) és a tanakodás (*communicatio*). A felkiáltás (*exclamatio*), a sejtetés (*suspiciatio*), a mellőzés (*praeteritio*), az oda- vagy elfordulás (*apostrophé*), a szabadosság (*licentia*) és a célzás (allúzió) mind-mind a hallgatóság érzelmi befolyásolását szolgálja a regényekben és elbeszélésekben.

A szóalakzat (*figura verborum*) tulajdonképpen manipuláció a szavakkal. A hozzáadásos (adjekciós) alakzatok Jókai kedvencei, mivel nagyon fontosak a ritmus létrehozásának szempontjából. Felsorolási (*enumeratio*) tartalmilag változatosak (állatok, növények, fegyverek, ételek, tulajdonságok stb.), többnyire egy fogalomkört részleteznek. Az ismétlésnek (*repetitio*) több válfaja is előfordul regényeiben: az ikerítés (*geminatio*) és a toldalékos ismétlés (*parémenon*) a mondani-való hangsúlyozására szolgál, a jelentésváltozós ismétlés pedig szellemes szójátékot eredményez (*Asszonyi kísér, Iszent kísért*). Az előismétlés (*anaphora*), az utóismétlés (*ephiphora*), az átkarolás (szümploké), a keretes ismétlés (*redditio*), valamint a refrénszerű ismétlés versszerűvé teszik prózáját. A párhuzamosság (*paralellismus*) ősi költészeti forma, jól illik Jókai népiességéhez és a romantikus tirádákhoz. Oximoronnal (*viperáedesség, ocsmánykedves*) és paradoxonnal (*Szegény gazdagok*) – az ellentét (*antithesisz*) két fajtájával – is gyakran találkozunk regényeiben, ezen kívül pedig előszeretettel használja az egyszerű felsorolós fokozást (klimax), a lefelé fokozást (antiklimax) és a szintetizáló fokozást. Az elvétellel keletkezett (detrakciós) alakzatok közül az ellipszist, a zeugmát és a szümplokét, a felcseréléssel keletkezettek (transzmutációs) közül pedig a tükörismétlést (*élve meghalnak, s meghalva élnek*), az idősíkváltást (a későbbit előbb) és a jelzőátollást (*síró repülés*) alkalmazza rendszeresen.

Jókai műveiben gyakran él a négy mestertípussal: a metaforával (és alfajaiival: a megszemélyesítéssel, a szinesztéziával, az antonomáziával és a képzavarral), a metonimiával, a szinekdochéval, valamint az iróniával (ezen belül a litotésszel és az enyeggéssel). E sokrétű alakzat- és trópushasználat ismeretében világossá válik, miért nevezi magától gyakorta költőnek, illetve az is, hogy a kritikusok miért emelik ki szinte mindig prózájának ritmikusságát.

Az utolsó kérdés, amelyről a könyv kapcsán feltétlenül szólnom kell, Jókai életművének a magyartanításban betöltött szerepe. Már a könyv prólógusának elején megtudja az olvasó, hogy Jókait a 2012-es NAT-ban lefokozták: nem kell tanítani teljes életművét. Ezen felül az érettségi tételekben is csak a harmadik kategóriában (a pályaművek és portrék mögött) szerepel, és ez a diákok számára egyértelműen azt jelenti, hogy Jókai harmadrangú író. A 2017-ben bevezetendő új közoktatási dokumentumban ennél is továbbmentek: a második és harmadik kategóriát összevonták, így Jókain kívül olyan szerzők is kikerültek a kötelezően tanítandó keretből, mint Vörösmarty, Mikszáth és Móricz.

Jókai „lefokozásnak” oka elsősorban a fentebb részletezett negatív sztereotípiákban keresendő, amelyek szépen lassan beszivárogtak a tanárképzésbe, a tanártársadalomba is. Életművét az 1970-es években kezdték sablonosan tanítani, és – saját tapasztalatomból, a szerzővel egyetértve állítom,

hogy – még ma is így tanítják. Adamikné megjegyzi, hogy amerikai diákjai nagy kedvence Jókai volt, mivel nem ismerték a hozzá fűződő negatív kritikát, hanem az elolvasott művek alapján ítélték meg a munkásságát. Valóban: a tanár feladata az lenne, hogy a költők, írók életművét elsődlegesen műveik alapján ismertesse meg a diákokkal. Ehhez azonban egyrészt rengeteget kellene olvastatni (Jókai olvastatását pl. a *Bábványosvárral* lehetne kezdeni ötödikben a mondavilág folytatásaként), másrészt pedig a szövegejtés és a kritikai gondolkodás magasabb fokú fejlesztésére lenne szükség az iskolában. Ennek hiányában azonban a diákok csak másodkézből kaptak információk (a jól-rosszul összeállított tankönyvi anyagok) alapján tudnak képet alkotni egy-egy szerzőről. Adamikné megjegyzi azt is, hogy sok esetben a tanárok ismeretei sem elégségesek, így ők is csak a tankönyvi anyagokra támaszkodhatnak munkájuk során (a tankönyvben foglaltak kritika nélküli átvétele, szentírásként való kezelése a tanártársadalom egyik nagy hibája). Sajnos ezzel az állítással is egyet kell értenem, de a tanárok mentségére legyen mondva, hogy a tanárképzésben olyan hatalmas mennyiségű ismeretanyagot kell elsajátítani, hogy egyszerűen nincs idő elmélyedni egy-egy szerző életművében (a legtöbb esetben egy-egy kurzus anyagában sem). Adamikné fontosnak tartaná azt is, hogy a szövegejtés olvasás, az irodalomismeret és a szövegelemzés tanítása során sokkal nagyobb figyelmet fordítsanak a retorikai alapozásra. A retorikai attitűd nemcsak a magyar nyelv, hanem az összes tantárgy tanításában nagyon fontos lenne: a szónoknak tisztelnie kell hallgatóságát, hiszen ha nem veszi figyelembe annak értekeit, jellemét, hangulatát, lenézi partnerét, akkor bukásra van ítélve.

Ezt a hiánypótló művet haszonnal forgathatják a téma iránt érdeklődő kutatók, a felsőoktatásban dolgozó magyar és idegen nyelv szakos oktatók, a gyakorló általános és középiskolai pedagógusok, a felsőoktatási intézmények diákjai, valamint az anyanyelvük változatos használata iránt érdeklődő laikus olvasók is. Hasznos lenne, ha a könyv minél szélesebb olvasóközönséghez eljutna, hiszen az nagymértékben segítené a Jókai Mór életművéről kialakított negatív sztereotípiák fel számolását.

Lőrincz Gábor

adjunktus

Eszterházy Károly Egyetem
Magyar Nyelvészeti tanszék

Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): Generációk nyelve. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter Nonprofit Kft. – MSZT, Budapest, 2016. 452 oldal

Generációk és nyelvhasználat. E két fogalom köré rendeződik az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéken szervezett *Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában* konferenciasorozat ötödik, 2014-es tanácskozásán elhangzott előadások alapján készült tanulmánygyűjtemény. A kötet egyik legfőbb erénye a téma kijelölésében rejlik: már a témaválasztás miatt is nagyfokú interdiszciplinaritás jellemzi az egyes írásokat, amelyek a nyelvészet és társtudományainak széles skáláját vonlatják fel. A szemiotikai, szociológiai és antropológiai megközelítések mellett a nyelvészet szinte minden területe képviselteti magát a negyvenegy tanulmányt összefogó kötetben. A fonetikai, morfológiai, lexikológiai és mondattani kutatásokon túl névtani, szociolingvisztikai, dialektológiai, nyelvtörténeti, pszicholingvisztikai, szemantikai és pragmatikai tanulmányok is szerepelnek, de hangsúlyosan megjelennek a netnyelvészeti témák (nem csupán a fiatalok nyelvhasználatát vizsgálva), a diskurzuselemzési és retorikai módszerek, továbbá nyelv- és irodalompedagógiai megközelítésekkel is találkozhat az olvasó.

A kötet egyik alapkérdése, hogy elkülöníthető-e egy generáció nyelvhasználat, vannak-e sajátos nyelvi jegyek, amelyek alapján beszélhetünk egy generáció lekturáról. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor bevezető tanulmányukban szocioszemiotikai nézőpontból, az egyes generációkra jellemző tárgyak felől közelítik meg a kérdést. Miközben bemutatják a generációk társadalmi jelentőségét, rávilágítanak, hogy a változó világ változó életmódjának tárgyaival jól megjeleníthető egy-egy nemzedék (pl. farmer, bicikli, e-olvasó), és így a róluk való beszédmód, illetve a nemzedékek saját identitása is szimbolizálható egy-egy jellemző tárggyal. A szociológiai alapvetést jól kiegészíti Balázs Géza tanulmánya, amely a nemzedékkutatás történetét, elméletét tekinti át – antropológiai és nyelvészeti szempontból egyaránt. Programalkotó írásként is tekinthetünk a tanulmányra, amelynek

hogy – még ma is így tanítják. Adamikné megjegyzi, hogy amerikai diákjai nagy kedvence Jókai volt, mivel nem ismerték a hozzá fűződő negatív kritikát, hanem az elolvasott művek alapján ítélték meg a munkásságát. Valóban: a tanár feladata az lenne, hogy a költők, írók életművét elsődlegesen műveik alapján ismertesse meg a diákokkal. Ehhez azonban egyrészt rengeteget kellene olvastatni (Jókai olvastatását pl. a *Bábványosvárral* lehetne kezdeni ötödikben a mondavilág folytatásaként), másrészt pedig a szövegejtés és a kritikai gondolkodás magasabb fokú fejlesztésére lenne szükség az iskolában. Ennek hiányában azonban a diákok csak másodkézből kaptak információk (a jól-rosszul összeállított tankönyvi anyagok) alapján tudnak képet alkotni egy-egy szerzőről. Adamikné megjegyzi azt is, hogy sok esetben a tanárok ismeretei sem elégségesek, így ők is csak a tankönyvi anyagokra támaszkodhatnak munkájuk során (a tankönyvben foglaltak kritika nélküli átvétele, szentírásként való kezelése a tanártársadalom egyik nagy hibája). Sajnos ezzel az állítással is egyet kell értenem, de a tanárok mentségére legyen mondva, hogy a tanárképzésben olyan hatalmas mennyiségű ismeretanyagot kell elsajátítani, hogy egyszerűen nincs idő elmélyedni egy-egy szerző életművében (a legtöbb esetben egy-egy kurzus anyagában sem). Adamikné fontosnak tartaná azt is, hogy a szövegejtés olvasás, az irodalomismeret és a szövegelemzés tanítása során sokkal nagyobb figyelmet fordítsanak a retorikai alapozásra. A retorikai attitűd nemcsak a magyar nyelv, hanem az összes tantárgy tanításában nagyon fontos lenne: a szónoknak tisztelnie kell hallgatóságát, hiszen ha nem veszi figyelembe annak értekeit, jellemét, hangulatát, lenézi partnerét, akkor bukásra van ítélve.

Ezt a hiánypótló művet haszonnal forgathatják a téma iránt érdeklődő kutatók, a felsőoktatásban dolgozó magyar és idegen nyelv szakos oktatók, a gyakorló általános és középiskolai pedagógusok, a felsőoktatási intézmények diákjai, valamint az anyanyelvük változatos használata iránt érdeklődő laikus olvasók is. Hasznos lenne, ha a könyv minél szélesebb olvasóközönséghez eljutna, hiszen az nagymértékben segítené a Jókai Mór életművéről kialakított negatív sztereotípiák felszámolását.

Lőrincz Gábor

adjunktus

Eszterházy Károly Egyetem
Magyar Nyelvészeti tanszék

Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): Generációk nyelve. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter Nonprofit Kft. – MSZT, Budapest, 2016. 452 oldal

Generációk és nyelvhasználat. E két fogalom köré rendeződik az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéken szervezett *Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában* konferenciasorozat ötödik, 2014-es tanácskozásán elhangzott előadások alapján készült tanulmánygyűjtemény. A kötet egyik legfőbb erénye a téma kijelölésében rejlik: már a témaválasztás miatt is nagyfokú interdiszciplinaritás jellemzi az egyes írásokat, amelyek a nyelvészet és társtudományainak széles skáláját vonlatják fel. A szemiotikai, szociológiai és antropológiai megközelítések mellett a nyelvészet szinte minden területe képviselteti magát a negyvenegy tanulmányt összefogó kötetben. A fonetikai, morfológiai, lexikológiai és mondattani kutatásokon túl névtani, szociolingvisztikai, dialektológiai, nyelvtörténeti, pszicholingvisztikai, szemantikai és pragmatikai tanulmányok is szerepelnek, de hangsúlyosan megjelennek a netnyelvészeti témák (nem csupán a fiatalok nyelvhasználatát vizsgálva), a diskurzuselemzési és retorikai módszerek, továbbá nyelv- és irodalompedagógiai megközelítésekkel is találkozhat az olvasó.

A kötet egyik alapkérdése, hogy elkülöníthető-e egy generáció nyelvhasználata, vannak-e sajátos nyelvi jegyek, amelyek alapján beszélhetünk egy generáció lektusáról. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor bevezető tanulmányukban szocioszemiotikai nézőpontból, az egyes generációkra jellemző tárgyak felől közelítik meg a kérdést. Miközben bemutatják a generációk társadalmi jelentőségét, rávilágítanak, hogy a változó világ változó életmódjának tárgyaival jól megjeleníthető egy-egy nemzedék (pl. farmer, bicikli, e-olvasó), és így a róluk való beszédmód, illetve a nemzedékek saját identitása is szimbolizálható egy-egy jellemző tárggyal. A szociológiai alapvetést jól kiegészíti Balázs Géza tanulmánya, amely a nemzedékkutatás történetét, elméletét tekinti át – antropológiai és nyelvészeti szempontból egyaránt. Programalkotó írásként is tekinthetünk a tanulmányra, amelynek

tételmondataként a szerző kijelenti: „egy-egy csoportjellemzőket mutató nemzedéknek is van sajátos nyelvhasználata, s ez leginkább szavakban, kifejezésekben ölt testet, de ugyanúgy megfigyelhető kiejtési, nyelvtani, szövegszerkesztési (nyelvi viselkedésmódbeli) sajátosságok is” (25). Ezeket a jelenségeket szinte kivétel nélkül vizsgálják a tanulmánykötet szerzői.

A generáció kérdése sokfelől közelíthető meg, és külön értéke a kötetnek, hogy a kiinduló fogalmat is sokoldalúan használják a szerzők. Balázs Géza bevezető tanulmánya bemutatja az egyes generációs felfogásokat, kiemelve a kulturális generáció fogalmát (például a *Nyugat első nemzedéke*), illetve a szociológiai generációs meghatározást (például *Y, Z generáció*). Komlósiné Knipf Erzsébet összefoglalóan vonultatja fel az egyes meghatározásokat, amelyek a kötet más tanulmányaiban is megjelennek (és az elméleti bevezető után a hazai német nyelvű közösség generációs modelljét vázolja fel). A szerző rámutat arra, hogy a *generáció* lehet egy életen belüli változás, életkori sajátosságok együttesének a jelensége; jelölheti az egymáshoz viszonyított, különböző életkorú emberek közösségeit, és tisztán szociológiai kategóriaként is megjelenhet. Az egyes generációkról való gondolkodást tematizálja Bartha Csilla, Hámori Ágnes és Huppert Anna közös tanulmánya, amely az *öregség* kapcsán bemutatja, hogy egy életkorra tekinthetünk demográfiai, pszichoszomatikus, társadalmi és kulturális értelemben egyaránt. A tanulmány kiemeli, hogy egy adott életkor felfogása a biológiai életkor fogalmával szemben egy szociokulturálisan és kontextuálisan egyaránt meghatározott társadalmi konstrukció is. Ezt figyelembe véve alaposan körüljárja az egy generációról szóló diskurzus szociolingvisztikai alapkérdéseit. A tanulmány végül az öregség fogalmát vizsgálja a diskurzus-, illetve konverzációelemzés módszereivel, így amellett, hogy a tanulmánykötet fontos, módszertani megfontolásokat felsorakoztató írása, az elméleti alapvetések felhasználási lehetőségét egy konkrét kutatáson is bemutatja. Hasonlóan praktikus oldalról közelíti meg a kérdést V. Rada Roberta, aki médiászövegek diskurzuselemzésével tárja fel a *generáció* egyes sajátos jelentéseit a politikai (európai uniós) diskurzusban.

A pragmatikai kutatások sorát Nyomárkay István tanulmánya nyitja, aki a nyelvi udvariasság változásait mutatja be a megszólításokon keresztül, végigkövetve a *tekintély* fogalmának alakulását, majd Dér Csilla Ilona a diskurzusjelölők használatáról ír. Domonkosi Ágnes és Kuna Ágnes közös írásukban a tetszikelés elterjedtségét vizsgálják, a generáció mint életkori változás szempontjából.

A fonetikai és pszicholingvisztikai vizsgálatokban kiemelten fontos tényező az életkor, hiszen a biológiai változások is alakítják a hangképzést, de a beszédészlelést, beszédmegértést is befolyásolják. Az életkorbecsléshez kiválóan felhasználhatók az ezeket figyelembe vevő kutatások eredményei. Krepsz Valéria és Gósy Mária a hangzásidő és a megakadásjelenségek hatását emeli ki az életkor meghatározásában. Markó Alexandra a hangsúlyozást vizsgálja az életkorral való összefüggésben is. Írása új adalékokkal szolgál a hangsúly és a szórend összefüggéseire. Bóna Judit a különböző életkorú idős emberek beszédeinek temporális sajátosságait írja le, miközben 20–96 éves felnőttékes beszédét elemzi, és felhívja a figyelmet az időskor egyes csoportjainak fonetikai alapú elkülönítésére. Különösen érdekesek a vizsgálat adatai, hiszen a fiatal felnőttkortól egészen az agykorúakig összehasonlítja kutatási eredményeit.

A nyelvi változás legkönnyebben a szókincs alakulásában ragadható meg, így közkedvelt témája a tanulmánykötet szerzőinek az ifjúsági nyelv szókincsének a vizsgálata (T. Somogyi Magda, Balogh Judit, Mínya Károly, Daróczy Ildikó, illetve Balogh Andrea – aki egy sajátos csoport, a számítógépes játékosok [gamerek] speciális szókincsét mutatja be). E lexikológiai témájú írások közül kiemelendő T. Somogyi Magda tanulmánya, amely – miközben alaposan körüljárja az ifjúsági nyelvnek a fogalmát, kutatási történetét – bemutatja a nyelvi változás folyamatát, és a változáshoz kapcsolódó társadalmi/szakmai viszonyulásra is javaslatot tesz összegzésében: „A szabályosság-szabálytalanság kérdése ma kevésbé érdekes, hiszen a tabukat már a nyelvújítók ledöntötték: amelyik szóra szükség van, megmarad, terjed, és akár az egyes generációkat is túléli” (104).

A kötetben több tanulmány szolgál fontos, módszertani tanulságokkal, amelyek további kutatások számára is hasznosak lehetnek. Daróczy Ildikó például a közösségi média szövegeinek vizsgálatára nyújt egy lehetséges példát (social media monitoring, 122). Írásában a *szelfi* szó használatát mutatja be a magyar mellett angol és német példákon keresztül. W. Somogyi Judit a nemzedéki nyelvhasználati jellemzők történeti vizsgálatába enged betekintést, leírva annak lehetőségeit és korlátait. Különösen izgalmas, hogyan bukkanhat a kutató egy olyan szociolingvisztikai változó, mint az életkor nyomaira 15. századi szövegekben. Horváth László etimológiai megközelítésben

vizsgálja a szóképzlet alakulását különböző életkorú személyek spontán beszédében, és megfigyeli a különböző szóképzési módok arányainak alakulását az egyes generációknál. Az itt bemutatott eredmények további kutatások alapját jelenthetik. Magyarai Sára a *fegyelem* szemantikai hálójának feltérképezésével mutatja be temesvári gimnazisták és tanárok világképét. A hasonló jelentés-konstruálási vizsgálatok is gazdag kutatási területet képeznek, de mindegyik tanulmány módszertani leírásai kiválóan alkalmazhatók további vizsgálatokhoz.

Külön figyelmet érdemelnek a tanulmánykötet anyanyelv- és irodalompedagógiai vonatkozású írásai, mint Fejes Anna mondatészlelési vizsgálata, amely bemutatja a mondatértés stratégiáit, és kiemeli fejlesztésének fontosságát. Bartha Krisztina magyar–román kétnyelvű, alsó tagozatos gyermekek beszédfeldolgozási folyamatait vizsgálta. Megállapításai fontos tanulságokkal szolgálnak a kétnyelvű gyermekek nyelvi fejlesztéséhez. Kiemelendő Gonda Zsuzsa unikális vizsgálata az elektronikus szövegek olvasási stratégiáinak a felderítésére. Szemmozgáskövető eszköz segítségével tárta fel középiskolások digitális szövegértését. Mivel a digitális szövegek olvasása a lineáris gondolkodás helyett átfogó, téri-vizuális gondolkodást kíván meg, ezért az offline szövegolvasásától eltérő stratégiákat kell alkalmazni az olvasóknak is, amikor számítógépes szövegeket értelmeznek. A fenti kutatási eredmények anyanyelv-pedagógiai alkalmazása elengedhetetlen a 21. századi nyelvtanoktatásban. Nagy-Varga Zsolt, Laczkó Mária és Constantinovits Milán a középiskolás diákok írásbeli nyelvhasználatának változásával foglalkozik, azon belül is a digitális kommunikáció hatásával az írásbeli szövegalkotásra. Somos Júlia a tantermi kommunikáció pragmatikai kompetenciafejlesztő funkcióját veszi górcső alá, Major Hajnalka a retorika szerepét emeli ki a középiskolai szövegalkotás tanításában, Nagy Julianna pedig az irodalom funkcióját, helyzetét vizsgálja középiskolások körében.

A digitális kommunikáció témája külön is megjelenik Lózsi Tamásnak a Facebook közösségi oldalt mint kommunikációs teret bemutató cikkében, illetve Veszelszki Ágnesnek a seniorok (a 65 év felettek) digitális eszközhasználatát, a digitális kommunikációval való kapcsolatukat, attitűdjeiket vizsgáló esettanulmányában. Bár egy 2014-es felmérés szerint Magyarországon a 65 és 74 év közöttieknek csak 28%-a használja a világhálót, de a magyar idősebb korosztály tagjai a legaktívabb felhasználók az Európai Unió országait figyelembe véve (234.). Ezért is releváns, de még alig vizsgált témakör az idősök digitális kommunikációs szokásainak a tanulmányozása.

A névtant Raátz Judit és Már Orsolya széles spektrumú vizsgálatai, a morfológiát Brdar Mario, Brdar Szabó Rita és Kugler Nóra tanulmánya, a mondattant Békési Imre írása képviseli. A dialektológiai-generációs kutatások pedig az aktuális nyelvhasználat mellett a különböző életkorúak attitűdjét is vizsgálják saját dialektusukkal kapcsolatban. Bácsi Enikő a tájszavak mellett a neologizmusok és archaizmusok generációs elterjedtségét is vizsgálta, Gréczi-Zsoldos Enikő egy palóc település nyelvhasználatát térképezte fel, Pelczéder Katalin a veszprém megyei regionális köznyelv életkor szerinti alakulását helyezte kutatásának középpontjába. *A magyar nyelvjárások atlaszának* adataival összevethető eredményei alkalmat adtak a nyelvi változás longitudinális megfigyelésére is.

A Generációk nyelve című tanulmánykötet bölcsész- és társadalomtudományi kutatóknak, egyetemi hallgatóknak, pedagógusoknak, különösen magyartanároknak, de laikus érdeklődőknek egyaránt ajánlható. Az egyes résztémákhoz köthető új kutatási eredményeken túl élesen megjeleníti az életkorhoz mint szociolingvisztikai tényezőhöz kapcsolódó elméleti alapvetéseket, emellett átfogó képet ad a mai magyar nyelvészet generációfelfogásairól, és számos további vizsgálati lehetőséget is felvet.

Kruzsliz Tamás

doktori hallgató

ELTE BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program

Vančo Ildikó – Kozmács István (szerk.): Nyelvtanulás – nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára. Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre, Filozofická Fakulta–Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. Nitra – Nyitra. 167 oldal

A magyar nyelvészek körében a kétnyelvűség témájának vizsgálata a 80-as évektől kezdődően egyre nagyobb teret kap. Ennek kapcsán talán az egyik legfontosabb kérdés, hogy kétnyelvű környezetben hogyan valósulhat meg (avagy hogyan kellene megvalósulnia) az oktatás és nevelés folyamatának úgy, hogy az minél eredményesebb és hatékonyabb legyen. A Vančo Ildikó és Kozmács István által közösen szerkesztett kötet – jelen recenzió alapja – a *Nyelvtanulás – Nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára* című tanulmánygyűjtemény az említett kérdéskört járja körül, különösen nagy hangsúlyt fektetve a kisebbségek számára történő államnyelvvoktatás problémáira, kihívásaira és lehetséges megoldásaira.

A kötet a 2014. április 28. és 30. között rendezett nemzetközi workshop előadásainak bővített, magyar nyelvű írott változatait tartalmazza. Középpontjában a szlovák nyelv (mint idegen) oktatása áll, de betekintést nyerünk a kárpátaljai, a romániai és a finn iskolák államnyelvtanítási stratégiáiba is. Ezen kívül az államnyelv oktatásának elméleti szempontú megközelítéseiről is olvashatunk. Külön kiemelendő, hogy a tanulmányok, a téma fontosságára való tekintettel, szlovák és angol nyelven is külön kötetben jelentek meg.

A kötet első egysége *Az államnyelv kisebbségi tanulók számára való oktatásának tapasztalatai* alcímet viseli. A fejezet kezdő, Csernicskó István által írt tanulmánya a témakört a kárpátaljai helyzet felől közelíti meg. A szerző a kárpátaljai helyzetkép leírásával kezd, és leszögezi, hogy „[az] államnyelv (az ukrán) oktatásának hatékonysága egyenetlen és alacsony szintű a kárpátaljai magyar iskolákban” (11), majd ennek okait tárja elének. Ide tartozik többek között, hogy nincs elegendő megfelelően képzett tanár, és ugyanígy hiányzik a megfelelő tankönyv, szemlélet, valamint az erre alapozott módszertan is. Csernicskó további problémaként jelöli meg a konkrét, pontos célok megfogalmazásának a hiányát az ukrán nyelvi tantárgy vonatkozásában, a homogenizáló oktatáspolitikát, illetve ezzel összefüggésben az egyes tanulók között fennálló nyelvi különbségeket. A problémák ismertetése az óvodai nevelés hiányosságainak az ismertetésével zárul: nincs állami tanterv vagy tanmenet, amelyet magyar óvodák számára dolgoztak ki, valamint egyazon óvodai csoport életkorilag és nyelvilag is igen vegyes összetételű. A szerző végül a legfontosabb feladatokat ismerteti, ami nem csupán a kárpátaljai környezetben lehet iránymutató.

A kötet második tanulmányának szerzője, Tódor Erika Mária a román nyelv magyar tannyelvű iskolákban történő oktatásával kapcsolatban fogalmaz meg tanulságokat és kérdéseket. A szerző abból indul ki, hogy a magyar tannyelvű iskolákban a román nyelv elsajátítását nagyon gyakran iskolai kudarcként élik meg a tanulók, és ez kihát a társadalmi beilleszkedésre és mobilitásra. Miután a jelenség hátterével megismerkedtünk, Tódor egy nagyon lényeges gondolatot fogalmaz meg, amely végső konklúzióként is értelmezhető. A román nyelv nem anyanyelvként történő oktatása sajátos pedagógiai megközelítést feltételez, és ez nem feleltethető meg sem az anyanyelvi, sem az idegen nyelvi metódusnak: a kettő ötvözete kell, hogy legyen.

A fejezet harmadik tanulmányában Poór Zoltán összegzi azokat az aktuális tendenciákat és megközelítéseket, amelyek célja a gyerekek nyelvtanulásának minél természetesebbé tétele. A Közös Európai Referenciakeret ismertetése után a szerző az oktatási folyamatokban nagy jelentőséggel bíró képességeket sorolja fel. Ezután az iskola és az élet, az oktatás és a világág egymáshoz való közelítését megcélzó irányvonalakat – a pragmatizmustól kezdve a kognitív pedagógián át egészen a cselekedtető pedagógiáig – vázolja fel.

Az egység zárótanulmánya a finnországi nyelvvoktatás alapelveivel és gyakorlatával foglalkozik. Petteri Laihonon munkájában elsőként a finn nyelvvoktatás tágabb kontextusát mutatja be, majd a tantervek céljait és tartalmát elemzi – mindezt összevetve a szlovák nyelv szlovákiai magyar tannyelvű iskoláinak a gyakorlatával. Végül a funkcionális paradigma, a kommunikációs kompetencia, illetve a tanárok szerepének a fejlődésére és értelmezési lehetőségeire tér ki, amelyeknek óriási jelentősége lehet(ne) nemcsak a felvidéki, hanem az összes többi határon túli területen.

A kötet második egysége a szlovák mint idegen nyelv oktatásával foglalkozik. A fejezet tanulmányai tartalmazzák a szlovák nyelv oktatásával foglalkozó, szlovák anyanyelvű kutatók írásait. Ezek jól szemléltetik azt a helyzetet, hogy a szlovák nyelv és irodalom oktatásával elméleti szín-

ten foglalkozó szlovák szakemberek az államnyelv oktatásáról sablonosan és a magyar anyanyelvű gyerekek nyelvi problémáit nem ismerve közelítik meg a kérdést. Az ebben a részben található első tanulmány a szlovák nyelv és irodalom oktatásának helyét, feladatát és jellemzőit mutatja be 1991-től napjainkig. A szerző, Mária Alabánová diagnózisa, hogy habár elméleti szinten – papíron – sikerült megfogalmazni egy viszonylag optimális koncepciót, ez nem valósult meg a gyakorlatban. A szerző ezután vázlat szintű áttekintést ad azokról a problémákról, amelyek a szlovák nyelv és irodalom tanítását és tanulását megnehezítik.

A következő munka a másodnyelv elsajátításához vezető két út – a nyelv természetes elsajátítása (second language acquisition), illetve a másodnyelv tanulása (second language learning) – konfrontálásán alapul. Juraj Vaňko tanulmányában fő problémaként azt emeli ki, hogy a szlovákiai magyar nemzetiségű tanulóknál a szlovák nyelv ismerete és elsajátítása közel sem a megfelelő szinten áll. Ez a szerző szerint többek között annak köszönhető, hogy a két módszer közül a másodnyelv tanulása van előbb, nem pedig az elsajátítás vagy a két lehetőség párhuzamos alkalmazása, amely szintén effektív lehetne.

Ehhez kapcsolódik Juraj Glovňa munkája, amely a grammatikai szemlélettel foglalkozik a szlovák mint idegen nyelv oktatásán belül. A szerző elsősorban a *výnimka* 'kivétel' fogalommal való visszaélés működését mutatja be különböző példák segítségével, amely negatív viszonyulást válthat a nyelvvel szemben. Végül arra a következtetésre jut, hogy a kivétel fogalmának elkerülése megalapozott (lenne) a szlovák nyelv magyar tannyelvű iskolákban való tanításában, illetve egyáltalán az idegennyelv-oktatásban.

Zdenka Gadušová szintén az idegen nyelvek felől közelíti meg a témakört munkájában: az alternatív idegennyelv-tanítási módszerek alkalmazási lehetőségeit tárja elénk a szlovák nyelvi oktatásra vonatkoztatva. A szerző a megvalósítás feltételein és akadályain túl részletesebben ismerteti a felhasználható eszközöket és módszereket is.

Az egység záró írása eltér a tanulmányokban eddig jelen lévő egységes témamegközelítéstől, és projektelőírások miatt került be a kötetbe¹. Az eddigieknél speciálisabb szempontból közelíti meg a témakört, ugyanis Ján Gallo az interferenciával kapcsolatos problémákat mutatja be az orosz mint idegen nyelv elsajátításánál a szlovák tannyelvű iskolákban. Az interferencia jelenségét különböző nyelvi szinteken (pl. fonetikai, lexikális, szintaktikai) számos példával illusztrálja a szerző, majd arra hívja fel a figyelmet, hogy ezzel a szlovák tannyelvű iskolákban tanító nyelvtanároknak is számolniuk kell.

Az utolsó egység három tanulmánya az anyanyelv, államnyelv és identitás kapcsolatának kérdéskörét járja körül igen változatos szempontból. Az első munkában Tolcsvai Nagy Gábor a funkcionális nyelvtudományi elméleti kereten belül helyezi el az államnyelvi oktatást. A funkcionális megközelítés ismertetése után a szerző a nyelvsajátítás legrelevánsabb tényezőit emeli ki, majd mindezt a kétnyelvűséggel és a kisebbségi helyzettel kapcsolja össze. Ezután az erre vonatkozó tanítási módszertanról kapunk tömör összefoglalást, végül pedig a szerző két példával illusztrálja az addigi téziseit.

A következő szerző, Kozmács István szintén funkcionális alapokra helyezve közelíti meg a kisebbségi anyanyelvoktatás témakörét. Tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy az államnyelv idegen nyelvként való sikeres oktatásának elengedhetetlen feltétele a funkcionális szempont érvényesítése. Ezt példákkal is szemlélteti, végül pedig a szlovákiai magyar anyanyelvoktatást érintő kérdésekre tér ki a funkcionális szemlélet jegyében.

A kötet záró tanulmánya a kétnyelvűsítés módjairól és az identitás összefüggéseiről értekezik. Vančo Ildikó munkájában részletesen, különféle szempontok szerint csoportosítva mutatja be a különböző kétnyelvűségi oktatási modelleket, kiemelve az egyes hátrányokat az identitás oldaláról nézve. Végül a szerző a következő összegző gondolattal zárja sorait, amely akár az egész kötet mottója is lehetne: „[m]indent meg kell tennünk ma azért, hogy a 21. század ne a nyelvek, kultúrák, s a biológiai diverzitás megszűnésének az évszázada legyen. S ebben a megfelelő oktatás választása, a választás lehetősége játszik kulcsszerepet. Szlovákiában és a nagyvilágban egyaránt”.

A kötetről összességében elmondható, hogy nagyon változatosan, több szempontból tárgyalja a kisebbségi nyelvtanulás és nyelvtanítás témakörét, nemcsak a szlovák nyelvi helyzetre vonatko-

¹ A szerkesztők szóbeli közlése alapján.

zóan, hanem egyéb határon túli területeket is érintve. A téma kapcsán nem kizárólag a főbb problémákat ismerheti meg az olvasó, hanem az egyes problémák megoldási lehetőségeit is. Éppen ezért a kötet az ezen kérdésekkel foglalkozó kutatók mellett hasznos olvasmány lehet a kisebbségi környezetben tanító pedagógusok számára is.

SZAKIRODALOM

- Vančo Ildikó – Kozmács István (szerk.) 2015. *Nyelvtanulás – Nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára.* Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre, Filozofická Fakulta–Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. Nitra – Nyitra.
- Vančo, Ildikó – Kozmács, István (red.) 2015. *Štúdium a výučba jazykov. Pohľad na stav jazykového vzdelávania menšín.* Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre, Filozofická Fakulta.
- Vančo, Ildikó – Kozmács, István (eds.) 2015. *Language learning and teaching: State language teaching for minorities.* Nitra.

Jánk István
doktorandusz
Nyitrai Konstantin Egyetem